

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

"ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ"

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Κατοχικό κράτος και κοινωνία μέσα από τη νομοθεσία της *Ελληνικής Πολιτείας* (Θέματα κρατικής οργάνωσης, επισιτισμού, μαύρης αγοράς, κοινωνικής και εργατικής πολιτικής)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Πέτρος Φύτρος

Αθήνα, 2019

Τριμελής επιτροπή

Παπαστράτης Προκόπης, Ομότιμος καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Λαγάνη Ειρήνη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Σπηλιωτοπούλου Μαρία, Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού

Copyright © Πέτρος Φύτρος, 2019

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στη μνήμη του πατέρα μου
οι παιδικές μνήμες του οποίου
μου γέννησαν το ενδιαφέρον
για την εποχή εκείνη...*

Συντομογραφίες

Α.Δ. -Αγορανομικό Διάταγμα
Α.Τ.Ε. – Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος
Δ.Ε.Σ. – Διεθνής Ερυθρός Σταυρός
Ε.Α.Μ. – Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Β.Ε. – Εμπορικό Βιοτεχνικό Επιμελητήριο
Ε.Ε.Α.Μ. - Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Ο.Ν. – Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
Ε.Ο.Χ.Α. - Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης
Ε.Σ.Ε.Ε. – Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
Ε.Σ.Σ.Κ. - Επιτροπή Συνεργαζομένων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως
Ε.Σ.Τ.Ο. - Επιτροπή Συνεργασίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων
Κ.Ε.Γ.Σ.Δ.Ε.Σ.- Κοινοπραξία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Διαχειρίσεως
Εγchwρίου Σίτου
Κ.Ε.Μ.Α. - Κεφάλαιο Ενισχύσεως και Μετακινήσεως Ανέργων
Κ.Ε.Μ.Σ. - Κεντρική Επιτροπή Μαθητικών Συσσιτίων
Κ.Ε.Π.Ε.Σ. - Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχώριας Σιτοπαραγωγής
Κ.Ε.Σ. – Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων
Κ.Κ.Ε. – Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
Κ.Ο.Σ.Κ.Ε. - Κεντρικός Οργανισμός Συγκεντρώσεως Κυκλοφορίας Ελαίων
Κ.Υ.Δ.Ε.Π. Κεντρική Υπηρεσία Διαχειρίσεως Εγχwριων Προϊόντων
Κ.Υ.Δ.Ε.Σ. - Κεντρική Υπηρεσία Διαχειρίσεως Εγchwρίου Σίτου
Μ.Τ.Π.Υ. – Μετοχικό Ταμείο Πολιτικών Υπαλλήλων
Ν.Ι.Μ.Τ.Σ. - Νοσηλευτικό Ίδρυμα Μετοχικού Ταμείου Στρατού
Ν.Δ. -Νομοθετικό Διάταγμα
Π.Α.Ε.Γ.Α.Ε. - Προνομιούχος Ανώνυμη Εταιρεία Γενικών Αποθηκών Ελλάδας
Π.Ι.Κ.Π.Α. - Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως
Ο.Λ.Π. – Οργανισμός Λιμένος Πειραιά
Τ. Τ. Τ. - Ταχυδρομεία -Τηλεγραφεία -Τηλεφωνία

Ευχαριστίες

Αν έπρεπε να χαρακτηρίσω με μια λέξη τις σπουδές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα "Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία" του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου, θα έλεγα ότι ήταν τουλάχιστον δημιουργικές. Θα ήθελα λοιπόν πρώτα να ευχαριστήσω όλους όσους με προέτρεψαν να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό. Από εκεί και πέρα, δεν μπορώ παρά να ευχαριστήσω όλους όσους έχουν στηρίξει το πρόγραμμα και έχουν εργαστεί ώστε αυτό να κρατήσει το χαρακτήρα του. Δεν είναι εύκολο σε μια εποχή κατά την οποία οι μεταπτυχιακές σπουδές έχουν γίνει ή καλούνται να γίνουν εμπόρευμα, να υπάρχουν προγράμματα που και υψηλό επίπεδο έχουν και το δημόσιο δωρεάν χαρακτήρα τους κρατάνε, δίνοντας την ευκαιρία σε ανθρώπους σαν και εμένα, έναν δάσκαλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να συνεχίσουν να μαθαίνουν.

Σίγουρα το διάστημα των δύομιση περίπου χρόνων από τη μέρα που έδωσα εξετάσεις για την εισαγωγή μου στο ΠΜΣ μέχρι την κατάθεση της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγικό: διάβασα πολύ, έγραψα και άκουσα πολλά ενδιαφέροντα πράγματα. Πραγματικά, όλα τα μαθήματα που παρακολούθησα τα απόλαυσα και από όλα πήρα κάτι. Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω όλους όσους παρακολούθησα τα μαθήματά τους και για τις διαλέξεις τους και για τις πολύ χρήσιμες συμβουλές που μου έδωσαν.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύμβολο των σπουδών και επιβλέποντα της διπλωματικής μου εργασίας κ. Παπαστράτη Προκόπη για την καθοδήγηση, τη συνεργασία και τη βοήθεια του η οποία υπήρξε πολύτιμη. Χωρίς αυτή, η συγγραφή της εργασίας θα ήταν πολύ πιο δύσκολη...

Περιεχόμενα

Περίληψη	8
Εισαγωγή	9

Κεφάλαιο πρώτο

Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση

Οι κατοχικές κυβερνήσεις ως επιλογή των κατακτητών	11
Η πρώτη κυβέρνηση των δωσίλογων: σύνθεση και αρμοδιότητες	12
Η πραγματική "επικράτεια" της κυβέρνησης Τσολάκογλου	16
Ο χαρακτήρας και η ιδεολογία της κυβέρνησης Τσολάκογλου	21
Ο τρόπους και το στυλ διοίκησης	26

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο κρατικός μηχανισμός της κυβέρνησης Τσολάκογλου και η αναδιάρθρωση του

Δημόσιος Τομέας	28
Οι ένοπλες δυνάμεις της κατοχικής κυβέρνησης	38
Το σώμα των αξιωματικών	46
Το δικαστικό σώμα	54

Κεφάλαιο τρίτο

Οι αφετηρίες της επισιτιστικής κρίσης

Οι πρώτοι μήνες της κατοχής	56
Τα διατροφικά δεδομένα της χώρας το 1941	60
Μορφές θεσμοθετημένης και άτυπης λεηλασίας	64

Κεφάλαιο τέταρτο

Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής

Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής του 1941	75
Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής του 1942	81

Κεφάλαιο πέμπτο

Δίκτυα διανομής

Το σύστημα του δελτίου	94
Η διατίμηση	102
Διακίνηση -μεταφορά προϊόντων	106
Καταναλωτικοί -Προμηθευτικοί συνεταιρισμοί	114

Κεφάλαιο έκτο

Μαύρη Αγορά

Η αναδιοργάνωση των δικαστηρίων και των διωκτικών μηχανισμών	124
Ο πρώτος πόλεμος εναντίον της μαύρης αγοράς	129
Η κοινωνιολογία της μαύρης αγοράς	134
Η δίωξη της μαύρης αγοράς την περίοδο Γκοτζαμάνη	140
Μαύρη αγορά και κατακτητες	144

Κεφάλαιο έβδομο

Κοινωνική Πρόνοια

Δομές πρόνοιας και συσσίτια	147
Άλλες διαστάσεις της κοινωνικής πρόνοιας	158
Αποτιμώντας την προνοιακή δράση της κυβέρνησης	161

Κεφάλαιο όγδοο

Ζητήματα εργατικής πολιτικής

Η απαξίωση της δραχμής	164
Η μισθολογική πολιτική στο δημόσιο τομέα	165
Η μισθολογική πολιτική στον ιδιωτικό τομέα	167
Ανεργία	173
Συνδικαλιστική πολιτική -Απεργίες	178
Συμπεράσματα -Επίλογος	184
Πηγές και Βιβλιογραφία	190

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία θα εξετάσει την πολιτική της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης σε μια σειρά από ζητήματα κρατικής πολιτικής τα οποία συναρθρώνονται με την επισιτιστική κρίση, χωρίς όμως να είναι εργασία για το λιμό αυτόν καθαυτό. Η εργασία καλύπτει την περίοδο από την αρχή της κατοχής στα τέλη του Απρίλη του 1941, μέχρι την ανάληψη της πρωθυπουργίας της κατοχικής κυβέρνησης από τον Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, στις 2 του Δεκέμβρη το 1942. Στόχος είναι να εντοπιστούν οι τομές στη συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού σε σχέση με τη μεταξική περίοδο, αλλά κυρίως η συνέχεια σε σχέση με αυτήν. Παράλληλα στόχος είναι να φανούν κάποιοι από τους τρόπους με τους οποίους η πρώτη κατοχική κυβέρνηση επηρέασε την εξέλιξη των γεγονότων της περιόδου, αλλά και το πώς οι διεργασίες της πρώτης κατοχικής περιόδου προετοίμασαν τη συνέχεια για την επόμενη φάση, τόσο σε επίπεδο κοινωνίας, όσο και σε επίπεδο κράτους. Μεγάλο κομμάτι της έρευνας στηρίχθηκε στο πλούσιο νομοθετικό έργο της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης το οποίο φυσικά δεν ήταν δυνατόν να εξαντληθεί σε όλες τις πλευρές του. Τόσο η διεξοδικότερη μελέτη του νομοθετικού έργου και για άλλους τομείς, όσο και η επέκταση της έρευνας για τους τομείς που εξετάσαμε στις άλλες κατοχικές περιόδους, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: Δωσίλογοι, Επισιτιστική κρίση, Κατοχικό κράτος, Ελληνική Πολιτεία.

Εισαγωγή

Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα εξεταστεί η πολιτική της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης μέσα από το νομοθετικό της έργο πάνω σε μια σειρά από ζητήματα τα οποία συνδέει μεταξύ τους ένα κοινό νήμα: η τεράστια επισιτιστική κρίση και ο λιμός που χτύπησε το χειμώνα του 1941 -42 την Αθήνα και άλλες περιοχές ως συνέπεια μιας σειράς γεγονότων που ακολούθησαν την κατάληψη της χώρας από τα γερμανικά στρατεύματα. Αυτό που μας ενδιαφέρει όμως δεν είναι ο λιμός και τα αποτελέσματα του, αλλά οι πολιτικές του κράτους οι οποίες αρθρώθηκαν γύρω από την επισιτιστική κρίση και οι οποίες δεν περιορίζονταν στενά στο θέμα της τροφοδοσίας του πληθυσμού, αλλά επεκτείνονταν και συναρθρώθηκαν με άλλα ζητήματα.

Τα πρώτα δύο κεφάλαια ασχολούνται με γενικότερα θέματα σχετικά με το κράτος των δωσιλόγων. Στο πρώτο παρουσιάζεται η κυβέρνηση Τσολάκογλου, οι λόγοι για τους οποίους οι κατοχικές δυνάμεις επέλεξαν τη συγκρότηση της, ο χαρακτήρας και η ιδεολογία της. Στο επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι αλλαγές που επήλθαν στον υπάρχοντα κρατικό μηχανισμό από την πρώτη κατοχική κυβέρνηση.

Το τρίτο κεφάλαιο μας εισάγει στα ζητήματα της επισιτιστικής κρίσης. Θα ασχοληθούμε με τα διατροφικά δεδομένα της χώρας το 1941, την έναρξη της επισιτιστικής κρίσης, τη λεηλασία της χώρας από τις κατοχικές δυνάμεις και το βαθμό στον οποίο αυτή επέτεινε το επισιτιστικό πρόβλημα. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις πολιτικές για τη συγκέντρωση τροφίμων που ακολούθησε η κυβέρνηση το 1941 και το 1942. Στη συνέχεια, στο πέμπτο κεφάλαιο, θα εξετάσουμε τις μορφές οργάνωσης των διαφόρων δικτύων διανομής και τους μηχανισμούς που έπαιξαν ρόλο σε αυτά: το δελτίο, τη διατίμηση και τους κανόνες διακίνησης των προϊόντων. Σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα και με τους συνεταιρισμούς. Το επόμενο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη μαύρη αγορά, τους τρόπους με τους οποίους επιδίωξε να την αντιμετωπίσει η κυβέρνηση και τα χαρακτηριστικά της. Το έβδομο κεφάλαιο αναφέρεται στην προνοιακή πολιτική της κυβέρνησης, τους φορείς και τους τρόπους άσκησης της, ενώ το τελευταίο κεφάλαιο έχει να κάνει με την πολιτική της κυβέρνησης απέναντι στα ζητήματα των στρωμάτων που επλήγησαν περισσότερο από το λιμό, δηλαδή των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα.

Από την παραπάνω περιγραφή φαίνεται ότι ο τρόπος που επιλέχθηκε για την οργάνωση της εργασίας είναι θεματικός. Δεν ακολουθήσαμε δηλαδή τη μορφή της χρονολογικής αφήγησης του διαστήματος των 20 μηνών περίπου που την κατοχική κυβερνητική εξουσία άσκησε η κυβέρνηση Τσολάκογλου, αλλά πραγματευόμαστε χωριστά κάθε θέμα βλέποντας την εξέλιξη των πολιτικών που το αφορούν μέσα σε αυτό το διάστημα. Αυτή η μορφή επιτρέπει να παρακολουθήσει κανείς τα επιμέρους ζητήματα, έχει όμως το πρόβλημα ότι σε κάποιες στιγμές μπορεί να δημιουργεί την εντύπωση ότι υπάρχουν επαναλήψεις. Στην παρούσα εργασία αυτές έχουν περιοριστεί σε απλές αναφορές.

Η πολιτική της κατοχικής κυβέρνησης εξετάζεται με βάση κυρίως το νομοθετικό της έργο. Η επιλογή δεν έγινε τυχαία. Στη διάρκεια της θητείας της η κυβέρνηση Τσολάκογλου εξέδωσε περίπου 2000 νομοθετικά διατάγματα που αφορούν πλήθος ζητημάτων και εκατοντάδες υπουργικές αποφάσεις, κανονιστικά διατάγματα και αγορανομικές διατάξεις. Όλα τα παραπάνω είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για τον τρόπο με τον οποίο επιδίωκε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα και δεν έχουν μελετηθεί όσο πρέπει. Πολλές φορές ακόμα και οι τίτλοι των νομοθετημάτων είναι αποκαλυπτικοί της λογικής της και γι' αυτό συνήθως τους παραθέτουμε ολόκληρους στις υποσημειώσεις.

Η εικόνα της εποχής συμπληρώνεται από δημοσιεύματα του τύπου - χρησιμοποιήθηκε κυρίως η εφημερίδα *Ακρόπολις*, αλλά και από ημερολόγια ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και τα απομνημονεύματα του Τσολάκογλου, αλλά και μεταγενέστερα έργα αγωνιστών της αντίστασης. Όλα αυτά βέβαια πάντα με κριτικό έλεγχο και με εξέταση της αντίστοιχης βιβλιογραφίας.

Να επισημανθεί τέλος ότι σκόπιμα η πτυχιακή εργασία περιορίζεται στην κυβέρνηση Τσολάκογλου, καθώς αυτή καλύπτει και μία συγκριμένη φάση της κατοχής. Τη φάση κατά την οποία σημειώθηκαν οι διεργασίες που οδήγησαν στη συγκρότηση της αντίστασης όπως την ξέρουμε και κατά την οποία η αντίσταση δεν ήταν το μείζον πρόβλημα των κατοχικών κυβερνήσεων. Άλλωστε η πλήρης ανάπτυξη των θεματικών που εξετάσαμε σε όλη την περίοδο της κατοχής θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια μίας πτυχιακής εργασίας.

Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση

Οι κατοχικές κυβερνήσεις ως επιλογή των κατακτητών

Όπως είναι λογικό η κατάκτηση μια χώρας θέτει τον κατακτητή μπροστά στο πρόβλημα της διοίκησης των κατεκτημένων περιοχών. Το πώς θα διοικηθούν αυτές δεν έχει να κάνει μόνο με την καταστολή των αντιστάσεων του υποταγμένου λαού, αλλά και με το πώς θα ενταχθούν οι κατεκτημένες περιοχές στο οικονομικό σύστημα του κατακτητή. Για τους Γερμανούς η κατάληψη της Ελλάδας ήρθε μετά την ιταλική αποτυχία και στρατηγικά προέκυπτε από την ανάγκη διασφάλισης της νοτιανατολικής πτέρυγας των δυνάμεων που θα επέδραμαν στην ΕΣΣΔ και άλλων γερμανικών στόχων στη ΝΑ Ευρώπη.¹ Φυσικά από τη στιγμή που μια χώρα κατακτιόνταν, τη διοίκηση της καθόριζαν εκτός από τις στρατιωτικές αναγκαιότητες και η οργάνωση της λεηλασίας των κατεκτημένων χωρών. Οι δύο αυτές ιεραρχήσεις, η στρατιωτική και η "οικονομική", έδωσαν στην κατεχόμενη Ευρώπη μια σειρά από καθεστώτα οι διοικητικές δομές των οποίων χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ανομοιομορφία.²

Αν και δε φαίνεται να υπήρχε κάποιο ιδιαίτερο σχέδιο και τα περισσότερα από αυτά τα καθεστώτα ήταν γέννημα των αναγκών της στιγμής, το πώς περίπου αντιλαμβάνονταν τη διακυβέρνηση των κατεκτημένων περιοχών δείχνει η "τυπολογία" κατοχικών καθεστώτων που πρότεινε το σημαίνον στέλεχος των SS Βέρνερ Μπεστ (Karl Rudolf Werner Best), ο οποίος βρέθηκε να εποπτεύει τη γερμανική κατοχή στη Γαλλία, τις απόψεις του οποίου παρουσιάζει αρκετά αναλυτικά ο Mark Mazower.³ Κατά τον Μπεστ υπήρχαν τέσσερις τρόποι να κυβερνήσει κανείς τις κατεκτημένες περιοχές: στον πρώτο η γερμανική κυριαρχία μπορούσε να διεξάγεται με ήπιο τρόπο και άτυπα μέσω του υπουργείου Εξωτερικών, όπως στη Δανία, στο δεύτερο οι δημόσιες υπηρεσίες έμεναν σχετικά ανέπαφες, όπως στο Βέλγιο λ.χ., στον τρίτο απαιτούνταν εκτεταμένη αναδιάρθρωση της διοικητικής γραφειοκρατίας της κατακτημένης χώρας και στον τέταρτο λόγω του πολύ χαμηλού

¹ Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ. (2009). Το "οργανωμένο χάος", Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. ΓΙ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 -149). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 103.

² Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 102.

³ Mazower, M. (2009). *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη* (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (2008), σελ. 235 -238.

επιπέδου του κατακτημένου λαού έπρεπε οι ίδιες οι γερμανικές αρχές να αναλάβουν τη διακυβέρνηση, η οποία θα επιτελούσε τις ελάχιστες αναγκαίες λειτουργίες, ώστε να διατηρείται "η τάξη και η υγεία".⁴

Η τυπολογία του Μπεστ αντανakλά σε σημαντικό βαθμό την αυθόρμητη τάση των πραγμάτων και ένα από τα βασικά προβλήματα που θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι Γερμανοί: αυτό της συνέχειας της λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, χωρίς σοβαρή δική τους επιβάρυνση. Και αυτό γιατί γίνεται σαφές ότι όπου επιλεγόταν ο τρίτος και ο τέταρτος τύπος διακυβέρνησης το βάρος για τη γερμανική κρατική μηχανή θα ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Είναι ενδεικτικό ότι ήδη από το Νοέμβρη του 1939 μόνο στην κατεχόμενη Πολωνία υπήρχαν 70 -80.000 κρατικοί αξιωματούχοι, ενώ το 1943 στα κατεχόμενα εδάφη υπήρχαν περισσότεροι από 243.000 Γερμανοί κρατικοί υπάλληλοι.⁵

Είναι λοιπόν λογικό οι επιλογές των Γερμανών να τείνουν προς οικονομικότερα διοικητικά μοντέλα εκεί όπου θεωρούσαν ότι αυτά μπορούσαν να εφαρμοστούν. Φυσικά, το αν θα απαιτούταν ή όχι μεγαλύτερη γερμανική εμπλοκή σε μια χώρα δεν το καθόριζε μόνο ο "τεχνικός" παράγοντας της διαχείρισης των κρατικών υποθέσεων, αλλά και η διάθεση συνεργασίας των κατεκτημένων. Είναι σαφές ότι όσο μεγαλύτερες γίνονταν οι αντιστάσεις των κατεκτημένων λαών και τα πιο συνεργατικά μοντέλα θα έτειναν προς την καθαρή επιβολή της βίας.

Στην Ελλάδα, της οποίας η κατάκτηση δεν ήταν άμεση στρατηγική προτεραιότητα, αλλά προέκυψε στο γενικότερο πλαίσιο που αναφέραμε, επιβλήθηκε ένα κατοχικό καθεστώς που βρίσκεται στη μέση αυτών που περιγράφει ο Μπεστ και του οποίου βασικός στόχος θα ήταν -θεωρητικά τουλάχιστον- η διασφάλιση της λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών.⁶

Η πρώτη κυβέρνηση των δωσίλογων: σύνθεση και αρμοδιότητες

Όπως λοιπόν συνέβη και σε άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης, το ελληνικό κράτος μετά την κατάκτησή του από τις δυνάμεις του Άξονα διατήρησε τυπικά την

⁴ Mazower, M. *ο.π.* σελ. 236.

⁵ Mazower, M. *ο.π.* σελ. 230.

⁶ Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 105.

κρατική υπόστασή του, αποκτώντας επίσημα το όνομα "Ελληνική Πολιτεία"⁷ και μια κυβέρνηση δωσίλογων με πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου το στρατηγό Τσολάκογλου που είχε υπογράψει και τη συνθηκολόγηση, της οποίας η διεκπεραίωση ήταν από τα πρώτα καθήκοντά της. Η κυβέρνηση φυσικά δεν ήταν κυρίαρχη, καθώς δεν είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει ενάντια στη θέληση των κατακτητών ή να επιβάλει την πολιτική της χωρίς τη συνδρομή τους. Έπρεπε όμως να διοικήσει το γραφειοκρατικό μηχανισμό του κράτους ο οποίος, τυπικά τουλάχιστον, αφέθηκε να λειτουργεί όπως πριν και έπρεπε να εκτελεί τις εντολές της κεντρικής κυβέρνησης.⁸

Στην κυβέρνηση του αρνήθηκαν να συμμετάσχουν παλαιοί πολιτικοί και έτσι η κυβέρνηση συγκροτήθηκε κυρίως από στρατιωτικούς, ή από άλλα μη στρατιωτικά πρόσωπα με ελάχιστη πολιτική εμπειρία.⁹ Πιο συγκεκριμένα στον πυρήνα της βρίσκονταν έξι στρατιωτικοί (αντιστράτηγοι και υποστράτηγοι) που είχαν διοικήσει σημαντικές μονάδες στον πόλεμο που μόλις είχε τελειώσει: Π. Δεμέστιχας, Γ. Τσολάκογλου, Γ. Μπάκος, Ν. Μάρκου, Χ. Κατσιμήτρος και Σ. Μουτούσης.¹⁰ Στην κυβέρνηση υπήρχαν και τρεις πολίτες: ο καθηγητής ιατρικής Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, παντρεμένος με την ανιψιά του στρατάρχη Λιστ, ο έμπορος με επιχειρηματικές διασυνδέσεις με τους Γερμανούς Πλάτων Χατζημιχάλης¹¹ και ο εκλεγμένος βουλευτής Αττικοβοιωτίας το 1935 και Αθηνών το 1936 με το Λαϊκό Κόμμα και τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση αντίστοιχα, μοναδικός πολιτικός της κυβέρνησης Αντώνιος Λιβιεράτος.¹² Στην πρώτη αυτή κυβέρνηση υπήρχαν επτά υπουργεία: Εθνικής Προνοίας και προσωρινώς Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας

Φραδέλλος, Κ. (2009). Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ2 Κατοχή - Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 156.

⁸ Χιονίδου, Β. (2011). *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941 -1944*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", σελ. 67 -68.

⁹ Χιονίδου Β., *ό.π.*, σελ. 66.

¹⁰ Γασπαρινάτος, Σπ. (2015). *Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις-Δίκες κατοχικών δοσίλογων και εγκληματιών πολέμου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", σελ. 70.

¹¹ Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (1993), σελ. 45.

¹² Βουλή των Ελλήνων (1977), *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, σελ. 60. Ανακτήθηκε στο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1822-1935.pdf>

(Λογοθετόπουλος), Δικαιοσύνης και προσωρινώς Αγορανομίας (Λιβιεράτος), Εσωτερικών (Δεμέστιχας), Εθνικής Οικονομίας και προσωρινώς Οικονομικών (Χατζημιχάλης), Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων και προσωρινώς Συγκοινωνίας (Μουτούσης), Εργασίας και προσωρινώς Γεωργίας (Κατσιμήτρου) και Εθνικής Αμύνης (Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας) (Μπάκος) και ένα Υφυπουργείο, αυτό της Δημόσιας Ασφαλείας (Μάρκου).¹³

Λίγες μέρες αργότερα, το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου προστέθηκαν και άλλοι στρατιωτικοί στην κυβέρνηση: ο υποστράτηγος Ρουσσόπουλος ως υπουργός Εργασίας, ο συνταγματάρχης Πολύζος ως υπουργός Επισιτισμού και ο πλοίαρχος ε.α. Ιάσων Παπαδόπουλος ως υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας. Επίσης παρέμεινε Γενικός Διοικητής Μακεδονίας ο αντιστράτηγος Ν. Ραγκαβής, ο οποίος είχε διοριστεί από την κυβέρνηση Κορυζή.¹⁴ Η πιο σημαντική προσθήκη ήταν αναμφισβήτητα αυτή του Σωτήρη Γκοτζαμάνη ως υπουργού Οικονομικών στις 26 Μαΐου του 1941. Ο Γκοτζαμάνης ηγέτης προπολεμικά ενός μικρού κόμματος, θεωρούταν άνθρωπος των Ιταλών και ειδικά από την άνοιξη του 1942 που ανέλαβε του τομείς Εθνικής Οικονομίας, Επισιτισμού, Εργασίας και Γεωργίας έπαιξε κεντρικό ρόλο στην κυβέρνηση και στην πράξη διεκδίκησε την πρωθυπουργία από τον Τσολάκογλου.¹⁵

Εκτός από τις παραπάνω προσθήκες σε όλο το διάστημα μέχρι τις 2 Δεκεμβρίου του 1942, οπότε και τυπικά ανέλαβε ο Λογοθετόπουλος την πρωθυπουργία, έγιναν διάφορες άλλες αλλαγές προσώπων, μικρότερης σημασίας, οι οποίες σχετίζονταν είτε με την πορεία του επισιτιστικού ζητήματος, είτε με υπόγειες αντιπαραθέσεις εντός της κυβέρνησης.¹⁶

Σε γενικές γραμμές η κυβέρνηση διατηρούσε τα βασικά χαρτοφυλάκια των προπολεμικών κυβερνήσεων και έδειχνε να επιδιώκει μια συνέχεια των βασικών δομών του κράτους με κάποιες μικρές αλλαγές που ταίριαζαν με την πολεμική περίοδο και στο χαρακτήρα του καθεστώτος. Έτσι, σχεδόν αμέσως το υπουργείο

¹³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 147Α/ 30 -04 -1941, Διάταγμα.

¹⁴ Τσολάκογλου, Γ. (1959). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: Έκδοσις "Ακροπόλεως", σελ. 214 -215.

¹⁵ Φλάισερ, Χ. (1987). *Στέμματα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ.Α΄, Αθήνα: Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 2009, σελ. 370, αλλά και Χρηστίδης, Χ. (1971). *Χρονικά Κατοχής 1941 -1944 Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Αθήνα, δελ. 327, εγγραφή 26ης Μαρτίου 1942.

¹⁶ Αναλυτικός κατάλογος στο Γασπαρινάτος Σπ., ο.π., σελ. 71 -72.

Αγορανομίας -τομέας του υπουργείου Δικαιοσύνης αρχικά και υφυπουργείο στη μεταξική περίοδο και την περίοδο της κυβέρνησης Κορυζή- αναβαθμίστηκε κάτω από το βάρος των περιστάσεων σε χωριστό υπουργείο Επισιτισμού.¹⁷ Ιδιαίτερο στίγμα έδωσε η κατάργηση του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, κύριου οργάνου της μεταξικής προπαγάνδας, με την απόλυση όλων των υπαλλήλων εκτός από τους τεχνικούς και η αντικατάσταση του με τη Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας, ενέργεια που σηματοδοτούσε και την αντίθεση με το προηγούμενο καθεστώς.¹⁸ Στην κυβέρνηση υπήρχε υπουργείο Εθνικής Άμυνας, σημαντική παραχώρηση σε κατεχόμενη χώρα της οποίας ο στρατός είχε φυσικά διαλυθεί, παραχώρηση που ενόχλησε τους Ιταλούς.¹⁹ Αυτή η παραχώρηση ίσως είχε να κάνει και με την ανάγκη, όπως θα δούμε, να ελέγχονται οι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού ο οποίος δε είχε αιχμαλωτιστεί. Τέλος δεν υπήρχε υπουργείο Εξωτερικών, αφού η Ελλάδα ως κατεχόμενη χώρα δεν μπορούσε να έχει ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, αλλά και επειδή ο Άξονας δε θέλησε να δώσει διεθνή υπόσταση στο καθεστώς, για να αποφύγει πιθανές απρόβλεπτες ελληνικές ενέργειες. Παρόλα αυτά ο Τσολάκογλου κράτησε κάποιες αρμοδιότητες στον εξωτερικό τομέα, δεδομένου ότι πολλές πρεσβείες (εκτός από αυτές της Μ. Βρετανίας, Γιουγκοσλαβίας και Πολωνίας) παρέμεναν στην Αθήνα.²⁰

Η κυβέρνηση έθετε ως κύριο στόχο της τη διασφάλιση των βασικών διοικητικών και οικονομικών λειτουργιών του κράτους και την αντιμετώπιση των άμεσων προβλημάτων που κληροδότησε ο πόλεμος, ώστε να μην πληγούν ακόμα περισσότερο τα λαϊκά στρώματα. Παράλληλα έθετε ως στόχο τη διατήρηση της τάξης, καθώς η Αστυνομία και η Χωροφυλακή ήταν η ένοπλη δύναμη που διατηρούσε η κυβέρνηση. Φυσικά όλα τα παραπάνω διευκόλυναν και ανακούφιζαν και τους κατακτητές οι οποίοι χρειαζόνταν για την πολεμική τους προσπάθεια μια στοιχειώδη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, θα διευκολύνονταν εάν η τάξη θα

¹⁷ Αναλυτική καταγραφή των υπουργείων και των κυβερνητικών ανασχηματισμών υπάρχει στο http://www.ggk.gov.gr/?page_id=776&sort=time, από όπου γίνονται και οι σχετικές συγκρίσεις.

¹⁸ Λούλος Κ. (2003), Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας δια μέσου των "εκκαθαρίσεων", 1936 -1946, *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 298.

¹⁹ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 368.

²⁰ Γασπαρινάτος Σπ., *ο.π.*, σελ. 70.9 και Mazower Μ., *ο.π.*, σελ. 46.

μπορούσε να κρατηθεί μόνο με ελληνικές δυνάμεις και θα μπορούσαν να εξασφαλίζουν νομιμοποίηση αν είχαν απέναντι τους μια ελληνική κυβέρνηση.

Το πώς ακριβώς εξασφάλιζαν πολιτική νομιμοποίηση περιγράφεται με ενάργεια σε ημερολόγια της εποχής. Ο Χρ. Χρηστίδης παρατηρεί εύστοχα ήδη από τους πρώτους μήνες της κατοχής: *"Η κυβέρνηση ...γίνεται συνειδητά το εκτελεστικό όργανο του στρατού Κατοχής και έτσι μια ελληνική υπηρεσία φορτώνεται ένα σημαντικό μέρος από τις ευθύνες των άδικων μέτρων που παίρνουν οι Γερμανοίταλοι"*.²¹ Στο ίδιο κλίμα ο Γιώργος Παππάς στο δικό του ημερολόγιο μέσα στην καρδιά της επισιτιστικής κρίσης σημειώνει: *"Μήπως όλα αυτά (οι ταλαιπωρίες που έφερνε ο λιμός) δεν θα είχαν συμβή, αν δεν υπήρχε η ψευδο-ελληνική Κυβέρνησις στην Αθήνα, αν η ευθύνη είχε μείνει με τους Γερμανούς και τους Ιταλούς; Τώρα μας στέλνουν καμμιά δεκαριά κάσσες γάλα για τα παιδιά και νίπτουν τα χείρας των. "Η ευθύνη είναι με τους Έλληνες, ας τα βγάλουν πέρα μόνοι τους."*²²

Η πραγματική "επικράτεια" της κυβέρνησης Τσολάκογλου

Ποια όμως ήταν η επικράτεια στην οποία θα ασκούσε την όποια εξουσία της η πρώτη κατοχική κυβέρνηση; Για να το καταλάβουμε αυτό πρέπει να δούμε πρώτα το συσχετισμό δύναμης εντός των κατοχικών δυνάμεων. Παρόλο που η Ελλάδα κατακτήθηκε από τους Γερμανούς, τα ανώτερα γερμανικά κλιμάκια και ο ίδιος ο Χίτλερ αναγνώριζαν το ιταλικό προβάδισμα στη χώρα (*preponderanza*) και θεωρητικά τουλάχιστον τον πρώτο λόγο για την Ελλάδα όχι μόνο στον πόλεμο, αλλά και στη μεταπολεμική Ευρώπη, όπως θα διαμορφωνόταν μετά τη νίκη της Γερμανίας, θα είχε η Ιταλία. Εντούτοις στην πράξη οι Γερμανοί δεν έκαναν και πολλά για τη διασφάλιση της ιταλικής πρωτοκαθεδρίας. Αυτό οφειλόταν τόσο στην ανυποληψία του ιταλικού στρατού στα μάτια των Γερμανών, όσο κυρίως στον οικονομικό ανταγωνισμό των δύο δυνάμεων. Ο ανταγωνισμός αυτός γινόταν αισθητός σε διάφορα επίπεδα: στον αγώνα δρόμου ανάμεσα στις δύο δυνάμεις για την πρώτη λεηλασία της ελληνικής οικονομίας μετά την κατάκτηση της χώρας, στη συνολικότερη τάση των γερμανικών κεφαλαίων να επιδιώκουν να συνεχίσουν να

²¹ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, εγγραφή 10ης Αυγούστου 1941, σελ.. 206.

²² Παππά, Γ. (2018). *Ημερολόγιον Πολέμου -Κατοχής -Απελευθερώσεως*, (επιμ. Παντελής Γ. Παππάς). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 151, εγγραφή 20ης Νοέμβρη 1941.

έχουν κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική οικονομία, καθώς και στην επιθυμία των Γερμανών να κρατήσουν τον έλεγχο των βιομηχανιών και των πρώτων υλών που ήταν αναγκαίες για την πολεμική τους προσπάθεια.²³

Συνολικότερα οι Γερμανοί ήθελαν να διατηρούν τη γενική εποπτεία του ελλαδικού χώρου και να διασφαλίζουν τα στρατιωτικά και οικονομικά σχέδια τους με σχετικά μικρή δέσμευση γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Γι' αυτό το λόγο, μόλις τελείωσαν οι εχθροπραξίες οι Γερμανοί εγκαθίδρυσαν καθεστώς γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης υπό το στρατάρχη Λιστ, ο οποίος πλαισιώθηκε από την υπηρεσία "πληρεξουσίου του Ράιχ στην Ελλάδα" την οποία ανέλαβε ο δρ. Άλτενμπουργκ (Gunter Altenburg).²⁴ Το ότι άλλωστε οι Γερμανοί δεν άφηναν τα πράγματα στην τύχη τους και δεν έδιναν εύκολα χώρο στους συμμάχους τους, φαίνεται και από το ότι ενώ οι ιταλικές κατοχικές δυνάμεις δεν είχαν καμιά δικαιοδοσία στην γερμανοκρατούμενη Ελλάδα, δεν ίσχυε κάτι αντίστοιχο για την ιταλική ζώνη κατοχής, όπου υπήρχαν γερμανικές δυνάμεις.²⁵

Από την πλευρά τους οι Ιταλοί είχαν πολύ πιο φιλόδοξα σχέδια: θεωρώντας την Ελλάδα κομμάτι του ιταλικού ζωτικού χώρου (*spazio vitale*), στρατηγικός στόχος τους ήταν η απευθείας προσάρτηση των νησιών του Ιονίου, των Κυκλάδων και των Σποράδων και η διατήρηση ενός συρρικνωμένου, χωρίς τα νησιά, την Ήπειρο και την Ακαρνανία, ανεξάρτητου ελληνικού κράτους εντός της ιταλικής ζώνης επιρροής. Τα σχέδια αυτά επιδίωξαν να τα κάνουν πράξη αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της Ελλάδας με επιθετικές κινήσεις προσάρτησης των Ιονίων νησιών πρωτίστως, αλλά και των Κυκλάδων, την ανάπτυξη ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην ηπειρωτική χώρα και την προσπάθεια τους για οικονομική διείσδυση. Από την πλευρά της Ιταλίας την πολιτική διοίκηση των κατεχόμενων εδαφών, εκτός από την "ειδική ζώνη" (Τσαμουριά, Ιόνια, Κυκλάδες και Σποράδες) που προοριζόταν για προσάρτηση

²³ Φλάισερ Χ. (1987), *ο.π.*, σ. 101 -105. Επίσης αναλυτικά για τον ιταλογερμανικό οικονομικό ανταγωνισμό και τις απόπειρες οικονομικής των Ιταλών στην κατεχόμενη Ελλάδα στο: Καράβης, Στέλιος -Περικλής (2015). *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941 -1943). Η πολιτική επιβολής και καταστολής από την ΧΙ στρατιά.* (Διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 84 -189.

²⁴ Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 105.

²⁵ Καράβης Στέλιος -Περικλής, *ο.π.*, σελ. 79.

(τα νησιά) ή απόσχιση (η Τσαμουριά), ανέλαβε ο πληρεξούσιος υπουργός Πελεγκρίνο Γκίτζι, ενώ την κατοχή της χώρας ανέλαβε η 11η στρατιά.²⁶

Στους δύο μεγάλους εταίρους του Άξονα, προστέθηκε και η Βουλγαρία η οποία θεωρούσε τον εαυτό της αδικημένο από τις συνθήκες με τις οποίες τερματίστηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, επιδίωκε την αναθεώρησή τους και την έξοδό της στο Αιγαίο. Μετά από μια σειρά μυστικών διαβουλεύσεων η Βουλγαρία τελικά προσχώρησε στον Άξονα το Μάρτη του 1941 και στις 6 του Απρίλη από το έδαφος της εξαπολύθηκε η γερμανική επίθεση. Μετά από τη γερμανική νίκη, στις 10 του Μάη οι Γερμανοί έθεσαν υπό τη βουλγαρική δικαιοδοσία την περιοχή ανατολικά του ποταμού Στρυμόνα μέχρι την Αλεξανδρούπολη, μαζί με τα νησιά Θάσο και Σαμοθράκη. Μια λωρίδα έκτασης 2800 τετρ. χιλ. στα ελληνοτουρκικά σύνορα η οποία περιλάμβανε και το Διδυμότειχο παρέμεινε υπό γερμανική κατοχή προκειμένου να αποφευχθούν πιθανές περιπλοκές στις σχέσεις Βουλγαρίας -Τουρκίας.²⁷

Μετά τη συνθηκολόγηση λοιπόν, η ανάγκη διατήρησης των ισορροπιών εντός του Άξονα και της εξυπηρέτησης των διαφορετικών συμμαχικών βλέψεων, χωρίς φυσικά να αμφισβητηθεί και σε αυτή τη χώρα η γερμανική επικυριαρχία, οδήγησε στη διαίρεση της χώρας σε τρεις ζώνες κατοχής. Το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας καταλήφθηκε από τις ιταλικές δυνάμεις, ενώ οι γερμανικές δυνάμεις κατέλαβαν την περιοχή της Θεσσαλονίκης και τη γύρω από αυτή Μακεδονία, τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σκύρο, τη Μήλο, τα Κύθηρα και την Κρήτη (εκτός από την Ανατολική Κρήτη που έμεινε στους Ιταλούς), την Αίγινα, τη Σαλαμίνα, καθώς και την περιοχή στα ελληνοτουρκικά σύνορα που προαναφέρθηκε. Στην Αττική, είχαν στρατεύματα στην Αθήνα, κράτησαν τον Πειραιά και διατήρησαν φρουρές σε διάφορα άλλα σημεία. Τέλος η Βουλγαρία κράτησε την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.

Ο παραπάνω χωρισμός σε ζώνες κατοχής καθορίζει από μόνος του σε ένα πρώτο επίπεδο την επικράτεια της κατοχικής κυβέρνησης. Στην βουλγαρική ζώνη

²⁶ Rodogno, D. (2009). Η ιταλική κατοχή. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 - 149). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 69 -99.

²⁷ Petron, B. (2009). Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του '30. Στο Παπαστράτης Π. -Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 -149). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 160, καθώς και Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 159 -161.

κατοχής οι Βούλγαροι προχώρησαν άμεσα σε προετοιμασία προσάρτησης και άρχισαν να εκδιώκουν τους Έλληνες δημιουργώντας πάνω από 100.000 πρόσφυγες. Αυτό το κομμάτι της χώρας ήταν ουσιαστικά εκτός επικράτειας από την πρώτη μέρα της κατοχής.²⁸

Όμως και στην ιταλική ζώνη κατοχής υπήρξαν περιοχές που στην ουσία τέθηκαν εκτός επικράτειας. Στα Ιόνια νησιά στάλθηκε ιταλική πολιτική διοίκηση και το καθεστώς ήταν σαφώς εξαρτημένο από τη Ρώμη, με ελάχιστη επικοινωνία με την Αθήνα. Τα νησιά απέκτησαν δικό τους νόμισμα (Ιονική δραχμή), είχαν δικό τους κλήρινγκ και ανεξάρτητο σύστημα εφοδιασμού. Διορίστηκε νομάρχης που απέλυσε τις παλιές τοπικές αρχές και τις αναδιοργάνωσε, ώστε να τις ελέγχει πλήρως. Στις Κυκλάδες και τις Σποράδες, πάλι, τα νησιά εξαρτήθηκαν από τα Δωδεκάνησα.²⁹ Οι τοπικές αρχές διατηρήθηκαν, αλλά σταδιακά οι Ιταλοί, που είχαν στόχο την προσάρτηση άρχισαν να διορίζουν αρχές της αρεσκείας τους και τελικά η τοπική διοίκηση αποκόπηκε από την κεντρική κυβέρνηση.³⁰

Στην απομακρυσμένη από την Αθήνα Κρήτη, παρόλο που δεν υπήρχαν σχέδια προσάρτησης, η αυξημένη στρατιωτική σημασία του νησιού και η τάση των Γερμανών διοικητών να αποκτούν όλο και περισσότερες αρμοδιότητες δημιουργούσαν απόσταση όχι μόνο με την ελληνική δωσιλογική κυβέρνηση, αλλά και με τις γερμανικές αρχές της Αθήνας. Είναι ενδεικτικό ότι ο δεύτερος Γερμανός διοικητής του νησιού Αλεξάντερ Αντρέ (Alexander Andre) σχεδίαζε την έκδοση τοπικού νομίσματος με βάση το λάδι. Η αθηναϊκή δωσιλογική εξουσία δεν αποκλείστηκε βέβαια από το νησί, όπως συνέβη στη βουλγαρική ζώνη κατοχής ή στα Ιόνια νησιά, όμως σταδιακά η Κρήτη απέκτησε τη δική της τοπική δωσιλογική εξουσία με αυξημένες αρμοδιότητες σε σχέση με την αθηναϊκή.³¹

Όλα τα παραπάνω λοιπόν είχαν ως αποτέλεσμα κάποιες περιοχές της χώρας, είτε να βρεθούν πολύ γρήγορα έξω από την επικράτεια της "Ελληνικής Πολιτείας" λόγω των πολιτικών επιδιώξεων των κατακτητών (βουλγαρική ζώνη κατοχής, Ιόνια νησιά, Κυκλάδες), είτε σε όλο και μεγαλύτερη απόσταση (Κρήτη). Στην πραγματικότητα λοιπόν, ήταν η υπόλοιπη χώρα που θεωρητικά θα μπορούσε να

²⁸ Mazower M., *ο.π.*, σελ. 46.

²⁹ Rodogno D., *ο.π.*, σελ. 77 -78.

³⁰ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 70 -71.

³¹ Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 121 -129.

διοικηθεί με τον κρατικό μηχανισμό που διέθετε η κυβέρνηση. Βέβαια και εκεί η εξουσία της κυβέρνησης ήταν αμφισβητούμενη.

Αυτό φάνηκε όχι μόνο από το 1943 και μετά, όταν η αντίσταση κυριαρχούσε σε εκτεταμένες περιοχές της υπαίθρου, αλλά ήδη από το 1941. Δεν ήταν μόνο οι πραγματικές δυσκολίες επικοινωνίας της Αθήνας με την επαρχία λόγω της παράλυσης των συγκοινωνιών από τον πόλεμο.³² Το βασικότερο πρόβλημα ήταν ότι οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώνονταν στην επαρχία έκαναν πολύ αδύνατη την δωσιλογική εξουσία. Ο μηχανισμός που είχε στη διάθεσή της, ο δημόσιος τομέας, τα σώματα ασφαλείας και οι παλιοί αξιωματικοί δεν εκτελούσε πάντα με προθυμία ή τουλάχιστον με αποτελεσματικότητα τις κυβερνητικές εντολές, όπως φάνηκε χαρακτηριστικά και στην αποτυχία της συγκέντρωσης των δημητριακών το καλοκαίρι του 1941.³³ Ήταν αυτή η αποτυχία που έκανε τον αναπληρωτή υπουργό Επισιτισμού Γ. Πειρουνάκη, να λέει -ίσως και με κάποια υπερβολή- σε μια σύσκεψη για τα συσσίτια *"Το ξέρετε πώς η κυβέρνηση είναι κυβέρνηση Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, το πολύ"*. Με το Χρηστίδη που διασώζει τη φράση να συμπληρώνει: *"Πιο πέρα κανείς δεν την λογαριάζει."*³⁴

Τα πραγματικά περιθώρια άσκησης της όποιας εξουσίας γίνονταν ακόμα πιο στενά, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η κυβέρνηση ήταν υπό τον αυστηρό έλεγχο του Άξονα, με τους δύο πληρεξούσιους του, Γκύντερ Άλτενμπουργκ και Πελεγκρίνο Γκίτζι να ελέγχουν το διορισμό και την παύση των αξιωματούχων.³⁵ Εκτός από αυτά οι Ιταλοί συγκρότησαν ειδικό όργανο, την Ε.Σ.Ι.Δ. (Επιτροπή Συνδέσμου μετά της Ιταλικής Διοικήσεως), την οποία όφειλαν να ενημερώνουν οι Έλληνες για τις ενέργειες τους και της οποίας η έδρα βρισκόταν στο γραφείο του Έλληνα πρωθυπουργού.³⁶ Και φυσικά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις είχαν πάντα τον τελευταίο λόγο για το τι ακριβώς θα συνέβαινε στη χώρα.³⁷

³² Μαργαρίτης, Γ. (2009). *Προαναγγελία Θυελλωδών Ανέμων...* Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 188.

³³ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 211 κ.εξ.

³⁴ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 93.

³⁵ Mazower M., *ο.π.*, σελ. 48.

³⁶ Καράβης Στέλιος -Περικλής, *ο.π.*, σελ. 194 -196.

³⁷ Mazower M., *ο.π.*, σελ. 48.

Ο χαρακτήρας και η ιδεολογία της κυβέρνησης Τσολάκογλου

Παρά τους περιορισμούς, οι άνθρωποι που ανέλαβαν τη διακυβέρνηση του κατοχικού κράτους, επιδίωκαν να έχουν λόγο και ρόλο και να κάνουν πολιτική. Άλλωστε γενικά συμφωνούμε με την παραδοχή ότι ασχέτως προθέσεων και ηθικής υπόστασης οι κυβερνήσεις της κατοχής ήταν κυβερνήσεις ενός εθνικού κράτους και ως τέτοιες υπόκεινται στις αναγκαιότητες που επιβάλλει η διακυβέρνηση, ακόμα και αν μιλάμε για έκτακτες περιστάσεις.³⁸

Ένα πρώτο βασικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι το ποιο ήταν το κίνητρο της πρώτης δοσιλογικής κυβέρνησης. Η εξέλιξη των γεγονότων, πρώτα η συνθηκολόγηση και αμέσως μετά η ανάληψη της κυβέρνησης από το ίδιο πρόσωπο, δημιουργούσε την αίσθηση της προδοσίας.³⁹ Εντούτοις, παρόλο που ο Τσολάκογλου παραβίασε τις εντολές της Κεντρικής Διοίκησης για συνέχιση του αγώνα, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι μετά την είσοδο των Γερμανών στον πόλεμο κάτι τέτοιο ήταν εφικτό.⁴⁰ Γενικότερα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οι περισσότεροι μελετητές παραδέχονται ότι η συνθηκολόγηση ήταν αναπόφευκτη.⁴¹ Σωστά επισημαίνεται ότι δεν είναι η συνθηκολόγηση από μόνη της, αλλά η προσφορά του στρατηγού στον Χίτλερ να σχηματίσει κυβέρνηση που τον κατατάσσει στο δωσιλογικό στρατόπεδο.⁴²

Ο Χ. Φλάισερ κατατάσσει τον Τσολάκογλου κάπου ανάμεσα σε αυτούς που πίστευαν ότι θα προλάβουν χειρότερες εξελίξεις για τον λαό αν διαμεσολαβήσουν ανάμεσα σε αυτόν και τους κατακτητές και σε αυτούς που σε μια προοπτική

³⁸ Φραδέλλος, Κ., *ο.π.*, σελ. 154.

³⁹ Αυτή η αντίληψη εκφράζεται για παράδειγμα στο Χατζής, Θ. (1996). Κεφ. 22, Η προδοσία, η εξέγερση των φαντάρων και οι πρώτες προκηρύξεις του ΚΚΕ. Στο *Οι ρίζες της Εθνικής Αντίστασης, Προλεγόμενα στη Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 375 -384. Για την αίσθηση της προδοσίας και της εγκατάλειψης την περίοδο της συνθηκολόγησης γενικότερα βλ. και Μαργαρίτης Γ, *ο.π.*, σελ. 148 -150.

⁴⁰ Αναλυτικότερα για τη συνθηκολόγηση Σακελλαρόπουλος, Τ. (2009). Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ1, Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 286 -366). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 303 -307.

⁴¹ Ενδεικτικά: Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 151 -152, όπου εξηγεί και την απόφαση του βασιλιά να αναχωρήσει από τη χώρα.

⁴² Γασπαρινάτος Σπ., *ο.π.*, σελ. 47 -48.

επικράτησης του Άξονα θεωρούσαν εφικτή την επιβίωση του έθνους μόνο στο πλαίσιο της συνεργασίας. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι ανέλαβε την κυβέρνηση φοβούμενος για την τύχη του στρατού, καθώς και για να προστατέψει τη χώρα από τις ιταλικές βλέψεις.⁴³ Ο ίδιος ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματα του υποστηρίζει ότι στόχος του ήταν να αποφύγει την πλήρη κατάρρευση του κράτους και τα δεινά που θα επέφερε στον ελληνικό λαό, τονίζει όμως ότι είχε πίστη στην τελική νίκη της Βρετανίας και μάλιστα φτάνει να παρομοιάζει τον εαυτό του με τους αρματολούς, παρουσιάζοντας το σχηματισμό της κυβέρνησης περίπου ως τέχνασμα για τη σωτηρία του έθνους.⁴⁴

Ως προς το σκέλος της εσωτερικής πολιτικής ο ισχυρισμός του Τσολάκογλου ταιριάζει με όσα έλεγε η κυβέρνησή του και στη διάρκεια της κατοχής. Πράγματι, από τις πρώτες μέρες η κυβέρνηση προσπαθεί να παρουσιαστεί ως μια κυβέρνηση εκτάκτου ανάγκης. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου σε ανακοίνωσή του που δημοσιεύτηκε στον τύπο στις 30/04/1941 όριζε ως βασικά καθήκοντα της κυβέρνησής του το ζήτημα της θέσης των αξιωματικών και οπλιτών που παρέμεναν ως την ώρα της ανακοίνωσης αιχμάλωτοι, τη στήριξη των αναπήρων και των πολεμοπαθών και γενικά την παροχή κοινωνικής πρόνοιας, την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος, την αποκατάσταση της εθνικής και ιδιωτικής οικονομίας, την παροχή εργασίας σε όλους, την ενίσχυση της γεωργίας και της βιομηχανίας, καθώς και την αποκατάσταση των συγκοινωνιών. Τελευταίος, αλλά ίδιας βαρύτητας στόχος με τους άλλους είναι "*Η απόλυτος τήρησις τῆς τάξεως καὶ ἀσφαλείας.*"⁴⁵ Λίγο αργότερα ο στρατηγός Δεμέστιχας έγραφε στο *Ελεύθερον Βήμα* ότι στόχος της κυβέρνησης του είναι "*να περισώσῃ ὅ,τι εἶναι δυνατόν να περισωθεῖ.*"⁴⁶

Μπορεί τα παραπάνω να φαίνονται σε εμάς που γνωρίζουμε τα γεγονότα και την αποτυχία της κυβέρνησης σε κρίσιμα θέματα, όπως ήταν ο επισιτισμός, προσχηματικά, όμως δεν φαίνεται να τα αντιμετώπισε έτσι ένα μεγάλο τμήμα του παλιού αστικού πολιτικού κόσμου. Είναι ενδεικτικό ότι λίγες μέρες μετά την ανάληψη της εξουσίας ο Τσολάκογλου συναντήθηκε με αρκετούς παλιούς πολιτικούς

⁴³ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 366 -367.

⁴⁴ Τσολάκογλου Γ., *ο.π.*, σελ. 157.

⁴⁵ εφημ. *Ακρόπολις* 30/04/1941.

⁴⁶ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 17, εγγραφή 7ης Μαΐου 1941.

οι οποίοι αναγνώρισαν ότι η κυβέρνηση ήταν κυβέρνηση εθνικής ανάγκης.⁴⁷ Τη συνάντηση αυτή ο Χρηστίδης τη θεωρεί βαρύτατο λάθος, καθώς πίστευε ότι νομιμοποιούσε τους συνεργάτες και την πολιτική απαξίωσης του προηγούμενου καθεστώτος που ήθελαν να ακολουθήσουν.⁴⁸ Η παρατήρηση είναι ορθή, αν σκεφτούμε ότι στην ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στον τύπο αναφερόταν ότι οι συμμετέχοντες στη συνάντηση συμφώνησαν ότι το προηγούμενο καθεστώς έκανε λάθος που κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία και στην ανάγκη διώξης των καταχραστών.⁴⁹ Ο ίδιος ο Τσολάκογλου επέμενε ότι η κυβέρνηση του είχε ευρεία αποδοχή και ότι πλήθος επιτροπών που εκπροσωπούσαν σωματεία, επιμελητήρια, πνευματικά ιδρύματα και άλλους φορείς τον επισκέφτηκαν, για να τον συγχαρούν για την επιλογή του να αναλάβει πατριωτικό έργο.⁵⁰

Αν τα όσα λέει ο πρώτος κατοχικός πρωθυπουργός για την ανοχή που του έδειξε ένα κομμάτι του παλιού πολιτικού κόσμου εκείνες τις πρώτες μέρες της κατοχής δείχνουν να έχουν βάση, δεν φαίνεται να ισχύει κάτι τέτοιο για την αγγλοφιλία του. Αν θεωρήσουμε ότι οι δημόσιες τοποθετήσεις ενός πρωθυπουργού, έστω και κατοχικού, δίνουν και το ιδεολογικό του στίγμα και δεν αποσκοπούν μόνο στο να κολακεύσουν τους κατακτητές, οι δημόσιες τοποθετήσεις του Τσολάκογλου σε όλη τη διάρκεια της θητείας του είναι σαφέστατες. Δείχνουν έναν άνθρωπο, πεπεισμένο για τη νίκη του Άξονα, ο οποίος οραματίζεται τη θέση της Ελλάδας μέσα στη νέα Ευρώπη που θα δημιουργηθεί από τον πόλεμο και είναι γοητευμένος από τον εθνικοσοσιαλισμό. Βέβαια ο ίδιος στα απομνημονεύματά του ισχυρίζεται ότι προσποιούταν τον ειλικρινή σύμμαχο των Γερμανών, για να τους εξαπατά και να κερδίζει την εύνοια τους για το καλό του έθνους, αυτό όμως έχει πολύ μικρή σημασία για το ιδεολογικό στίγμα που εξέπεμπε η κυβέρνησή του.⁵¹

Είναι ενδεικτικό ότι στην ημερησία διαταγή που απηύθυνε στο στρατό ως πρόεδρος της κυβέρνησης πλέον ο Τσολάκογλου ζητούσε συμμόρφωση στη νέα

⁴⁷ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 165.

⁴⁸ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 22, εγγραφής 8ης Μαΐου 1941.

⁴⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/05/1941. Στο δημοσίευμα αναφέρονται οι Πάγκαλος, Γονατάς, Οθωναίος, Μάξιμος, Ντ. Τσαλδάρης, Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Β. Δεληγιάννης, Γ. Πεσμαζόγλου, Γ. Μερκούρης, Βελέτζας και Περ. Ράλλης. Ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματά του αναφέρει και άλλα ονόματα (πχ. Σβώλος, Καρτάλης), τα οποία όμως δεν είχαν δημοσιευτεί τότε.

⁵⁰ Τσολάκογλου Γ., *ο.π.*, σελ. 161.

⁵¹ Τσολάκογλου Γ., *ο.π.*, σελ. 168.

τάξη, αλλά και τις υψηλές αρχές της νέας πολιτικής θρησκείας του εθνικοσοσιαλισμού.⁵² Λίγους μήνες αργότερα, το Σεπτέμβρη του 1941, σε δηλώσεις του στην εφημερίδα του Δουνάβεως, αφού περιγράψει τα νέα οικονομικά δεδομένα, επισημαίνει ότι η Ελλάδα "πρέπει και θέλει σήμερα να προσαρμοσθεί είς το έθνικοσοσιαλιστικόν οίκονομικόν σύστημα".⁵³

Για την Ελλάδα που πρέπει να αποτελέσει πολύτιμη κοινότητα της "Πανευρώπης" υπό την προστασία της Γερμανίας και της Ιταλίας και σε διμέτωπο ενάντια στον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό θα κάνει λόγο και το διάγγελμα με αφορμή την 25η Μαρτίου του 1942.⁵⁴ Το μεγαλείο της Ελλάδας στη νέα Ευρώπη και ο αγώνας της Ιταλίας και της Γερμανίας ενάντια στον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό είναι θέμα και του ραδιοφωνικού λόγου του Τσολάκογλου προς τη νεολαία.⁵⁵

Την πεποίθησή του ότι η Ελλάδα θα καταλάβει τη θέση που αρμόζει στη δυναμική και το παρελθόν της, θα διατρανώσει ο Τσολάκογλου μιλώντας στους ανάπηρους πολέμου κατά την περιοδεία του στη Μακεδονία. Εκεί θα επισημάνει και ότι ο Άξονας έχει και "φυλετικές διαθέσεις" έναντι της Ελλάδας.⁵⁶ Ανάλογες είναι και οι τοποθετήσεις του Τσολάκογλου για τη θέση της Ελλάδας στην "Πανευρώπη" του Άξονα και σε άλλες του εξορμήσεις εκτός Αθηνών,⁵⁷ αλλά και στο μήνυμά του για την τρίτη επέτειο του πολέμου, το Σεπτέμβρη του 1942, όπου θα σηκώσει και τους αντιπλουτοκρατικούς -αντιαγγλικούς τόνους.⁵⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι δημόσιες τοποθετήσεις που διακήρυσσαν τη βεβαιότητα της νίκης του Άξονα και την

⁵² εφημ. *Ακρόπολις*, 06/05/1941.

⁵³ εφημ. *Ακρόπολις*, 07/09/1941.

⁵⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/03/1942. Η συγγένεια όσων λέει ο Τσολάκογλου με τις ναζιστικές ιδέες φαίνονται ξεκάθαρα αν συγκριθούν με τις ναζιστικές αντιλήψεις για την υπό γερμανική κυριαρχία ενωμένη Ευρώπη τις οποίες αναλύει ο Mazower, M. (2009). *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη* (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (2008), σελ. 3 -7, 122 -124 κ.α.

⁵⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 26/03/1942.

⁵⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 09/06/1941.

⁵⁷ εφημ. Παρόμοιο περιεχόμενο σε αυτό το θέμα έχουν οι λόγοι του Τσολάκογλου στα Τρίκαλα (*Ακρόπολις*, 12/07/1942), την Καρδίτσα (*Ακρόπολις*, 14/07/1942), τα Χανιά (*Ακρόπολις*, 14/08/1942) και το Λασιθί (*Ακρόπολις*, 25/08/1942).

⁵⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/09/1942.

επερχόμενη ευρωπαϊκή του κυριαρχία, συνδυασμένες με αντικεφαλαιοκρατικούς τόνους δεν έλειπαν και από τις τοποθετήσεις του άλλου ισχυρου πόλου της κυβέρνησης, του Σωτήρη Γκοτζαμάνη.⁵⁹

Η ένταξη λοιπόν της Ελλάδας στο στρατόπεδο του Άξονα και το μελλοντικό κόσμο που θα δημιουργήσει είναι ένα από τα σημαντικά ιδεολογικά μοτίβα της πρώτης δωσιλογικής κυβέρνησης. Μαζί με αυτά συμβασιζει η συστηματική επίθεση στην Αγγλία και την προσδεμένη σε αυτή μεταξική κυβέρνηση και η προσπάθεια εξωραϊσμού της κατοχής. Ιδιαίτερη πλευρά αυτών των τοποθετήσεων είναι οι αντιπλουτοκρατικοί -"αντικαπιταλιστικοί" τόνοι (αλλά και φιλεργατικοί κάποιες φορές, όπως θα δούμε στη συνέχεια), στοιχείο που έχει να κάνει τόσο με μια κάποια μίμηση της ρητορείας των καθεστώτων του Άξονα, όσο και με την προσπάθεια στοχοποίησης των πλούσιων και των αισχροκερδών που ήταν δήθεν οι κύριοι υπεύθυνοι για την επισιτιστική κρίση.⁶⁰ Αυτή η ρητορεία συχνά συνδυάζεται με τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Τα παραπάνω έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δείχνουν όχι μόνο τα στοιχεία της ιδιαίτερης πολιτικής ταυτότητας της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης, αλλά και σε αυτά ανιχνεύονται και στοιχεία συνέχειας με το παρελθόν. Ο λόγος της κυβέρνησης είναι πρωτίστως εθνικιστικός. Βλέπει το έθνος να ανασυντάσσεται και να μεγαλουργεί, αλλά σε άλλο στρατόπεδο. Σε αυτό το σημείο, όπως και στον αντικομμουνισμό συνεχίζει την παράδοση του κρατικού λόγου της δεκαετίας του '30, αλλά και της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, στην οποία ο Τσολάκογλου είχε θεωρητικά κηρύξει τον πόλεμο. Ακόμα και οι φιλεργατικοί τόνοι μπορούσαν να επικοινωνήσουν με την ιδεολογία της 4ης Αυγούστου. Η ιδεολογική αυτή επικοινωνία -όχι ταύτιση βέβαια- με τον κρατικό λόγο της δεκαετίας του '30 εξηγεί σε ένα βαθμό (όχι φυσικά από μόνη της) και την ήπια μεταχείριση που είχαν οι δωσίλογοι μετά την κατοχή. Τότε μπορούσαν να πείσουν πιο εύκολα ότι ήταν κομμάτι της συνέχειας του κράτους, καθώς πλέον ο αντικομμουνισμός είχε γίνει το κύριο στοιχείο του κρατικού λόγου.

⁵⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 02/07/1942 στο άρθρο "Η άπελευθέρωσις τῆς Μεσογείου".

⁶⁰ Φραδέλλος Κ., *ο.π.*, σελ. 163 -162, όπου αναλύονται συστηματικά αρκετά από τα σταθερά μοτίβα του ιδεολογικού λόγου της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης.

Ο τρόπος και το στυλ διοίκησης

Θα ήταν περιττό να πούμε ότι η κυβέρνηση Τσολάκογλου ήταν μια δικτατορία στρατιωτικών. Αυτή ήταν και η συνείδηση αρκετών κρατικών υπαλλήλων της περιόδου. Όταν ο Χρηστίδης ζήτησε να υπάρξει κάποιου τύπου διαβούλευση για το νομοσχέδιο που αφορούσε τις απαλλοτριώσεις του Ελληνικού και επισήμανε στο κρατικό στέλεχος που αρνιόταν να του δείξει το κείμενο ότι πλέον δεν έχουμε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, εκείνο του απάντησε: "Και τώρα δικτατορία έχουμε."⁶¹

Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι η κυβέρνηση προσπάθησε να διατηρήσει κάποιους θεσμούς διαμεσολάβησης με την κοινωνία, όπως είναι τα συνδικάτα, ζήτημα το οποίο θα εξετάσουμε αργότερα, και ότι θεωρούσε σημαντικό να δίνει στις ενέργειες της νομική κάλυψη. Ίσως και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους στη θητεία της εξέδωσε κάτι λιγότερο από 2000 νομοθετικά διατάγματα και πλήθος κανονιστικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις τα οποία αφορούν πλήθος τομείς. Πολλοί από αυτούς τους νόμους επέζησαν για χρόνια και υπήρξαν αποφάσεις που αποδείχτηκε αδύνατο να καταργηθούν στην συνέχεια.⁶² Η σημασία που έδινε η κυβέρνηση στο νομοθετικό της έργο, οδήγησε και στη συζήτηση στα δικαστήρια ήδη στην περίοδο της κατοχής για το αν η κυβέρνηση μπορεί να χαρακτηριστεί *de facto* ή όχι. Για το αν δηλαδή, έχοντας αναλάβει την εξουσία με τη δύναμη του κατακτητή, μπορεί να της αναγνωριστεί το δικαίωμα να νομοθετεί ή όχι. Η σχετική συζήτηση έγινε στο Συμβούλιο της Επικρατείας με αφορμή άλλη υπόθεση και η κυβέρνηση κρίθηκε οριακά ως κυβέρνηση *de facto*.⁶³

Όποια και αν είναι η ορθή κρίση για τη νομική υπόσταση των κατοχικών κυβερνήσεων, η ουσία είναι ότι στο νομοθετικό της έργο συμπυκνώνονται η πολιτική, η ιδεολογία και οι στόχοι τους σε κρίσιμους τομείς. Αυτό το έργο θα μελετήσουμε στη συνέχεια, από τις αρχές της κατοχής, μέχρι το τυπικό τέλος της κυβέρνησης Τσολάκογλου, όταν στις 02/12/1942 με διάγγελμα του ο Λογοθετόπουλος αναλάμβανε την προεδρεία της κυβέρνησης της Ελληνικής

⁶¹ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 133.

⁶² Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 170.

⁶³ Γασπαρινάτος Σπ., *ο.π.*, σελ. 139 -141.

Πολιτείας, και θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε το βαθμό στον οποίο αυτό επηρέασε την πραγματικότητα της εποχής του.

Ο κρατικός μηχανισμός της κυβέρνησης Τσολάκογλου και η αναδιάρθρωση του

Δημόσιος Τομέας

Ένας από τους λόγους που διορίστηκε η κυβέρνηση Τσολάκογλου και που επικαλέστηκε και ο ίδιος ο στρατηγός ήταν να εξασφαλίσει τη συνέχεια του διοικητικού -γραφειοκρατικού μηχανισμού του κράτους. Κάτι τέτοιο διευκόλυνε και τους κατακτητές, αλλά και θεωρητικά ούτε η προηγούμενη κυβέρνηση ήθελε την αποδιάρθρωσή του, καθώς κατά τον Τσολάκογλου πριν την αναχώρησή της για την Κρήτη είχε διατάξει τους Γενικούς Γραμματείς και Διευθυντές των υπουργείων να φροντίσουν για τη συνέχεια της λειτουργίας της κρατικής μηχανής.⁶⁴

Η κυβέρνηση όμως δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για την απλή συνέχεια του κράτους, αλλά και τη ρήξη με το μεταξικό καθεστώς. Άλλωστε, σε συμβολικό επίπεδο η διακήρυξη της ρήξης με τη μεταξική περίοδο, προβλήθηκε ιδιαίτερα μια και χρησιμοποιήθηκε για τη νομιμοποίηση της.⁶⁵ Η ρήξη αυτή σε συμβολικό επίπεδο πήρε τη μορφή της μετονομασίας του ίδιου του κράτους, όπως και δημόσιων οργανισμών και υπηρεσιών.⁶⁶ Όμως δεν έμεινε εκεί, καθώς βασική πλευρά της ήταν ο έλεγχος των πράξεων της προηγούμενης διοίκησης και οι εκκαθαρίσεις στο δημόσιο τομέα.⁶⁷

Ήδη από με το πρώτο της νομοθετικό διάταγμα η κυβέρνηση έδινε στους υπουργούς της το δικαίωμα (δηλαδή οι υπουργοί το έδιναν στον εαυτό τους), να απολύουν, να μεταθέτουν, να θέτουν σε διαθεσιμότητα ή να διορίζουν μόνιμους ή έκτακτους υπαλλήλους από το βαθμό του τμηματάρχη και πάνω, χωρίς να είναι

⁶⁴ Τσολάκογλου Γ, *ο.π.*, σελ. 161.

⁶⁵ Φραδέλλος Κ., *ο.π.*, σελ. 161 -162.

⁶⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 151Α/ 02 -05 -1941, Ν.Δ. 1, *Περί τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Κυβερνήσεως, τῶν Ὑπουργῶν καί ἄλλων διατάξεων* (για τον τίτλο του κράτους), αλλά και ΦΕΚ 156Α/ 07 -05 -1941, Ν.Δ. 11, *Περί μετονομασίας τῆς Βασιλικῆς Χωροφυλακῆς, Βασιλικῆς Πολ. Αεροπορίας, τοῦ Βασιλικοῦ Πολ. Ναυτικοῦ καί λοιπῶν διατάξεων*.

⁶⁷ Λούλος, Κ. (2003). Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας δια μέσου των "εκκαθαρίσεων", 1936 -1946. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη σελ. 295 -296.

υποχρεωμένοι να τηρούν τη νομοθεσία. Η διάταξη αυτή θα είχε ισχύ για ένα εξάμηνο.⁶⁸

Λίγες μέρες αργότερα, η εξουσία αυτή επεκτάθηκε σε όλους τους υπαλλήλους όλων των υπηρεσιών του κράτους, των δήμων, των κοινοτήτων και των δημοσίων ιδρυμάτων. Η κυβέρνηση θα μπορούσε να καταργεί ή να συγχωνεύει με διατάγματα τις κρατικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες δήμων, κοινοτήτων και δημοσίων ιδρυμάτων, απολύοντας, υποβιβάζοντας, προάγοντας, μεταθέτοντας ή αποσπώντας τους υπαλλήλους ή διορίζοντας άλλους. Στόχος θα ήταν η αναδιοργάνωση του κράτους ή οι οικονομίες και όλες αυτές οι πράξεις θα μπορούσαν να γίνουν "άνευ δεσμεύσεως συνταγματικῶν καί νομοθετικῶν διατάξεων" στο όνομα του δημοσίου συμφέροντος. Όσοι απολύονταν ή υποβιβάζονταν δεν θα μπορούσαν να προσφύγουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ούτε να διεκδικήσουν αποζημιώσεις.⁶⁹

Οι απολύσεις των δημοσίων υπαλλήλων εξαγγέλθηκαν ως μέτρο εξοικονόμησης πόρων και στον τύπο. Σύμφωνα με την ανακοίνωση θα περικόπτονταν πολλές θέσεις δημοσίων υπαλλήλων με στόχο την επίτευξη οικονομιών. Την εισήγηση για τις θέσεις που θα καταργούνταν θα την έκανε επιτροπή από τους διοικητές της τράπεζας της Ελλάδας και της Εθνικής, υπό την προεδρεία του υπουργού Οικονομικών.⁷⁰ Ανακοινώθηκε επίσης ότι θα περικόπτονταν οι πολυτελείς θέσεις υπαλλήλων ή όσες κρίνονταν κενές περιεχομένου και ότι αν έμεναν κάποια κενά θα καλύπτονταν με παλαιούς πολεμιστές ή θύματα πολέμου.⁷¹ Οποσδήποτε στην ανακοίνωση αυτή των απολύσεων συνυπήρχε το στοιχείο της τρομοκρατίας με αυτό της προπαγάνδας (το ζήτημα των θυμάτων πολέμου), ενώ ο τρόπος με τον οποίον θα γίνονταν φυσικά και θα άφηνε περιθώριο για τη συγκρότηση νέων πελατειακών μηχανισμών.

Όπως φαίνεται βασικό όπλο για τις απολύσεις θα ήταν οι συγχωνεύσεις ή καταργήσεις οργανισμών. Αυτό είχε συμβεί, όπως προαναφέρθηκε, στην περίπτωση

⁶⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 151Α/ 02 -05 -1941, Ν.Δ. 1, *Περί τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Κυβερνήσεως, τῶν Ὑπουργῶν καί ἄλλων διατάξεων*.

⁶⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 165Α/ 15 -05 -1941, Ν.Δ. 36, *Περί καταργήσεως, συγχωνεύσεως και τροποποιήσεων δημοσίων καί λοιπῶν ὑπηρεσιῶν και ἀπολύσεως, ὑποβιβασμοῦ καί μεταθέσεως ὑπαλλήλων πρὸς πραγματοποιήσιν οὐκονομιῶν και ἀναδιοργάνωσιν τῶν ὑπηρεσιῶν*.

⁷⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/05/1941.

⁷¹ εφημ. *Πρωία*, 10/05/1941.

του υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, όπου απολύθηκαν όλοι οι υπάλληλοι, εκτός από τους τεχνικούς του ραδιοφώνου και όσους είχαν υπηρετήσει στο μέτωπο.⁷² Την ίδια τύχη είχαν και οι υπάλληλοι του Οργανισμού Αλιείας που απολύθηκαν όλοι, εκτός από όσους είχαν υπηρετήσει στον πόλεμο ή ήταν συγγενείς πρώτου βαθμού με θανόντες σε αυτόν. Ενδιαφέρον έχει ότι τη θέση τους θα διατηρούσαν και πέντε ακόμα υπάλληλοι το πολύ, χωρίς να προσδιορίζεται το κριτήριο παραμονής τους.⁷³ Αυτό συνέβη στην περίπτωση του υφυπουργείου συνεταιρισμών και κάποιων υπηρεσιών που υπάγονταν σε αυτό. Το υπουργείο συγχωνεύτηκε με το υπουργείο γεωργίας και οι υπάλληλοι είτε μετατάχθηκαν, είτε απολύθηκαν, χωρίς να ορίζεται με σαφήνεια το κριτήριο για την τύχη του καθενός.⁷⁴

Λίγο αργότερα καταργήθηκε η Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων και απολύθηκαν όλοι οι υπάλληλοι της, χωρίς να υπάρχει πρόβλεψη για τους παλαιούς πολεμιστές.⁷⁵ Η κίνηση αυτή είχε να κάνει με την βούληση της κυβέρνησης να εξαρθρώσει το μεταξικό οικοδόμημα στην τοπική αυτοδιοίκηση και μπορεί να συσχετιστεί με τις συστηματικές εκκαθαρίσεις δημαρχών, κοινοταρχών και νομαρχών σε τοπικό επίπεδο.⁷⁶ Την ίδια πολιτική λογική εξυπηρετούσε και η διάλυση του δημοτικού συμβουλίου του δήμου Αθηναίων και η συγκρότηση προσωρινού (μέχρι να γίνονταν εκλογές) από δικαστές, τους προέδρους των Ε.Β.Ε., του Ιατρικού και Δικηγορικού Συλλόγου, του Εργατικού Κέντρου και εκλεκτούς δημότες. Η σύνθεση αυτή δείχνει και τον τρόπο με τον οποίο επιχείρησε το νέο καθεστώς να διατηρήσει κάποιους θεσμούς εκπροσώπησης. Το δημοτικό συμβούλιο μεταξύ άλλων θα είχε καθήκον να αποφασίζει για απολύσεις ή υποβιβασμό υπαλλήλων γεγονός που, όπως είναι και εδώ λογικό, θα δημιουργούσε νέα δίκτυα εξαρτήσεων και εξουσίας.⁷⁷ Δεν

⁷² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 148Α/ 01 -05 -1941, Νομοθετική Πράξις 1, *Περί καταργήσεως τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ*.

⁷³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 160Α/ 09 -05 -1941, Ν.Δ. 18, *Περί καταργήσεως τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἀλιείας*.

⁷⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 161Α/ 10 -05 -1941, Ν.Δ. 21, *Περί καταργήσεως τοῦ Ὑφυπουργείου Συνεταιρισμῶν κλπ.*

⁷⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 172Α/ 23 -05 -1941, Ν.Δ. 71, *Περί καταργήσεως τῆς Ἑνώσεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος*.

⁷⁶ Λούλος Κ., *ο.π.*, σελ. 298.

⁷⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 188Α/ 07 -07 -1941, Ν.Δ. 132, *Περί τροποποιήσεως τοῦ Κώδικος τῆς περὶ Δήμων καὶ Κοινοτήτων Νομοθεσίας ἀφορώσης εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ δήμου Ἀθηναίων*.

έχουμε εικόνα πόσες απολύσεις έγιναν, πάντως μαζί με την αλλαγή του δημοτικού συμβουλίου καταργήθηκαν περίπου 50 οργανικές θέσεις στις υπηρεσίες του δήμου.⁷⁸

Στο χώρο των υπηρεσιών του υπουργείου Παιδείας ακολουθήθηκε, σε πρώτη φάση τουλάχιστον, μια ηπιότερη μορφή εκκαθάρισης, με την ακύρωση κάποιων προαγωγών που είχαν γίνει από το καθεστώς Μεταξά με σκανδαλώδεις, κατά την αιτιολογική έκθεση του νομοθετικού διατάγματος, ρυθμίσεις και σχετικά λίγες απολύσεις ανώτερων υπαλλήλων.⁷⁹ Αργότερα εξαιρέθηκαν από αυτές τις ρυθμίσεις οι τραυματίες και οι παγόπληκτοι του πολέμου της Αλβανίας.⁸⁰ Εκκαθαρίσεις διορισμένων επί Μεταξά καθηγητών έγιναν και στην ανώτατη εκπαίδευση, με το χαρακτηρισμό των εκκαθαρισθέντων συνήθως ως "ανωμάλως διορισθέντων".⁸¹

Μετά από αυτό το πρώτο κύμα, απολύσεις με τον ίδιο τρόπο (κατάργηση υπηρεσιών) έγιναν όταν δόθηκε η δυνατότητα στον υπουργό Οικονομικών να καταργήσει μια σειρά από υπηρεσίες και επιτροπές που είχαν σχέση με το εξωτερικό εμπόριο, στα τέλη του Ιουνίου του 1941. Και εδώ το προσωπικό θα απολυόταν χωρίς να μπορεί να προσφύγει στο Συμβούλιο της Επικρατείας, θα έπαιρνε όμως αποζημίωση μέχρι 5.000 δρχ., ενώ όσοι είχαν υπηρετήσει στον πόλεμο και οι συγγενείς θυμάτων πολέμου θα παρέμεναν στην υπηρεσία. Σε αυτή την περίπτωση ενδεχομένως η απόφαση για διάλυση κάποιων υπηρεσιών, αλλά και με το πώς θα αναδιοργανωνόταν το εξωτερικό εμπόριο στο πλαίσιο της κατοχής. Πάντως στις Διευθύνσεις του Υπουργείου θα μπορούσαν να συγκροτούνται γνωμοδοτικά συμβούλια για διάφορα θέματα, πράγμα που ενδεχομένως δημιουργούσε τη δυνατότητα για απασχόληση μερικών υπαλλήλων.

Αυτή η δυνατότητα δινόταν και για το προσωπικό που απολυόταν μετά από αναδιάρθρωση των Κοινών Διευθύνσεων Αυτοκινήτων.⁸² Σε αυτή την περίπτωση ο

⁷⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 188Α/ 07 -07 -1941, Ν.Δ. 133, *Περί καταργήσεως υπηρεσιών και θέσεων εν τω Δήμω Αθηναίων*.

⁷⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 174Α/ 24 -05 -1941, Ν.Δ. 75 *Περί καταργήσεως και συμπτύξεως θέσεων προς επίτευξιν οίκοномиων καί τροποποιήσεως διατάξεων τοῦ Ὁργανισμοῦ τοῦ Υπουργείου τῶν Θρησκευμάτων καί Ἐθνικῆς Παιδείας*.

⁸⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 302Α/ 08 -09 -1941, Ν.Δ. 467, *Περί τροποποιήσεως τοῦ Ν.Δ. 75*.

⁸¹ Λούλος Κ., *ο.π.*, σελ. 298 και ΦΕΚ 339Α/ 13 -10 -1941, Ν.Δ. 575, *Περί ἐκκαθαρίσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἀνωτάτων Σχολῶν*.

⁸² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 213Α/ 26 -06 -1941, Ν.Δ. 218, *Περί καταργήσεως Ἐπιτροπῶν, Συμβουλίων κλπ. συσταθέντων διὰ τῶν περί περιορισμοῦ εἰσαγωγῆς κλπ. ἐμπορευμάτων διατάξεων*.

υπουργός, ο γενικός διοικητής ή ο νομάρχης θα αποφάσιζε για το πότε ακριβώς θα έληγε μια σύμβαση, ενώ υπήρχε και δυνατότητα επαναπρόσληψης.⁸³ Η δυνατότητα επαναπρόσληψης δόθηκε και σε μέλη της Ένωσης Συντακτών Εφημερίδων Αθηνών που είχαν το Μάη του 1941 δεκαετή υπηρεσία και υπηρετούσαν σε οργανισμούς που καταργηθήκαν.⁸⁴ Οι παραπάνω περιπτώσεις δείχνουν ότι η απόλυση από μια δημόσια υπηρεσία, ακόμα και καταργημένη, δεν ήταν πάντα απλή υπόθεση.

Απολύσεις έγιναν και στην υπηρεσία διαχειρίσεως εγχώριου σίτου της Προνομιούχου Ανώνυμης Εταιρείας Γενικών Αποθηκών της Ελλάδας (Π.Α.Ε.Γ.Α.Ε). Οι απολύσεις θα γίνονταν μετά από εισήγηση επιτροπής στην οποία θα μετείχαν μεταξύ άλλων ο διευθυντής της Κ.Υ.Δ.Ε.Σ. (στην οποία θα μεταττάσσονταν υπάλληλοι), εκπρόσωπος της Κ.Ε.Π.Ε.Σ., αλλά και δύο υπάλληλοι του οργανισμού στον οποίον θα γίνονταν οι απολύσεις. Εκτός από όσους είχαν ηλικία πάνω από τα 62 που θα απολύονταν, προβλεπόταν εθελουσία έξοδος για τους έφεδρους του τελευταίου πολέμου, αλλά το ενδιαφέρον είναι ότι για τους υπαλλήλους που προσελήφθησαν το '39 -'40 προβλεπόταν, είτε η μετάταξη, είτε η απόλυση κάποιων λίγων (μέχρι 8) εφόσον κρίνονταν ανεπαρκείς ή ακατάλληλοι από την επιτροπή.⁸⁵ Ο μικρός αριθμός ίσως να σχετίζεται με τις πραγματικές ανάγκες της υπηρεσίας, την οποία θα αποδιοργάνωναν περισσότερες απολύσεις, θα ήταν όμως αρκετός για να δημιουργήσει κλίμα φόβου στην υπηρεσία. Είναι εμφανές ότι και εδώ έβρισκε εφαρμογή η γνωστή τακτική που συνδύαζε τις εκκαθαρίσεις με την επιδίωξη δημιουργίας νέων εξαρτήσεων και πελατειακών σχέσεων μέσα στους χώρους εργασίας.

Πάντως πολύ γρήγορα το αρχικό νομοθετικό διάταγμα για τις απολύσεις στο δημόσιο, αποδείχθηκε ότι δεν επαρκούσε στην κυβέρνηση και χρειάστηκε η επέκτασή του. Σε αυτό το πλαίσιο η κυβέρνηση επέκτεινε το δικαίωμα της να απολύει, να θέτει σε διαθεσιμότητα και γενικά να προβαίνει στην αλλαγή της

⁸³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 276Α/ 16 -08 -1941, Ν.Δ. 382, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τοῦ Ν.Α. 220*.

⁸⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 310Α/ 20 -09 -1941, ΝΔ 488, *Περί τακτοποιήσεως ὑπαλλήλων Νομικῶν Προσώπων Δημοσίου Δικαίου μελῶν τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Εφημερίδων Αθηνῶν*.

⁸⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 302Α/ 08 -09 -1941, Ν.Δ. 466, *Περί τακτοποιήσεως τῶν ὑπαλλήλων οἵτινες ὑπηρετήσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν διαχειρίσεως ἐγχωρίου σίτου τῆς Προνομιούχου Ἀνων. Εταιρείας Γενικῶν Ἀποθηκῶν τῆς Ἑλλάδας*.

υπηρεσιακή κατάσταση, όλων των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα, των δήμων, των δημοδίων ιδρυμάτων, των οργανισμών δημοσίου δικαίου, των τραπεζών και άλλων οργανισμών που είχαν κάποια σχέση με το δημόσιο. Ορίστηκε επίσης ρητά ότι μπορεί να αλλάζει τις αιρετές ή δοτές δημοτικές αρχές, αλλά και τους διοικητές της Αγροτικής, της Εθνικής, της Κτηματικής και της Τράπεζας της Ελλάδος.⁸⁶ Προφανώς και η πρόβλεψη για τις δημοτικές αρχές είχε να κάνει με την επιδίωξη του καθεστώτος να αποδιαρθρώσει τα δίκτυα της 4ης Αυγούστου μέσα από την αλλαγή των τοπικών αρχόντων και να ελέγξει πλήρως την τοπική αυτοδιοίκηση, σημείο για το οποίο θα μιλήσουμε και στη συνέχεια.⁸⁷ Από την άλλη πλευρά η πρόβλεψη για διορισμό των διοικητών των τραπεζών είχε να κάνει μάλλον με τη συνολικότερη επιδίωξη των αρχών κατοχής να ελέγξουν πλήρως το τραπεζικό σύστημα της χώρας.⁸⁸ Αυτό εξηγεί και την τροποποίηση του Γενάρη του 1942, σύμφωνα με την οποία η κυβέρνηση θα μπορούσε να αλλάζει και τα Δ.Σ. των παραπάνω τραπεζών.⁸⁹

Το νέο αυτό νομοθέτημα ολοκληρωνόταν με την πρόβλεψη για στέρηση της σύνταξης ύστερα από απόφαση του υπουργικού συμβουλίου σε όσους υπαλλήλους αμελούν τα καθήκοντα τους ή αντιδρούν στο έργο της κυβέρνησης. Η πρόβλεψη αυτή ίσχυε ρητά και για τα μέλη των σωμάτων ασφαλείας, τους εκπαιδευτικούς και τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς.⁹⁰ Είναι προφανές ότι η παραπάνω πρόβλεψη -η πρώτη από μια σειρά παρόμοιων που θα υπάρξουν σε όλη τη θητεία της- υποδηλώνει το φόβο της κυβέρνησης για απειθαρχία και αντιδράσεις εντός του δημοσίου, φόβος που δεν αποδείχτηκε αβάσιμος αν κρίνουμε και από τις αντιδράσεις που κατά καιρούς αναπτύχθηκαν εντός του δημοσίου τομέα, είτε αυτές έχουν να κάνουν με την άρνηση υλοποίησης πλευρών της πολιτικής της (πχ. συγκέντρωση της παραγωγής), είτε με το απεργιακό κίνημα.

⁸⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 180Α/ 29 -05 -1941, Ν.Δ. 91, *Περί έξουσιοδοτήσεως τῆς Κυβερνήσεως πρὸς ἀπόλυσιν, μετάθεσιν, ὑποβιβασμόν, θέσιν εἰς διαθεσιμότητα, προαγωγὴν καὶ διορισμόν τῶν ὑπαλλήλων ὀργανισμῶν δημοσίου δικαίου, Τραπεζῶν, παραχωρηθεισῶν δημοσίων υπηρεσιῶν καὶ λοιπῶν διατάξεων.*

⁸⁷ Λούλος Κ, *ο.π.*, σελ. 298.

⁸⁸ Αναλυτικά για τον τραπεζικό έλεγχο και το πώς ασκήθηκε αναλυτικά από το καλοκαίρι του 1941 και μετά βλ. Καράβης Στέλιος -Περικλής, *ο.π.*, σελ. 90 κ. εξ.

⁸⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 25Α/ 14 -02 -1942, Ν.Δ. 983, *Περί συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 91.*

⁹⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 180Α/ 29 -05 -1941, *ο.π.*

Μετά το πρώτο κύμα απολύσεων, οι απολύσεις συνεχίστηκαν με την απόλυση όλων των υπαλλήλων της τέως διοικήσεως πρωτευούσης. Θα εξαιρούνταν από τις απολύσεις μόνο οι υπάλληλοι της "Ενώσης Φιλαρμονικής Πρωτευούσης" που θα μετονομαζόταν σε "Φιλαρμονική Πρωτευούσης και Περιχώρων" και θα συνέχιζε τα καθήκοντά της. Και εδώ όμως δεν θα παρέμεναν όλοι, αλλά όσοι αποφασιζόταν στο νέο οργανόγραμμα.⁹¹ Η υπηρεσία ήταν καθαρά μεταξική, δεν διαλύθηκε όμως από τον Τσολάκογλου, αλλά η διάλυση της ήταν από τις τελευταίες πράξεις της κυβέρνησης Τσουδερού. Τότε η πρόβλεψη για τους υπαλλήλους ήταν να μεταταγούν στους δήμους και της κοινότητες της πρωτεύουσας.⁹² Πάντως τέσσερις μήνες μετά το ζήτημα δεν είχε λήξει, καθώς η κυβέρνηση δεν είχε κάνει τις μετατάξεις, ούτε όμως τις απολύσεις. Σε αυτή την περίπτωση οι καθυστερήσεις ενδεχομένως δείχνουν ότι η απόφαση για την απόλυση υπαλλήλων δεν ήταν εξ αρχής ειλημμένη και πιθανώς ούτε εύκολη, όπως συνέβαινε συχνά με την περίπτωση των απολύσεων στο δημόσιο.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, οι απολύσεις στο δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα ήταν ένα μέσο όχι μόνο για εκκαθάριση, αλλά και για τη δημιουργία νέων εξαρτήσεων και δεσμεύσεων. Ενδεικτικός σε αυτή την περίπτωση είναι ο τρόπος που έγιναν οι απολύσεις στον ΟΛΠ. Το λιμάνι του Πειραιά, αν και δεν ήταν μια τυπική δημόσια υπηρεσία, ήταν υπό κρατικό έλεγχο και εκτός των άλλων ήταν από τους λίγους χώρους που παρείχε μαζική ανειδίκευτη εργασία και γι' αυτό το λόγο η πολιτική του εκμετάλλευση από τις κυβερνήσεις ήταν συχνή, ενώ γύρω από τη δυνατότητα απασχόλησης σε αυτό υπήρξαν και σημαντικές συγκρούσεις προσφύγων -γηγενών στο μεσοπόλεμο.⁹³

Αυτές οι δυνατότητες για πολιτική εκμετάλλευση και ίσως μπορούμε να υποθέσουμε και ενδεχόμενες πιέσεις των δυνάμεων κατοχής, οδήγησαν στην απόφαση για ριζική εκκαθάριση των εργαζομένων το καλοκαίρι του 1941. Επίσημα σε αυτή την επιλογή οδήγησε η πτώση της κίνησης τους λιμανιού λόγω του πολέμου. Ο σχεδιασμός ήταν να διατηρηθούν μόνο όσοι υπάλληλοι κρίνονταν αναγκαίοι και

⁹¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 276Α/ 16 -08 -1941, Ν.Δ. 381, *Περί ρυθμίσεως τῶν ἐκ τῆς καταργήσεως τῆς Διοικήσεως Πρωτευούσης προκυπτόντων ζητημάτων προσωπικοῦ*.

⁹² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 137Α/ 22 -04 -1941, Α.Ν. 2921.1941, *Περί καταργήσεως τῆς διοικήσεως πρωτευούσης*.

⁹³ Χαραλαμπίδης Μ. (2011). *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα, Το εαμικό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας*, (Διδακτορική διατριβή), Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, σελ. 67.

από τους υπόλοιπους οι μισοί θα τίθονταν σε εξάμηνη διαθεσιμότητα και οι υπόλοιποι θα απολύονταν με την κατάργηση των αντίστοιχων οργανικών θέσεων. Για την κατανομή των υπαλλήλων θα αποφάσιζε ο υπουργός Συγκοινωνιών, μετά από γνωμοδότηση πενταμελούς επιτροπής που θα αποτελούταν από τρία διοικητικά στελέχη του οργανισμού και δύο επιθεωρητές δημοσίων έργων. Δεν οριζόταν κανένα ιδιαίτερο κριτήριο για την κατανομή των υπολοίπων -θα εξετάζονταν μόνο οι ατομικοί τους φάκελοι, ενώ τα προσόντα τους θα εξετάζονταν για την κατάταξη στις θέσεις του νέου οργανογράμματος που θα εκδιδόταν αργότερα. Ακόμα και όσοι υπηρέτησαν στον πόλεμο, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες περιπτώσεις, δεν γλύτωναν την απόλυση, απλά θα έπαιρναν μια τρίμηνη παράταση.⁹⁴

Είναι σαφές ότι ο τρόπος αυτός αναδιοργάνωσης του οργανισμού δημιουργούσε ένα ευρύτερο πεδίο συναλλαγής, όχι μόνο με την κεντρική εξουσία, αλλά και με το ενδιάμεσο στελεχιακό δυναμικό του κράτους. Φυσικά και εδώ οι εκκαθαρίσεις πήγαιναν μαζί με νέες συμμαχίες. Έτσι με τον ίδιο νομοθέτημα καταργούνταν θέσεις εργασίας που είχαν συσταθεί επί Μεταξά, ενώ παρά την πρόβλεψη για απολύσεις, μπορούσαν να επανέλθουν όσοι δεν είχαν βρει θέση εργασίας μετά την ευρύτατη διοικητική αναδιοργάνωση του 1933, επί πρωθυπουργίας Τσαλδάρη, κίνηση που μάλλον θέλει να υπογραμμίσει και εδώ τη ρήξη με τον παλιό πολιτικό κόσμο.⁹⁵

Πάντως λίγους μήνες αργότερα η *Ακρόπολις* ζητούσε να μεταταγούν οι υπάλληλοι του λιμανιού που ήταν σε διαθεσιμότητα, ώστε να μην απολυθεί κανένας από αυτούς,⁹⁶ πράγμα που δείχνει ότι και σε αυτή την περίπτωση το ζήτημα των απολύσεων δεν μπορούσε να κλείσει εύκολα.

Οι απολύσεις πάντως δεν ήταν το μόνο μέτρο που πήρε η κυβέρνηση για τον έλεγχο του κράτους. Από τις πρώτες ενέργειες της ήταν η αντικατάσταση των διοικητικών συμβουλίων των δημόσιων ιδρυμάτων, των αυτοδιοικούμενων υπηρεσιών και των σιδηροδρόμων, αλλά και ιδιωτικών επιχειρήσεων συνδεδεμένων

⁹⁴ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 278Α/ 16 -08 -1941, Ν.Δ. 390, *Περί ρύθμισεως τής ύπηρεσιακής καταστάσεως τών υπαλλήλων καί έργων τοῦ Ὑπογαμμοῦ Λιμένος Πειραιῶς*.

⁹⁵ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 278Α, ο.π.

⁹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 23/01/1942.

"με κρατικά και κοινωνικά συμφέροντα".⁹⁷ Η πρόβλεψη αυτή προφανώς είχε να κάνει και με τη σημασία που έδιναν οι κατακτητές στον έλεγχο των κρίσιμων τομέων των υποδομών της ελληνικής οικονομίας. Η διάθεση καθολικού ελέγχου γίνεται αισθητή και στην δυνατότητα που έδωσε η κυβέρνηση στον εαυτό της να ενσωματώνει αυτοδιοικούμενους οργανισμούς δημοσίου δικαίου στις κρατικές υπηρεσίες.⁹⁸ Η πρόβλεψη αυτή συμπληρώθηκε γρήγορα με τη δυνατότητα απόλυσης υπαλλήλων.

Σύντομα πάντως η κυβέρνηση φαίνεται ότι είχε κατασταλάξει στο πώς ακριβώς ήθελε να διαχειριστεί και να εκκαθαρίσει τον κρατικό μηχανισμό, κωδικοποίησε τη σχετική νομοθεσία της και παράλληλα προσπάθησε να επεκτείνει τον κρατικό έλεγχο στους θεσμούς κοινωνικής εκπροσώπησης που απέμεναν. Έτσι, εκτός από όσα αναφέραμε παραπάνω, έδωσε τη δυνατότητα στον υπουργό εργασίας να ορίζει τα διοικητικά συμβούλια των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και άλλων οργανισμών που σχετίζονταν με τα θέματα εργασίας, ενώ έδωσε και στον υπουργό Οικονομικών τη δυνατότητα να διορίζει τους προέδρους των εμποροβιομηχανικών επιμελητηρίων της χώρας. Ο καθολικός έλεγχος των θεσμών έγινε προσπάθεια να επεκταθεί σε όλη την κοινωνία με την αρμοδιότητα που δόθηκε στους νομάρχες να απολύουν και να διορίζουν διοικητικά συμβούλια στην τοπική αυτοδιοίκηση, τα επιμελητήρια, τις εργατικές ενώσεις, κλπ.⁹⁹

Φυσικά εδώ δημιουργείται ένα βασικό ερώτημα. Όλη αυτή η επιχείρηση απαιτούσε έναν εκτεταμένο μηχανισμό υπαλλήλων, αλλά και προθύμων που δεν είναι δεδομένο ότι υπήρχε το καλοκαίρι του 1941. Σε ένα βαθμό η κυβέρνηση προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα με τη χρήση αξιωματικών, όμως αυτοί δεν μπορούσαν να καλύψουν τα πάντα. Η αποτυχία της κρατικής πολιτικής σε καίρια θέματα, όπως ήταν η συγκέντρωση της παραγωγής, αλλά και το απεργιακό κύμα που εκδηλώθηκε την άνοιξη και το φθινόπωρο του 1942 στο δημόσιο, δείχνουν ότι τελικά ο έλεγχος του

⁹⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 156Α/ 07 -05 -1941, Ν.Δ. 7, *Περί αντικαταστάσεως μελών διοικητικών συμβουλίων, διοικήσεων και διευθύνσεων δημοσίων κοινωφελών ιδρυμάτων, των εν Ελλάδι λειτουργούντων σιδηροδρόμων, αυτοδιοικουμένων δημοσίων υπηρεσιών, ανωνύμων εταιρειών και ιδιωτικών επιχειρήσεων.*

⁹⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 156Α/ 07 -05 -1941, Ν.Δ. 9, *Περί καταργήσεως ή συγχωνεύσεως αυτοδιοικουμένων οργανισμών δημοσίου δικαίου και ενσωματώσεως αυτών εις Κρατικές υπηρεσίας.*

⁹⁹ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 18 -06 -1941, Ν.Δ. 195, *Περί κωδικοποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών.*

κρατικού μηχανισμού δεν ήταν εφικτό να επιτευχθεί με μερικά διατάγματα. Αυτά μάλλον μεγαλύτερη δυσαρέσκεια δημιουργούσαν.

Ο έλεγχος του δημοσίου βέβαια δε σήμαινε μόνο απολύσεις, αλλά και προσλήψεις. Πρώτοι επαναπροσλήφθηκαν ως παλαιοί πολεμιστές κάποιοι από τους απολυμένους την περίοδο του Μεταξά, κατά την πρακτική της κυβέρνησης και σε άλλους τομείς.¹⁰⁰ Από εκεί και πέρα οι ιδιαίτερες συνθήκες της κατοχής, η υψηλή ανεργία, η δυσκολία ανεύρεσης τροφίμων και η γενικότερη ανασφάλεια της εποχής, έκαναν την εργασία στο δημόσιο περιζήτητη και οι κατοχικές κυβερνήσεις το εκμεταλλεύτηκαν αυτό, έτσι ώστε σε όλη την περίοδο της κατοχής να παρατηρείται αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα.¹⁰¹ Όλες οι προσλήψεις στο δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, πέρναγαν από τον έλεγχο των αρμόδιων υπουργών, συνεχίζοντας σε αυτόν τον τομέα τη μεταξική παράδοση.¹⁰² Αυτό σήμαινε ότι ο υπουργός είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει το μηχανισμό του δημοσίου, καθώς εκτός από τα οργανογράμματα των υπηρεσιών και την προκήρυξη των θέσεων, σπάνια περιγράφονταν ιδιαίτερες προϋποθέσεις για την κάλυψη τους.

Πάντως την περίοδο της κυβέρνησης Τσολάκογλου, εκτός από τα σώματα ασφαλείας για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, ενισχύθηκαν και οι υπηρεσίες που είχαν να κάνουν με τα ζητήματα του επισιτισμού και της συγκέντρωσης της παραγωγής. Ως τέτοια για παράδειγμα πρέπει να αντιμετωπιστεί η πρόσληψη 200 εφοριακών για να ενισχύσουν την προσπάθεια της κυβέρνησης για τη συγκέντρωση του παρακρατήματος και της φορολογίας σε είδος την άνοιξη του 1942.¹⁰³

Και το υπουργείο Επισιτισμού ενισχύθηκε με έκτακτες όμως θέσεις με ό,τι συνεπάγεται κάτι τέτοιο. Η αρχή έγινε τον Αύγουστο του 1941, όταν ανακοινώθηκαν 60 προσλήψεις εκτάκτων υπαλλήλων, οι οποίες μέσα από υπουργικές αποφάσεις μετά

¹⁰⁰ *Εφημερίδα της κυβέρνησεως*, ΦΕΚ 194Α/ 14 -06 -1941, Ν.Δ. 169, *Περί καταργήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 1054/1938 Α.Ν.*

¹⁰¹ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 271.

¹⁰² *Εφημερίδα της κυβέρνησεως*, ΦΕΚ 82Α/ 10 -04 -1942, Ν.Δ. 1205, *Περί τῆς ἀληθοῦς ἐρμηνείας τῆς διατάξεως τῆς παραγράφου 6 τοῦ ἄρθρου μόνου τοῦ ὑπ. ἀριθμ. 972/1937 Α.Ν.*

¹⁰³ *Εφημερίδα της κυβέρνησεως*, ΦΕΚ 142Α/ 05 -06 -1942, Ν.Δ. 1392, *Περί αὐξήσεως τῆς ὀργανικῆς συνθέσεως τοῦ προσωπικοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ἐφοριῶν καὶ ἄλλων τινων διατάξεων.*

από ένα χρόνο θα φτάσουν τις 190 συνολικά.¹⁰⁴ Σε άλλη προκήρυξη προσωρινών θέσεων στο υπουργείου επισιτισμού, διευκρινίζεται ότι θα προτιμηθούν οι παλαιοί πολεμιστές, ενώ οι κλητήρες θα έπρεπε απαραίτητα να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση.¹⁰⁵ Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι στην ιδιαίτερα κρίσιμη για την πολιτική της Κ.Ε.Π.Ε.Σ. η κυβέρνηση έσπευσε να μονιμοποιήσει υπαλλήλους που προσελήφθησαν ως ημερομίσθιοι επί Μεταξά, προφανώς επειδή δεν ήθελε να διαταραχθεί η λειτουργία της υπηρεσίας.¹⁰⁶

Κλείνοντας αυτή την αναφορά στον δημόσιο τομέα να επισημάνουμε ότι η πολιτική της κυβέρνησης δε σταμάτησε μόνο στις εκκαθαρίσεις και τις όποιες προσλήψεις. Πολύ μεγάλο κεφάλαιο υπήρξε η μισθολογική πολιτική και η γενικότερη πολιτική παροχών, καθώς και η σύγκρουση της με τις πρώτες απεργίες που έλαβαν χώρα στην κατοχή από το 1942 και μετά. Σε αυτά όμως θα αναφερθούμε στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας.

Οι ένοπλες δυνάμεις της κατοχικής κυβέρνησης

Η κυβέρνηση δεν είχε στερηθεί τελείως τη δυνατότητα να έχει μία ένοπλη δύναμη. Διέθετε την Αστυνομία για το λεκανοπέδιο της Αττικής και τη Χωροφυλακή για την υπαίθρο. Για τη δεύτερη μάλιστα κρίθηκε αναγκαίο -προφανώς και λόγω της κατάστασης της υπαίθρου- να οριστούν πολύ γρήγορα οι περιπτώσεις στις οποίες μπορούσε να κάνει χρήση όπλων. Οποσδήποτε η μία πλευρά αυτού του διατάγματος ήταν η ανάγκη καταδίωξης της ληστείας που ήδη έπαιρνε διαστάσεις, προβλεπόταν όμως και η χρήση όπλων, όχι μόνο για άμυνα, αλλά και για τη διάλυση συγκεντρώσεων, σε περίπτωση που το πλήθος δεν πειθαρχούσε.¹⁰⁷ Το νομοθετικό

¹⁰⁴ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 290Α/ 28 -08 -1941, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του άρθρου 2 του άρθρου 4 του υπ' αριθμ. 2074/1939 Α.Ν. και 27Β/ 09 -04 -1942*, ΦΕΚ 61Β / 27 -05 -1942, 74Β/ 08 -06 -1942, ΦΕΚ 139Β / 20 -08 -1942.

¹⁰⁵ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 405Α/ 24 -11 -1941, Ν.Δ. 731, *Περί διορισμού προσωρινών υπαλλήλων και υπηρετών του Υπουργείου Επισιτισμού*.

¹⁰⁶ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 171Β/ 26 -09 -1941, *Περί έγκρίσεως τροποποιήσεων του από 06/11/1935 Οργανισμού της Κεντρικής υπηρεσίας και κανονισμού του προσωπικού της Κ.Ε.Π.Ε.Σ.*

¹⁰⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 194Α/ 14 -06 -1941, Ν. Δ. 162, *Περί των περιπτώσεων καθ' ἃς επιτρέπεται ή χρήσις των όπλων υπό των στρατιωτικών της χωροφυλακής*.

διάταγμα δημοσιεύτηκε στα μέσα Ιούνη του 1941, όταν αντίσταση ακόμα δεν υπήρχε, όμως το καθεστώς έβλεπε ότι στο μέλλον τα πράγματα δεν θα ήταν τόσο εύκολα.

Δυο ήταν οι βασικές προτεραιότητες της κυβέρνησης σε σχέση με τα σώματα ασφαλείας: ο έλεγχος και η ενίσχυσή τους. Και τα σώματα ασφαλείας στην αρχή της κατοχής εμφάνισαν σημάδια αποδιάρθρωσης. Γι' αυτό πολύ γρήγορα η κυβέρνηση αναγκάστηκε να νομοθετήσει την απόλυση όσων δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών δεν παρουσιάζονταν στη θέση τους μέσα στην αναταραχή των πρώτων ημερών.¹⁰⁸ Η απειλή της απόλυσης φαίνεται ότι δεν σήμαινε πολλά για αρκετούς αξιωματικούς των σωμάτων ασφαλείας, καθώς η κυβέρνηση αναγκάστηκε να νομοθετήσει την απαγόρευση υποβολής παραιτήσεων από μέρους αξιωματικών των Σωμάτων Χωροφυλακής, Αστυνομίας Πόλεως και Πυροσβεστικής,¹⁰⁹ απαγόρευση που πέρασαν πέντε μήνες, για να θεωρήσει η κυβέρνηση ότι είναι ασφαλές να αρθεί.¹¹⁰

Προκειμένου να ελεγχθούν τα σώματα ασφαλείας τοποθετήθηκαν στην ηγεσία τους ανώτεροι αξιωματικοί του στρατού, ενώ δόθηκε και η δυνατότητα να μετατάσσονται και υπαξιωματικοί στα Σώματα Ασφαλείας.¹¹¹ Εκτός από ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη συνολικότερη χρησιμοποίηση αξιωματικών στον κρατικό μηχανισμό, τα οποία θα δούμε στη συνέχεια, το νομοθετικό διάταγμα με το οποίο δίνεται η δυνατότητα μετάταξης, κάνει ξεκάθαρο ότι πρόκειται για μηχανισμό ελέγχου και εκκαθάρισης, καθώς προβλέπεται η συμπλήρωση κενών ή η αντικατάσταση υπαξιωματικών των οποίων η διαγωγή υπήρξε "επιλήψιμος".¹¹² Λίγο αργότερα η κυβέρνηση θα δώσει την εξουσία στον υπουργό Δημοσίας Ασφαλείας μαζί με τον υπουργό Εθνικής Άμυνας να θέτει σε διαθεσιμότητα ή να αποστρατεύει αξιωματικούς της Χωροφυλακής. Οι αποστρατευθέντες δεν θα είχαν δικαίωμα

¹⁰⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 161Α/ 10 -05 -1941, Ν.Δ. 20. *Περί τῶν ἀρνουμένων νά μεταβῶσιν εἰς τήν θέσιν τῶν στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν λειτουργῶν.*

¹⁰⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 188Α/ 07 -06 -1941, Ν.Δ. 137, *Περί ἀπαγορεύσεως ὑποβολῆς παραιτήσεων ὑπό ἀξιωματικῶν τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας καί Πυροσβεστικῆς Ὑπηρεσίας.*

¹¹⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 373Α/ 03 -11 -1941, Ν.Δ. 627 *Περί καταργήσεως τοῦ ὑπ'ἀριθμ. 137/1941 Ν.Δ.*

¹¹¹ Λούλος Κ. (2003), *ο. π.*, σελ. 297.

¹¹² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 170Α/ 20 -05 1941, Ν. Δ. 56, *Περί μετατάξεως Ὑπαξιωματικῶν τοῦ Στρατοῦ Ξηράς εἰς τήν Χωροφυλακὴν ἢ Αστυνομίας Πόλεων.*

αποζημίωσης ούτε προσφυγής στο Συμβούλιο της Επικρατείας.¹¹³ Προφανώς και όλες οι παραπάνω προβλέψεις στην αρχή της κατοχής αφορούσαν οπαδούς του προηγούμενου καθεστώτος, αγγλόφιλους και γενικά όσους η κυβέρνηση θεωρούσε δύσκολο να πειθαρχήσουν. Πρόκειται για αυταρχικά μέτρα ελέγχου, ενώ χαρακτηριστική της αντιμετώπισης των Σωμάτων Ασφαλείας ως εν δυνάμει στρατιωτικά σώματα είναι και η εμπλοκή του υπουργείου Εθνικής Άμυνας.

Ενδεικτικό των δυσκολιών που υπήρχαν με τα σώματα ασφαλείας είναι ότι την ίδια περίοδο με τα παραπάνω νομοθετήματα ο Γερμανός Φρούραρχος με αφορμή την υποστολή της γερμανικής σημαίας από την Ακρόπολη τη νύχτα της 30ης Μαΐου από τους Μ. Γλέζο -Α. Σάντα, παραπονιόταν για το ότι η Αστυνομία έμενε απαθής κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων υπέρ των Άγγλων αιχμαλώτων. Η υποστολή της γερμανικής σημαίας και οι διαμαρτυρίες των Γερμανών οδήγησαν τον Τσολάκογλου να απολύσει το αρχηγό της Αστυνομίας Πόλεων και μια σειρά αξιωματικούς και αστυφύλακες.¹¹⁴

Παρόλα αυτά συνολικά οι εκκαθαρίσεις στα σώματα ασφαλείας ήταν περιορισμένες και το ίδιο συνέβη και στο υφυπουργείο Δημοσίας Τάξης.¹¹⁵ Την ίδια άποψη είχαν και οι Ιταλοί στις εκθέσεις τους.¹¹⁶ Πάντως ειδικά με το υπουργείο Δημοσίας Τάξης τα προβλήματα δεν σταμάτησαν σε όλη τη διάρκεια της θητείας της κυβέρνησης. Σταδιακά η κυβέρνηση κατέληξε σε μια προσπάθεια διοικητικής αναδιάρθρωσης αναθέτοντας αρχικά τη διεύθυνση του υπουργείου Εσωτερικών και Δημοσίας Ασφαλείας στο ίδιο πρόσωπο, τον Ιάσωνα Παπαδόπουλο. Ως στόχος διακηρύχθηκε η συνεργασία μαζί με τις δυνάμεις κατοχής στην εμπέδωση της τάξης και τη δίωξη του κομμουνισμού και της αισχροκέρδειας.¹¹⁷ Τελικά τον Απρίλη του 1942 το υπουργείο καταργήθηκε και οι υπηρεσίες του συγχωνεύθηκαν με του υπουργείου Εσωτερικών¹¹⁸.

¹¹³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 180Α/ 29 -05 -1941. Ν.Δ. 98, *Περί καταστάσεως των Αξιωματικών της Χωροφυλακής*.

¹¹⁴ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 56 -57, εγγραφή 1ης Ιουνίου 1941.

¹¹⁵ Λούλος Κ. (2003), *ο.π.*, σελ. 297.

¹¹⁶ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 297.

¹¹⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/09/1941.

¹¹⁸ Λούλος Κ. (2003), *ο.π.*, σελ. 297.

Οι προσπάθειες ενίσχυσης του σώματος της Χωροφυλακής ξεκίνησαν από τις αρχές της κατοχής με πρόσκληση για κατάταξη 3000 νέων χωροφυλάκων στα τέλη Μαΐου του 1941, ενώ και οι Ιταλοί υπολόγιζαν ότι περίπου 2000 νέοι χωροφύλακες είχαν αναπληρώσει τις περιορισμένες εκκαθαρίσεις αγγλόφιλων που έγιναν το πρώτο διάστημα μετά την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση Τσολάκογλου.¹¹⁹ Λίγο αργότερα με νομοθετικό διάταγμα η κυβέρνηση ανέστειλε για ένα εξάμηνο την απόλυση των οπλιτών της Χωροφυλακής των οποίων η θητεία έληγε, ή αυτών που συμπλήρωναν δωδεκαετή υπηρεσία. Μάλιστα προβλεπόταν και η αναστολή της απόλυσης με απόφαση του υπουργού Ασφαλείας για ένα ακόμα τρίμηνο αν παρουσιαζόταν ανάγκη.¹²⁰ Την ενίσχυση της χωροφυλακής με νέους άνδρες εξήγγειλε ο Τσολάκογλου και το Σεπτέμβρη του 1942.¹²¹ Παράλληλα και η Αστυνομία ενισχύθηκε το Δεκέμβρη με την εισαγωγή νέων αστυφυλάκων στη σχολή αστυφυλάκων στην Αθήνα.¹²²

Η προσπάθεια ενίσχυσης της Χωροφυλακής επαναλήφθηκε τον Απρίλη του 1942 με την πρόσκληση τριών κλάσεων εφέδρων του στρατού ξηράς (κλάσεις '38, '39, '40) με στόχο την ενίσχυση του σώματος με 3300 χωροφύλακες μετά την ιταλικής έμπνευσης αναδιοργάνωση της Χωροφυλακής με στόχο την καταπολέμηση της ληστείας το Φλεβάρη του 1942.¹²³ Ως ενίσχυση των σωμάτων ασφαλείας μπορεί να εκληφθεί και η πρόσληψη 200 εκτάκτων φυλάκων στις φυλακές το Νοέμβρη του 1942.¹²⁴ Ενδεικτική πάντως της πραγματικής υποταγής στις κατοχικές δυνάμεις ήταν και η προκήρυξη 70 θέσεων διερμηνέων και μεταφραστών που γνώριζαν ιταλικά και γερμανικά στο υπουργείο δημοσίας ασφαλείας το Σεπτέμβρη του 1942.¹²⁵

¹¹⁹ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 297.

¹²⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 194Α/ 14 -06 -1941, Ν. Δ. 161, *Περί αναστολής τής ισχύος ενίων διατάξεων τοῦ Ὁργανισμοῦ Χωροφυλακῆς*.

¹²¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/09/1941.

¹²² εφημ. *Ακρόπολις*, 10/12/1941.

¹²³ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 300 και *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 101Α/ 27 -04 -1942.

¹²⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 287Α/ 07 -11 -1942, Ν.Δ. 1947, *Περί προσλήψεως ἐκτάκτου προσωπικοῦ τῶν φυλακῶν*.

¹²⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 237Α/ 18 -09 -1942, Ν.Δ. 1763, *Περί προσλήψεως ἐκτάκτων ὑπαλλήλων ὡς διερμηνέων καί μεταφραστῶν εἰς Ὑπηρεσίας τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ τέως Ὑπουργείου Δημοσίας Ἀσφαλείας*.

Συνολικότερα σε όλη τη διάρκεια της θητείας της η κυβέρνηση στήριξε και ενίσχυσε υλικά τα σώματα ασφαλείας για ευνόητους λόγους. Είναι ενδεικτικό ότι τα σώματα ασφαλείας που κάθε φορά άνοιγαν έναν κύκλο αυξήσεων, οι οποίες, όπως θα δούμε, ήταν συχνές προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο πληθωρισμός, ενώ δεν έλειπαν και τα διαφόρων ειδών επιδόματα.¹²⁶ Σε μια εποχή βέβαια που έλειπε το φαγητό, τα πιο σημαντικά ήταν τα όσα είχαν να κάνουν με την τροφοδοσία. Γι' αυτό, ενώ αρχικά προβλεπόταν απλά επίδομα συσσιτίου για τους χωροφύλακες,¹²⁷ στη συνέχεια, όταν πλέον η εξεύρεση τροφίμων στην πρωτεύουσα ήταν δύσκολη (και τα χρήματα, όπως θα δούμε, άχρηστα) η τροφοδοσία των χωροφυλάκων και των αστυνομικών υπαλλήλων που υπηρετούσαν στην περιοχή της πρωτεύουσας βάρυνε πλέον το δημόσιο. Ρύθμιση που μπορούσε να επεκταθεί σε περιοχές που οι "βιωτικές ανάγκες" ήταν ίδιες με την Αθήνα.¹²⁸

Η μέριμνα αυτή για τα σώματα ασφαλείας όσο προχωράει η κατοχή γίνεται πιο έντονη. Μάλιστα τον Οκτώβρη του 1942 η τροφοδοσία των σωμάτων ασφαλείας ρυθμίζεται με περισσότερες λεπτομέρειες και είναι ενδεικτικό ότι τρόφιμα μπορούν να παίρνουν οι υπηρετούντες σε αυτά και για τις οικογένειές τους, ενώ μπορούν οι υπηρεσίες να κρατάνε για τις ανάγκες τους και από όσα κατάσχονται από το κυνήγι της μαύρης αγοράς. Η όλη οργάνωση της τροφοδοσίας, αλλά και της παροχής μιας σειράς άλλων ειδών, θυμίζει όλο και περισσότερο τη στρατιωτική επιμελητεία. Παράλληλα υπάρχει δέσμευση ότι θα συνταχθούν και κανονισμοί βάσει του κανονισμού επιμελητείας του Στρατού, πράγμα που δείχνει μια προσπάθεια του καθεστώτος να αναβαθμίσει και την μόνη ένοπλη δύναμη που διέθετε μέχρι τότε. Ταυτόχρονα το κράτος δεσμεύεται να εξασφαλίσει μια σειρά από είδη (υποδήματα,

¹²⁶ Ενδεικτικά για αυξήσεις, επιδόματα και παροχές διαφόρων τύπων: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 227Α/ 08 -07 -1941, Ν.Δ. 256, ΦΕΚ 223Α/ 15 -09 -1942, Ν.Δ. 1751 (Για αυξήσεις). ΦΕΚ 147Α/ 13 -06 -1942, Ν.Δ. 1410 (Οδοιπορικά Χωροφυλακής). ΦΕΚ 113Α / 08 -05 -1942, Ν.Δ. 1310 *Περί εξόδων υποδήσεως υπαλλήλων Αστυνομίας πόλεων κατά τό 1942 -43*. ΦΕΚ 142Β/ 24 -08 -1942, (Υπουργική απόφαση για τις αποζημιώσεις εκτός έδρας) κλπ.

¹²⁷ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 228Α/ 16 -08 -1941, Ν.Δ. 387, *Περί παροχής επιδόματος βελτιώσεως συσσιτίου εις τούς όπλίτας τής Χωροφυλακής*.

¹²⁸ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 41Α/ 28 -02 -1942, Ν.Δ. 1059, *Περί δωρεάν τροφοδοσίας όπλιτών Χωρ/κής και κατωτέρων υπαλλήλων τής Αστυνομίας Πόλεων*.

κλινοσκεπάσματα κλπ) στους υπηρετούντες στα σώματα ασφαλείας, παροχή όχι ασήμαντη στις τότε συνθήκες.¹²⁹

Εκτός από τη Χωροφυλακή, το 1942 έγιναν και κάποιες προσπάθειες ισχυροποίησης και της Αγροφυλακής, η οποία είχε ενδυναμωθεί ήδη στην εποχή το Μεταξά.¹³⁰ Τον Μάρτη του 1942 έγινε σημαντική αναθεώρηση των ποινών που προέβλεπε ο Κώδικας Αγροτικής Ασφαλείας και ρυθμίζονταν ζητήματα σχετικά με τη μισθοδοσία των Αγροφυλάκων. Αυτοί δικαιούνταν να λαμβάνουν το μισό μισθό τους σε είδος από προϊόντα που προέρχονταν από τις τοπικές εισφορές ή και τη συγκέντρωση προϊόντων, πράγμα εξαιρετικά σημαντικό για μια εποχή που το χρήμα είχε ήδη απαξιωθεί. Ο στόχος ήταν να υπάρξει μια επιπλέον δύναμη που θα επιβλέπει την τάξη στην αγροτική παραγωγή και θα γνώριζε την πραγματικότητα των περιοχών.¹³¹

Ένα μήνα αργότερα ιδρύθηκε αρχηγείο Αγροτικής Ασφαλείας, σχεδόν ταυτόχρονα με την επαναφορά της φορολογίας σε είδος. Αρχηγός του σώματος κατά τη συνήθεια του καθεστώτος οριζόταν ανώτερος αξιωματικός, ο οποίος μεταξύ άλλων ήταν υπεύθυνος και για την πειθαρχία του σώματος.¹³² Φαίνεται ότι στόχος ήταν μάλλον να λειτουργήσει η αγροφυλακή ως επικουρική δύναμη της Χωροφυλακής, καθώς ορίστηκε με νομοθετικό διάταγμα ότι οι δυνάμεις Αγροτικής Ασφαλείας θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα όπλα τους όταν βρίσκονταν μπροστά σε κλοπές ή λεηλασίες αγροτικών προϊόντων ή όταν ενεργούσαν μαζί με τη Χωροφυλακή. Παράλληλα η θητεία των αγροφυλάκων θα μπορούσε να παραταθεί και μετά τη λήξη της, ενώ οι υπηρετούντες σε αυτή θα ενισχύονταν και υλικά.¹³³

Τέλος να σημειωθεί ότι υπήρξε μέριμνα και για το λιμενικό σώμα με τη συγκρότηση της κατώτερης βαθμίδας του σώματος αυτού, τους λιμενοφύλακες.

¹²⁹ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 248Α/ 01 -10 -1942, Ν.Δ. 1805, *Περί τροφοδοσίας, ίματισμού, κλινοστρωμνής και ύποδήςεως άνδρων Σωμάτων Ασφαλείας*.

¹³⁰ Close, D.H. (1989). Η αστυνομία της 4ης Αυγούστου (σελ. 77 -91). Στο Σβορώνος Ν. -Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, σελ. 87.

¹³¹ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 60Α/ 24 -03 -1942, Ν.Δ. 1141, *Περί έκτάκτων μέτρων προς περιφρούρησιν τῶν ἀγροτ. κτημάτων ἀπὸ τοῦ κινδύνου κλοπῶν καὶ φθορῶν*.

¹³² *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 31Β/ 15 -04 -1942, *Περί Αρχηγείου Αγροτικής Ασφαλείας*.

¹³³ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 138Α/ 03 -06 -1942, Ν.Δ. 1386, *Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως τῶν περὶ Ἀγροτικῆς Ασφαλείας νόμων*.

Αυτοί θα έφταναν τους 450, θα αντιστοιχούσαν με τους δίοπους του πολεμικού ναυτικού. Θα είχαν το μισθό των χωροφυλάκων και τριετή θητεία.¹³⁴

Η μέριμνα αυτή για τα σώματα ασφαλείας δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, καθώς αυτά ήταν, όπως προαναφέραμε, η μόνη ένοπλη δύναμη που είχε η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της. Το ποιοι ήταν αυτοί περιγράφεται ξεκάθαρα σε ένα νομοθετικό διάταγμα του Φλεβάρη του 1942. Σε αυτό προβλέπεται ότι όσοι στρατιωτικοί της Χωροφυλακής ανδραγάθησαν σε αποτελεσματικές συμπλοκές με ληστές, αντεθνικές οργανώσεις, ενόπλους στασιαστές που επεδίωκαν την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης και γενικά με επικίνδυνα άτομα μπορούν να προάγονται στον αμέσως επόμενο βαθμό. Για τις πράξεις αυτές, όπως και για συλλήψεις αισχροκερδών και γενικώς σοβαρών παραβατών του αγορανομικού κώδικα, ο Υπουργός Δημοσίας Ασφαλείας μπορεί να παρέχει αμοιβή 80000 δραχμών.¹³⁵ Μπορεί ακόμα να μην είχε θεριέψει η αντίσταση, όμως ο φόβος του κομμουνισμού ή της ανταρσίας ήταν διαρκής, οι αισχροκερδείς μόνιμος εχθρός του καθεστώτος και η ληστεία παρούσα σχεδόν από την αρχή της κατοχής στην ύπαιθρο.¹³⁶

Πάντως τα Σώματα Ασφαλείας στα οποία είχε να στηριχθεί η κυβέρνηση δεν είχαν και την καλύτερη δυνατή ποιότητα: ήταν αντιδημοφιλή, αναποτελεσματικά, ενώ δεν έλειπε και η διαφθορά.

Η αντιδημοφιλία της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής, χτισμένη ήδη από την περίοδο του Μεταξά και την οποία εκμεταλλεύτηκε αργότερα το ΕΑΜ, μάλλον εντάθηκε με την έναρξη της κατοχής.¹³⁷ Ο Χρηστίδης, ο οποίος δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είχε ποτέ ανατρεπτικές διαθέσεις ή ότι ήταν εχθρός του Μεταξά, είχε αρνητική άποψη για το κατώτερο προσωπικό των Σωμάτων Ασφαλείας και ήδη από τις πρώτες μέρες της Κατοχής εξέφραζε ανησυχίες για το αν η Αστυνομία και η Χωροφυλακή θα κρατούσε την αξιοπρέπειά της στις νέες συνθήκες.¹³⁸ Τον πρώτο μήνα της κατοχής τα όργανα της τάξης κατηγορήθηκαν για συστηματική κατάχρηση

¹³⁴ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 278Α/ 16 -08 -1941, Ν.Δ. 385, *Περί λιμενοφυλάκων*.

¹³⁵ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 21Α/ 07 -02 -1942, Ν.Δ. 967, *Περί τρόπου άπονομής ήθικης και ύλικης άμοιβής εις άνδραγαθήματα ή άλλως πώς δράσαντα όργανα Χωροφυλακής και Αστυνομίας Πόλεων*.

¹³⁶ Για τη ληστεία εκείνη την περίοδο, αναλυτικά στο Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 296 -302.

¹³⁷ D. H. Close, *ο.π.*, σελ. 88 -89.

¹³⁸ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 7, εγγραφή 1ης Μαΐου 1941.

εξουσίας -ακόμα και για αρπαγές. Ιδιαίτερο πρόβλημα ήταν ότι συχνά φρόντιζαν να εξασφαλίσουν τα -ήδη σπάνια- τρόφιμα των καταστημάτων, δίνοντας στον εαυτό τους προτεραιότητα σε σχέση με τους πολίτες. Φαίνεται ότι το πρόβλημα είχε διαστάσεις, γεγονός που ανάγκασε το Υπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας σε μια αμήχανη τοποθέτηση υπεράσπισης των αστυνομικών.¹³⁹

Μαζί με την αντιδημοφιλία, πήγαινε και η αναποτελεσματικότητα. Αυτή φάνηκε ιδιαίτερα στην αποτυχία της Χωροφυλακής να συνδράμει στη συγκέντρωση των δημητριακών.¹⁴⁰ Ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματά του παραπονιόταν ότι η Αστυνομία δεν τον βοήθησε ιδιαίτερα στον πόλεμο ενάντια στη Μαύρη Αγορά.¹⁴¹ Είναι προφανές ότι αυτό γίνεται για να δικαιολογήσει την αποτυχία της πολιτικής του, ενδέχεται όμως να υπάρχει μία δόση αλήθειας, αν λάβουμε υπόψη την αντιδημοφιλία του σώματος, αλλά και τα προβλήματα διαφθοράς που αντιμετώπιζε.

Σε ότι έχει να κάνει με την τελευταία, το ζήτημα ανακινήθηκε όχι λίγες φορές στη διάρκεια της θητείας της κυβέρνησης. Στην καρδιά του λιμού ο ίδιος ο Τσολάκογλου ανακοίνωσε ότι συνελήφθησαν τρεις αστυνομικοί με την υπόνοια ότι διεξήγαγαν μαύρη αγορά.¹⁴² Προφανώς η ανακοίνωση ήταν μια πολιτική κίνηση που αποσκοπούσε να δείξει δραστηριότητα της κυβέρνησης και σε αυτόν τον τομέα. Εντούτοις το πρόβλημα ήταν σημαντικό και ανάγκασε τον αρχηγό της Αστυνομίας σε δημόσια τοποθέτησή του να ζητήσει να καταγγέλλονται οι παρεκτροπές της Αστυνομίας για να σταματήσουν οι "*ανόητοι φημολογίαι και συκοφαντίαι*".¹⁴³ Εκείνη την περίοδο ανακοινώθηκαν μέσα σε ένα μήνα οι απολύσεις 79 αστυφυλάκων για σοβαρές παραβάσεις.¹⁴⁴ Φυσικά όλα τα παραπάνω δεν σταμάτησαν τη διαφθορά στην Αστυνομία και το επόμενο διάστημα συνεχίζουν να εμφανίζονται στον τύπο αναφορές για διαφθορά αστυνομικών οι οποίοι δωροδοκούνταν, εκβίαζαν ή απλά έκαναν μαύρη αγορά.¹⁴⁵ Αξίζει να σημειωθεί τέλος ότι τον Απρίλη του 1942, η Αστυνομία αναγκάστηκε να βγάλει στο προσωπικό της νέα δελτία ταυτότητας, για να

¹³⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 30/05/1941.

¹⁴⁰ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 202.

¹⁴¹ Τσολάκογλου Γ., *ο.π.*, σελ. 202.

¹⁴² εφημ. *Ακρόπολις*, 11/12/1941.

¹⁴³ εφημ. *Ακρόπολις*, 29/04/1942.

¹⁴⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 24/04/1942, 03/05/1942 και 13/05/1942.

¹⁴⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/07/1942, 14/08/1942 και 06/10/1942.

εξαφανιστούν τα πλαστά, πράγμα που δείχνει πόσο σοβαρό πρόβλημα υπήρχε στο μηχανισμό της.¹⁴⁶

Όλα τα προβλήματα που αναφέρθηκαν συγκροτούσαν Σώματα Ασφαλείας τα οποία εκτός από περιορισμένης αποτελεσματικότητας ήταν και πολιτικά επιζήμια για την κυβέρνηση. Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε ένα νέο πρόβλημα εμφανίστηκε: η σημαντική διείδυση του ΕΑΜ που κατάφερε να οικοδομήσει μεγάλες οργανώσεις στην Αστυνομία. Οι οργανώσεις έφτασαν να είναι τόσο ισχυρές, ώστε τον Ιούνιο του 1943 οι κατώτεροι αστυνομικοί προχώρησαν σε οκταήμερη απεργία, ενώ μετά τα Δεκεμβριανά εκκαθαρίστηκαν 91 αξιωματικοί της Αστυνομίας και 500 αστυφύλακες για τη συμμετοχή τους στα γεγονότα. Αντίθετα στη Χωροφυλακή η απόπειρα της αντίστασης να διεισδύσει στο σώμα δεν είχε επιτυχία.¹⁴⁷

Το σώμα των αξιωματικών

Εκτός από την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή η κυβέρνηση διέθετε και το σώμα των αξιωματικών του διαλυμένου πλέον ελληνικού στρατού. Συνολικότερα η κυβέρνηση Τσολάκογλου ακολούθησε απέναντι στους αξιωματικούς μία τακτική που συνδύασε τον πειθαναγκασμό με την οικονομική στήριξη, καθώς και τις εκκαθαρίσεις μεταξικών με τη συγκρότηση συμμαχιών με τους αξιωματικούς που είχαν διωχθεί από το στρατό μετά το κίνημα του '35, ενώ προσπάθησε να εκμεταλλευτεί και το κύρος που είχε ο στρατός και οι κατώτεροι αξιωματικοί μετά τον πόλεμο της Αλβανίας. Οι λόγοι για όλα τα παραπάνω ήταν πολλοί.

Σίγουρα μια κυβέρνηση στρατηγών θα είχε και σχέσεις και εμπιστοσύνη στους αξιωματικούς και θα θεωρούσε ότι μπορούσε να στηριχθεί σε αυτούς. Γι' αυτό και από την αρχή της ανάληψης της διαχείρισης του κράτους, παρατηρείται μια τάση στρατιωτικοποίησης του κρατικού μηχανισμού με τη χρησιμοποίηση αξιωματικών σε διάφορες θέσεις της δημόσιας διοίκησης, ενώ συχνά και ένα σημαντικό κομμάτι της σύνθεσης των αγορανομικών δικαστηρίων ήταν στρατιωτικοί.¹⁴⁸

¹⁴⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/04/1942.

¹⁴⁷ Κωτσάκης, Σπ. (1986). *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ. 81 και 134 -135. και Κουσουρή, Δ. (2014), *Δίκες των Δωσιλόγων, 1944 -1949: Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*. Αθήνα: εκδ. Πόλις, σελ. 197.

¹⁴⁸ Λούλος Κ., ο.π., σελ. 294.

Βέβαια, το πρώτο και βασικό μέλημα της κυβέρνησης ήταν ο έλεγχος και η εκκαθάριση του σώματος των αξιωματικών. Αυτοί, με μια από τις πρώτες πράξεις της υπήχθησαν στην σχεδόν αποκλειστική δικαιοδοσία του υπουργού Εθνικής Άμυνας, στρατηγού Μπάκου, ο οποίος θα αποφάσιζε για την διαθεσιμότητα ή την αποστρατεία τους, αλλά και για τυχόν ευεργετικά μέτρα για τα θύματα πολέμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τις όποιες αποφάσεις χρειαζόταν μόνο η σύμφωνη γνώμη του Τσολάκογλου, χωρίς να γίνεται στο σχετικό νομοθετικό διάταγμα καμιά αναφορά στο υπουργικό συμβούλιο.¹⁴⁹

Η κατάσταση έγινε σχετικά πιο ομαλή με τη συγκρότηση του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου και τον ορισμό διαδικασίας για τις προαγωγές και τις αποστρατείες των αξιωματικών.

Βασικό κριτήριο ήταν η συμμετοχή *"είς τήν ζώνην τῶν πρόσω"* ή η επιθυμία για συμμετοχή στις επιχειρήσεις του μετώπου. Γενικότερα η πολεμική δράση χρησιμοποιήθηκε προπαγανδιστικά ιδιαίτερα από την κυβέρνηση. Για να κατανοήσουμε καλύτερα το βάρος που δόθηκε σε αυτή πρέπει να έχουμε κατά νου ότι ο στρατός και ειδικά οι κατώτεροι αξιωματικοί και οι έφεδροι είχαν αποκτήσει ιδιαίτερο κύρος την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου και η κυβέρνηση δεν ήθελε να ξεκοπεί από αυτό. Η εξίσωση ήταν βέβαια δύσκολη για μια κυβέρνηση συνεργατών, όμως και στο δημόσιο λόγο της το πρώτο διάστημα υπήρχαν συνεχείς αναφορές στον ηρωικό ελληνικό στρατό, αλλά και στην κατοχική νομοθεσία που αφορά τις υπηρεσιακές μεταβολές των αξιωματικών η αναφορά στην υπηρεσία *"είς τήν ζώνην τῶν πρόσω"* ήταν σταθερή.¹⁵⁰

Αυτή τη λογική φαίνεται να εξυπηρετούν και νομοθετήματα που δείχνουν μια προσπάθεια να περισωθεί ή να εξυψωθεί η στρατιωτική τιμή, όπως αυτό που απαγόρευε την επαιτία των αναπήρων πολέμου,¹⁵¹ ή αυτό που εξομοίωνε τους αξιωματικούς που αυτοκτόνησαν τον Απρίλη του 1941 με τους φονευθέντες στον

¹⁴⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 154Α/ 06 -05 -1941, Ν.Δ. 4, *Περί δικαιώματος καθορισμοῦ καταστάσεως ἀξιωματικῶν κλπ.*

¹⁵⁰ Λούλος Κ., *ο.π.*, σελ. 297.

¹⁵¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 194Α/ 14 -06 -1941, Ν.Δ. 166, *Περί τροποποιήσεως τῶν περί ἐπαιτείας διατάξεων καί στερήσεως τῆς συντάξεως τῶν καταδικαζομένων ἐπὶ ἐπαιτεία ἀναπήρων πολέμου.*

πόλεμο και απένεμε συντάξεις στις οικογένειες τους.¹⁵² Παράλληλα και προκειμένου να κερδίσει πολιτικά από τη δημοφιλία τους, η κυβέρνηση έκανε συστηματική προσπάθεια να δείξει ότι μεριμνά για τους εφέδρους. Έτσι, μαζί με το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο συγκροτήθηκε το Συμβούλιο Εφέδρων Αξιωματικών με στόχο την καταγραφή της πολεμικής δράσης των εφέδρων, ώστε να εισηγηθεί ηθικές αμοιβές για όσους δεν ήταν δημόσιοι υπάλληλοι και την προαγωγή όσων ήταν δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι,¹⁵³ ενώ υπήρξαν και μια σειρά άλλα νομοθετήματα ευεργετικού ή προνοιακού χαρακτήρα γι' αυτούς.¹⁵⁴ Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να ειδωθούν και διάφορες ρυθμίσεις που τακτοποιούσαν ζητήματα των θυμάτων πολέμου και των οικογενειών τους.¹⁵⁵

Κεντρικό πρόσωπο στην πολιτική απέναντι στους αξιωματικούς ήταν ο υπουργός Εθνικής Άμυνας, στρατηγός Μπάκος. Αυτός διόριζε τα μέλη του Στρατιωτικού Συμβουλίου και επικύρωνε τις αποφάσεις του. Από τη στιγμή που είχε αφαιρεθεί από τους στρατιωτικούς η δυνατότητα να προσφεύγουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας και για όλα τα υπηρεσιακά θέματα θα αποφάσιζε το διορισμένο από τον υπουργό Στρατιωτικό Συμβούλιο, ο Μπάκος αποκτούσε απόλυτη εξουσία πάνω σε αυτούς.¹⁵⁶

Παράλληλα με τους υπηρετούντες αξιωματικούς η κυβέρνηση επέδειξε δραστηριότητα και σε σχέση με τους αξιωματικούς που είχαν διωχθεί από τη μεταξική δικτατορία ή για τη συμμετοχή τους στο κίνημα του '35. Αυτούς ο Μεταξάς δεν τους επανέφερε μαζικά στο στράτευμα ούτε και κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, πράγμα το οποίο συνέβη μόνο στην Κρήτη.¹⁵⁷ Προφανώς

¹⁵² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 180Α/ 29 -05 -1941, Ν.Δ. 95, *Περί διατάξεων άφορων των εν πολέμω αυτοκτονήσαντας αξιωματικών*.

¹⁵³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 171Α/ 22 -05 -1941, Ν.Δ. 63, *Περί Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου και άλλων τινών διατάξεων*.

¹⁵⁴ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 170Α/ 20 -05 -1941, Ν.Δ. 54 (Για εγγραφή των εφέδρων στις λέσχες αξιωματικών), ΦΕΚ 261Α/ 02 -08 -1941, Ν.Δ. 346 (Για τους εφέδρους ιδιωτικούς υπάλληλους) κλπ.

¹⁵⁵ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 261Α/ 02 -08 -1941, Ν.Δ. 344 (Για τις χήρες των φονευθέντων στον πόλεμο και τη συνταξιοδότησή τους) κλπ.

¹⁵⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 171Α, Ν.Δ. 63/ 22 -05 -1941, *Περί Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου και άλλων τινών διατάξεων*.

¹⁵⁷ Σακελλαρόπουλος Τ., *ο.π.*, σελ. 296 και 308.

και η κυβέρνηση ασχολήθηκε με τους απότακτους για να ενισχύσει την επιρροή της στο σώμα των αξιωματικών και να τονίσει τις διαχωριστικές με το καθεστώς Μεταξά.

Με αυτή τη στόχευση, το Μάιο του 1941 συγκροτήθηκαν επιτροπές για να εξετάσουν κατάφωρες αδικίες σε βάρος αξιωματικών. Θα ελέγχονταν μεμονωμένες περιπτώσεις κατόπιν αίτησης ή αυτεπάγγελα και οι αποφάσεις των επιτροπών, μετά την κύρωση τους από το Στρατιωτικό Συμβούλιο, θα ήταν δεσμευτικές για τον υπουργό Εθνικής Άμυνας (ο οποίος όμως είχε συγκροτήσει τις επιτροπές).¹⁵⁸ Είναι εμφανές ότι το νομοθέτημα αφορούσε τους αξιωματικούς που είχαν διωχθεί την περίοδο του Μεταξά (ή και πριν) για διάφορους λόγους. Το ποιοι ήταν οι αξιωματικοί στους οποίους ήθελε να απευθυνθεί το καθεστώς φαίνεται με σαφήνεια την επόμενη χρονιά, όταν με νομοθετικό διάταγμα καταργούνται οι ποινές που είχαν επιβληθεί για πολιτικούς λόγους ή "στασιαστικές ενέργειες" από το έτος 1930 μέχρι τη δημοσίευση του νόμου σε αξιωματικούς που ήταν διοικητές εν ενεργεία και αίρονταν αυτοδίκαια οι συνέπειες τους στην υπηρεσιακή εξέλιξή τους, πράγμα που κυρίως αφορούσε τους κινηματίες του '35.¹⁵⁹

Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτές τις διατάξεις είναι ότι ουσιαστικά θεσμοθετείται μια διαδικασία ατομικής διαπραγμάτευσης μεμονωμένων αξιωματικών με την κυβέρνηση, και σαφώς ένας από τους στόχους ήταν και η δημιουργία πελατειακών δικτύων και νέων μορφών εξάρτησης. Και αν στις πρώτες πράξεις της κυβέρνησης υπήρχε η "θετική" πλευρά της επιβράβευσης και της πολεμικής δράσης, η οποία και γίνεται κριτήριο προαγωγών, το επόμενο Στρατιωτικό Συμβούλιο της κυβέρνησης θα συγκροτηθούν για να χρησιμοποιήσουν την στρατιωτική δράση ως κριτήριο για εκκαθάριση. Αυτά συστήθηκαν των Αύγουστο του 1941, θα κατάρτιζαν ατομικούς φακέλους στρατιωτικής δράσης για τους ανώτατους και ανώτερους αξιωματικούς και θα συνέτασσαν πίνακες αποστρατευτών με κριτήριο τη δυσμενή πολεμική έκθεση και την εν γένει επαγγελματική ανεπάρκεια ή την απροθυμία να υπηρετήσουν στο μέτωπο. Βέβαια ούτε αυτοί οι πίνακες θα ήταν δεσμευτικοί για το υπουργό, αλλά αυτός θα αποφάσιζε γι' αυτούς "*κατά τήν έλευθέραν*

¹⁵⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 170Α/ 20 -05 -1941, Ν.Δ. 53, *Περί συγκροτήσεως Έπιτροπών πρὸς ἐξέτασιν ζητημάτων ἀφορώντων καταφώρους ἀδικίας ἀξιωματικῶν*.

¹⁵⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 100Α/ 25 -04 -1942, Ν.Δ. 1263, *Περί διατάξεων τινων ἀφορῶσῶν τήν κατάστασιν ἀξιωματικῶν*.

του κρίσιν".¹⁶⁰ Είναι εμφανές ότι με την παραπάνω διάταξη όσοι μεταξικοί αξιωματικοί θα κρίνονταν δυσμενώς θα έπρεπε να καταφύγουν στον στρατηγό Μπάκο. Άλλωστε το κριτήριο της παραμονής στα μετόπισθεν φωτογράφιζε τον Παπάγο και το επιτελείο του, που είχαν ανακηρυχθεί από τον Τσολάκογλου υπαίτιοι για την καταστροφή.¹⁶¹

Η λογική του ελέγχου και της ατομικής διαπραγμάτευσης των αξιωματικών με την κυβέρνηση και συγκεκριμένα με το υπουργό Εθνικής Άμυνας Μπάκο, αποτυπώνεται ανάγλυφα και σε άλλα νομοθετήματα. Το Νοέμβρη του 1941, για παράδειγμα, μέσα στην περίοδο του λιμού η χορήγηση επιδόματος από το ταμείο αλληλοβοήθειας στους απόστρατους αξιωματικούς περνάει στην κρίση του υπουργού Εθνικής Άμυνας και γίνεται με απόφαση που αφορά τον κάθε αξιωματικό χωριστά.¹⁶²

Η ίδια πρόθεση γίνεται φανερή και σε άλλα ζητήματα. Το Μάρτη του 1942 για παράδειγμα, όταν οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί είχαν γίνει σημαντικό όπλο στα χέρια των πιο οργανωμένων κοινωνικών ομάδων για την αντιμετώπιση της πείνας, η κυβέρνηση όρισε ότι για την περίπτωση των στρατιωτικών τις αρμοδιότητες τους θα αναλάμβαναν τα στρατιωτικά πρατήρια. Τα δάνεια που χρειάζονταν αυτά για να λειτουργήσουν θα τα ζητούσε ο ίδιος ο υπουργός σε αντίθεση με τους συνεταιρισμούς που τα αποφάσιζε το διοικητικό τους συμβούλιο ή η γενική συνέλευση.¹⁶³

Οι εκκαθαρίσεις, ο έλεγχος και η εξάρτηση ήταν η μια πλευρά της πολιτικής της κυβέρνησης. Η άλλη ήταν αυτή της ενίσχυσης των αξιωματικών με διάφορους τρόπους, όπως περίπου συνέβη και με τα σώματα ασφαλείας. Οι αποφάσεις που αφορούν την υλική ενίσχυση των στρατιωτικών με αυξήσεις ή αργότερα με τρόφιμα είναι συχνές και πυκνότερες από τα μέσα του 1942 και μετά,¹⁶⁴ ενώ δεν λείπουν και

¹⁶⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 262Α/ 02 -08 -1941, Ν.Δ. 352, *Περί συστάσεως στρατιωτικού συμβουλίου*.

¹⁶¹ Λούλος Κ., *ο.π.*, σελ. 297.

¹⁶² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 379Α/ 05 -11 -1941, Ν.Δ. 659, *Περί τροποποιήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 51/1941 Ν.Δ.*

¹⁶³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 48Α/ 06 -03 -1942, Ν.Δ. 1104, *Περί τροποποιήσεως τοῦ ὑπ'ἀριθμ. Ν.Δ. 844.*

¹⁶⁴ Πέρα από τη δωρεάν διανομή τροφίμων, χαρακτηριστική ήταν και εξασφάλιση 200.000.000 δραχμών υπό μορφή δανείων για τα προμηθευτικά πρατήρια και τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς των αξιωματικών τον Αύγουστο του 1942. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 202Α/ 31 -08 -1942

συνολικότερες προνοιακές πρωτοβουλίες, όπως ήταν η ίδρυση του Ν.Ι.Μ.Τ.Σ. τον Οκτώβρη του 1941.¹⁶⁵

Όλες οι παραπάνω διαδικασίες συντελούνταν σε μια περίοδο που δεν υπήρχε συγκροτημένος ελληνικός στρατός και θα έπρεπε να βρεθεί απασχόληση για τους αξιωματικούς που είχαν μείνει χωρίς καθήκοντα. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιωματικοί χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορους τομείς του κρατικού μηχανισμού, αποτελώντας μια ιδιότυπη υπαλληλία. Εκτός από την ανάγκη να μην μείνει άπραγο όλο αυτό το δυναμικό, σημαντικό κίνητρο για την παραπάνω επιλογή ήταν και η τάση στρατιωτικοποίησης του κρατικού μηχανισμού στην οποία αναφερθήκαμε και η εμπιστοσύνη που είχε στο σώμα των αξιωματικών η νέα κυβέρνηση. Πέρα από αυτά, από τη στιγμή που οι αξιωματικοί θα απασχολούνταν εντός του κρατικού μηχανισμού θα μπορούσαν να ελεγχθούν και καλύτερα, ώστε να αποφευχθεί και τυχόν εμπλοκή τους σε αντιστασιακές/ αντικαθεστωτικές δραστηριότητες.

Με αυτό το πνεύμα οι εν ενεργεία αξιωματικοί θα κατανέμονταν σε κρατικές υπηρεσίες και οργανισμούς δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, ανάλογα με το βαθμό, την ειδικότητα και τα επιστημονικά τους προσόντα από συμβούλιο αξιωματικών το οποίο θα συνέτασσε σχετικούς πίνακες. Όσοι αξιωματικοί δεν δέχονταν να αποσπαστούν θα θεωρούνταν πλεονάζοντες και θα τίθονταν αυτεπάγγελτα σε διαθεσιμότητα. Η ίδια διαδικασία θα ακολουθούνταν και με όσους θα επανέρχονταν στο -ανύπαρκτο πλέον- στράτευμα από την κυβέρνηση.¹⁶⁶ Αργότερα διευκρινίστηκε ότι οι αξιωματικοί θα έπαιρναν τον μισθό του βαθμού τους και τυχόν έξοδα παραστάσεως, ενώ σε περίπτωση που για κάποιο λόγο αποστρατεύονταν θα απολύονταν από το δημόσιο.¹⁶⁷

Ειδικότερα, αξιωματικοί χρησιμοποιήθηκαν από την αρχή της θητείας της κυβέρνησης σε ανώτερες θέσεις του κρίσιμου, μέσα στις περιστάσεις της κατοχής, υπουργείου Επισιτισμού. Φαίνεται ότι στόχος της κυβέρνησης ήταν να πέσει σε

Ν.Δ. 1707 *Περί χορηγήσεως δανείου εις τὰ Πρατήρια Τροφίμων και Πιστωτικούς Συνεταιρισμούς Αξιωματικών.*

¹⁶⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 351Α/ 22 -10 -1941, Ν.Δ. 597 *Περί συστάσεως Νοσηλευτικού Ίδρυματος υπό τόν τίτλον "Νοσηλευτικών Ίδρυμα του Μετοχικού Ταμείου Στρατού".*

¹⁶⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 180Α/ 29 -05 -1941, Ν.Δ. 94, *Περί τακτοποιήσεως των εν ενεργεία Αξιωματικών.*

¹⁶⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 213Α/ 26 -06 -1941, Ν.Δ. 225, *Περί των αποδοχών των αποσπασμένων εις τὰ διάφορα Υπουργεία και Πολιτικές Αρχάς ή νομικά πρόσωπα στρατιωτικών εν γένει.*

αυτούς το βάρος της διεύθυνσης της επισιτιστικής προσπάθειας. Γι'αυτό και εκτός από τον υπουργό που ήταν συνταγματάρχης, στο υπουργείο Επισιτισμού ο γενικός γραμματέας μπορούσε να είναι αξιωματικός εν ενεργεία ή αποστρατεία, ενώ αξιωματικός μπορούσε να αντικαθιστά και το διευθυντή του υπουργείου.¹⁶⁸ Αξιωματικοί τοποθετήθηκαν και στην κρίσιμη για την επισιτιστική προσπάθεια της κυβέρνησης ΚΕΠΕΣ, αναλαμβάνοντας την εποπτεία των μεταφορών.¹⁶⁹

Όμως η πιο χαρακτηριστική -και ενδεικτική αντιλήψεων- περίπτωση αξιοποίησης αξιωματικών ήταν στα γραφεία επισιτισμού που θα ιδρύονταν σε κάθε Γενική Διοίκηση, Νομαρχία ή Επαρχία. Αυτά θα είχαν ως στόχο την υλοποίηση της επισιτιστικής πολιτικής της κυβέρνησης, αλλά και θα αναλάμβαναν τα καθήκοντα των επιτροπών πολιτικής και οικονομικής επιστράτευσης. Προϊστάμενος των γραφείων θα ήταν αξιωματικός εν ενεργεία που μετείχε στις επιχειρήσεις του τελευταίου πολέμου και θα στελεχώνονταν από αστυφύλακες, αγροφύλακες ή έκτακτους αστυφύλακες και αγροφύλακες.¹⁷⁰ Φαίνεται ότι εκείνη την περίοδο η κυβέρνηση θεωρούσε ότι ο κρατικός μηχανισμός μπορούσε να λειτουργεί με όρους στρατιωτικής επιμελητείας, ώστε να εφαρμοστεί πιο εύκολα η επισιτιστική πολιτική της. Ένα μήνα αργότερα το συγκεκριμένο νομοθετικό διάταγμα καταργήθηκε, χωρίς πολλές διευκρινίσεις, ίσως και επειδή το εγχείρημα στελέχωσης των γραφείων να ήταν αρκετά μεγάλο για την κυβέρνηση.¹⁷¹

Γενικότερα, στις υπηρεσίες του υπουργείου Επισιτισμού χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί αξιωματικοί, τόσοι ώστε να γίνει εφικτό να συσταθεί Διοίκηση Αξιωματικών σε αυτό. Διοικητής της ήταν ανώτερος αξιωματικός και το γραφείο θα όριζε τις υπηρεσιακές μεταβολές των αξιωματικών οι οποίες θα γίνονταν κατόπιν εντολής είτε

¹⁶⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 168Α, Ν.Δ. 47/ 17 -05 -1941 και ΦΕΚ 171Α/ 22 -05 -1941, Ν.Δ. 62.

¹⁶⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 171Β/ 26 -09 -1941 Υπ. Απ. *Περί κανονισμού και συνθέσεως της κατά τούς ισχύοντες κανονισμούς της Κ.Ε.Π.Ε.Σ. λειτουργούσης υπηρεσίας μεταφορών*, αλλά και ΦΕΚ 219Α/ 03 -07 -1941, Ν.Δ. 250.

¹⁷⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 194Α/ 28 -06 -1941, Ν.Δ. 164, *Περί συστάσεως γραφείων Επισιτισμού*.

¹⁷¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 251Α, 29/07/1941, Ν.Δ. 321 *Περί καταργήσεως της ισχύος του υπ'αριθμ. 164 Ν.Δ.*

του διοικητή της, είτε του υπερυπουργού Σ. Γκοτζαμάνη.¹⁷² Η παραπάνω πρόβλεψη ενδεχομένως δείχνει και την προσπάθεια του τελευταίου να κερδίσει μεγαλύτερη επιρροή στο σώμα των αξιωματικών στα πλαίσια των ανταγωνισμών εντός της κυβέρνησης.

Εκτός από τα υπουργεία, και τα διάφορων τύπων αγορανομικά δικαστήρια που συγκροτήθηκαν κατά καιρούς για την εκδίκαση των υποθέσεων της μαύρης αγοράς, περιλάμβαναν στη σύνθεση τους και αξιωματικούς και έμοιαζαν με στρατοδικεία, ζήτημα που θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια.¹⁷³ Συνολικότερα η κυβέρνηση υπολόγιζε αρκετά στη συνδρομή των αξιωματικών -και των εφέδρων- για την υλοποίηση της πολιτικής της στον επισιτιστικό τομέα και την εφαρμογή διάφορων κατασταλτικών μέτρων που κατά καιρούς έπαιρνε, υπολογισμός ο οποίος δεν αποδείχθηκε ιδιαίτερα ορθός.¹⁷⁴

Κλείνοντας για την κατάσταση του σώματος των αξιωματικών εκείνη την περίοδο, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή δεν ήταν ενιαία και μάλλον χαρακτηρίζεται από αμηχανία. Η εμπλοκή τους με την αντίσταση ήταν περιορισμένη τα πρώτα χρόνια της κατοχής και όσοι επέλεξαν αυτό το δρόμο συγκρότησαν κυρίως κατασκοπευτικά δίκτυα με Άγγλους συνδέσμους, ενώ κάποιοι λίγοι είχαν φύγει για την Αίγυπτο.¹⁷⁵ Η συγκρότηση αντάρτικων ομάδων ήταν έξω από τη λογική τους και η δραστηριοποίηση τους σε αυτό το επίπεδο ήρθε αργότερα.

Παρόλα αυτά οι αξιωματικοί εξακολουθούσαν να είναι στελέχη του κρατικού μηχανισμού με ροπή προς την πολιτική, με σημαντικές δεξιότητες, ενδεχόμενες διασυνδέσεις στο εξωτερικό, τα οποία η διάλυση του στρατού θα μπορούσε να το απελευθερώσει προς ποικίλες κατευθύνσεις. Ίσως και αυτός είναι ένας ακόμα λόγος για τον οποίο ο Τσολάκογλου προσπάθησε τόσο να τους δώσει ρόλο και να διατηρήσει τη στρατιωτική ιεραρχία σε έναν ανύπαρκτο στρατό.

¹⁷² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 114Β/ 20 -07 -1942, *Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Επισιτισμού Διοικήσεως Αξιωματικών*.

¹⁷³ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 138Α/ 08 -05 -1941, Ν.Δ. 13, *Περί συστάσεως ειδικού Αίσχροδικείου*, και ΦΕΚ 316Α/ 23 -09 -1941, Ν.Δ. 501, *Περί συστάσεως Ανωτέρων Αγορανομικών Δικαστηρίων κλπ*.

¹⁷⁴ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 211, αλλά και 322.

¹⁷⁵ Σακελλαρόπουλος Τ. (2009), *ο.π.*, σελ. 311 -312.

Το δικαστικό σώμα

Ο έλεγχος και η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού δεν μπορούσαν να αφήσουν έξω τα δικαστήρια. Ήδη από το πρώτο της νομοθετικό διάταγμα, η κυβέρνηση είχε δώσει στον εαυτό της το δικαίωμα να απολύει δικαστές. Λίγο αργότερα έδωσε στον υπουργό δικαιοσύνης την εξουσία να διορίζει δικαστές.¹⁷⁶ Τη διαδικασία απόλυσης την συγκεκριμενοποίησε το καλοκαίρι του 1941, οπότε και καθόρισε τη λειτουργία των δικαστικών συμβουλίων. Η κυβέρνηση διατήρησε τα δικαστικά συμβούλια, ώστε να τηρούνται κάποια προσχήματα, όμως γινόταν σαφές ότι οι αποφάσεις τους θα ήταν συμβουλευτικές και όχι δεσμευτικές για τον υπουργό δικαιοσύνης.¹⁷⁷ Ως συμπληρωματική των απολύσεων πρέπει να θεωρηθεί η δυνατότητα που δινόταν στον υπουργό Δικαιοσύνης να παρατείνει το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης ανώτατων δικαστικών κατά την κρίση του.¹⁷⁸

Πάντως λίγους μήνες αργότερα η κυβέρνηση, όταν είχε εδραιώσει τη θέση της, μετρίασε κάπως την εξουσία της στο δικαστικό σώμα και του έδωσε τη δυνατότητα να αποφασίζει το ίδιο για την τύχη των ανωτάτων δικαστικών με τη συγκρότηση πενταμελούς επιτροπής υπό τον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας η οποία θα αποφάσιζε για την απόλυση των τελευταίων και η απόφαση της θα ήταν υποχρεωτική.¹⁷⁹

Αυτή η υπαναχώρηση της κυβέρνησης έχει ενδιαφέρον. Ίσως να δείχνει μια προσπάθεια να αποκαταστήσει μία τυπική νομιμότητα ή να αντανakλά μια πραγματική ισορροπία ανάμεσα στους διάφορους πόλους της εξουσίας. Το πώς ακριβώς λειτούργησαν τα δικαστήρια στην περίοδο της κατοχής θα μπορούσε να είναι αντικείμενο χωριστής μελέτης (σε άλλο σημείο θα μιλήσουμε διεξοδικά για τα αγορανομικά δικαστήρια), εδώ απλά να αναφέρουμε ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας το 1942 φαίνεται να διατηρούσε μια στοιχειώδη ανεξαρτήσια, αν

¹⁷⁶ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 18 -06 -1941, ο.π.

¹⁷⁷ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 253Α/ 29 -07 -1941, Ν.Δ. 326, *Περί απόλυσεως ίσοβίων και μονίμων δικαστικών λειτουργών*.

¹⁷⁸ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 228Α/ 09 -07 -1941, Ν.Δ. 266, *Περί ορίου ηλικίας ενίων Δικαστικών υπαλλήλων*.

¹⁷⁹ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 411Α/ 27 -11 -1941, Ν.Δ. 756, *Περί συμπληρώσεως τοῦ* Ν.Δ. 326.

κρίνουμε από το ότι ακύρωσε απόφαση του υπουργού Πρόνοιας Λογοθετόπουλου και μάλιστα συζήτησε και για τη νομικό καθεστώς της κυβέρνησης, αποφασίζοντας οριακά ότι ήταν ντε φάκτο κυβέρνηση. Το εντυπωσιακό για τις συνθήκες της εποχής είναι ότι τέσσερις δικαστές μειοψήφησαν, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν κάθε νομιμότητα στην κυβέρνηση.¹⁸⁰ Πάντως το ζήτημα συζητήθηκε και άλλες φορές τόσο από το ΣτΕ, όσο και από τον Άρειο Πάγο, με την απόφαση να είναι θετική για την κυβέρνηση, πράγμα που δείχνει και τα όρια της όποιας ανεξαρτησίας.¹⁸¹

¹⁸⁰ Μαθιόπουλος, Β. (1989). Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής (σελ. 248 -257). Στο Σβορώνος Ν. -Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, σελ. 87.

¹⁸¹ Γασπαρινάτος Σπ., *ο.π.*, σελ. 141.

Οι αφετηρίες της επισιτιστικής κρίσης

Οι πρώτοι μήνες της κατοχής

Όπως αποδείχτηκε και από τα γεγονότα, το μεγαλύτερο πολιτικό διακύβευμα για την πρώτη κατοχική κυβέρνηση ήταν το επισιτιστικό πρόβλημα. Αν και συνήθως όταν μιλάμε για το λιμό μας έρχεται στο νου ο φοβερός χειμώνας του 1941 -42, πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι τα προβλήματα στην ελληνική οικονομία αρχίζουν ήδη πριν την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Με το ξέσπασμα του τελευταίου το ελληνογερμανικό εμπόριο -σημαντικό κομμάτι του διεθνούς εμπορίου της χώρας- διαταράχθηκε, οι εισαγωγές πρώτων υλών μειώθηκαν και η ανεργία αυξήθηκε. Τα προβλήματα έγιναν πολύ πιο έντονα κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, όταν η οικονομική δραστηριότητα μειώθηκε, το κόστος ζωής αυξήθηκε και εμφανίστηκε η μαύρη αγορά.¹⁸² Οι εξελίξεις αυτές φαίνεται ότι επιταχύνθηκαν με την εισβολή των Γερμανών. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι ο πόλεμος λόγω των συχνών αεροπορικών επιδρομών έγινε περισσότερο αισθητός στα μετόπισθεν, αλλά και η ταχεία προέλαση της Βέρμαχτ και το φάσμα της ήττας, αποδιοργάνωσαν τη ζωή της χώρας.¹⁸³

Έτσι, τη Μ. Παρασκευή, 18 του Απρίλη, όταν πλέον ήταν σαφές ότι όλα είχαν τελειώσει -τη μέρα εκείνη αυτοκτόνησε και ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κορυζής- καταγράφονται τα πρώτα σημάδια καταναλωτικού πανικού. Στα καταστήματα τροφίμων και ρούχων σχηματίστηκαν ουρές, τέτοιες που χρειάστηκε η παρουσία της Αστυνομίας για την εξασφάλιση της τάξης.¹⁸⁴ Η κανονική ζωή της πόλης κατέρρευσε πλήρως μαζί με τη συνθηκολόγηση, όταν και δημιουργήθηκε αμέσως πανικός: σχηματίστηκαν ουρές στα καταστήματα και οι Αθηναίοι επιδόθηκαν σε μαζικές αγορές με στόχο τη δημιουργία αποθεμάτων.¹⁸⁵ Η *Ακρόπολις* τόνιζε ότι “*ούτε τα τρόφιμα, ούτε ο ιματισμός πρόκειται να λείψουν*”, ενώ ο συντάκτης της παραδεχόταν

¹⁸² Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 28 -29.

¹⁸³ Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (1993), σελ. 27 -28.

¹⁸⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/04/1941 και Μαρκογιαννάκη -Παππά, Ν. (2010). *Με τα μάτια της Ναυσικάς, Τα δύσκολα χρόνια 1941 -42*. Αθήνα: Πορεία, σελ. 35, εγγραφή 20ης Απριλίου 1941.

¹⁸⁵ Mark Mazower, *ο.π.*, σελ. 30 και εφημ. *Ακρόπολις*, 25/04/1941.

ότι η όποια έλλειψη έχει εμφανιστεί, οφείλεται αφενός μεν στην “*αρπακτικήν διάθεσιν των εγωϊστών*”, αφετέρου δε στη συγκέντρωση χιλιάδων ανθρώπων από την επαρχία στην πρωτεύουσα. Παράλληλα γινόταν λόγος για φαινόμενα αισχροκέρδειας.¹⁸⁶ Το ίδιο πρόβλημα επεσήμανε άλλωστε και το υφυπουργείο της Αγορανομίας.¹⁸⁷

Αυτή η πραγματικότητα μεταφέρεται και στα ημερολόγια της εποχής, οι συντάκτες των οποίων δεν ανήκαν στις λαϊκές τάξεις των πόλεων και άρα δεν ήταν και οι πλέον ευάλωτοι στις όποιες δυσκολίες. Σχεδόν αμέσως ο Χ. Χρηστίδης παρατηρούσε: “*Το ζήτημα του φαγητού είναι ολοένα ανησυχητικότερο. Τα αποθέματα είναι ανύπαρκτα. Τι θα γίνει όταν εξαντληθούν;*”¹⁸⁸ Λίγο αργότερα ο Γιώργος Παππάς σημείωνε: “*οι τιμές ανεβαίνουν σχεδόν κάθε μέρα και δεν βρίσκεις τίποτα στα παντοπωλεία*”, για να επαναλάβει αυτή τη διαπίστωση λίγες μέρες αργότερα.¹⁸⁹ Τις σημαντικές ελλείψεις στα τρόφιμα κρίνει σκόπιμο να καταγράψει στη δεύτερη μετακατοχική εγγραφή στο ημερολόγιο της, τον Ιούλη του 1941, η Ναυσικά Μαρκογιαννάκη -Παππά. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η ίδια καταγράφει και την ύπαρξη σημαντικών ελλείψεων και πριν τη συνθηκολόγηση, όσο διαρκεί ο ελληνογερμανικός πόλεμος, χωρίς όμως να τις θεωρεί απειλή. Γράφει χαρακτηριστικά στις 14 Απρίλη, Μ. Δευτέρα του 1941: “*Για νηστεία, ούτε λόγος, αφού ήδη δεν τρεφόμαστε καλά. ...Πάντως, βέβαια, δεν μπορούμε να πούμε πως πεινούμε, έλειψε μόνο η ποικιλία. Ψωμί και αυγά υπάρχουν άφθονα.*”¹⁹⁰ Σε ένα ακόμα ημερολόγιο της κατοχής, σε αυτό της Μαρίκας Αντωνοπούλου, της πλέον εύπορης από τους υπόλοιπους καταγραφείς, η πρώτη εγγραφή με αναφορά στις ουρές και τις ελλείψεις γίνεται στις 2 του Ιούλη του 1941.¹⁹¹

Οι ελλείψεις και η αισχροκέρδεια, που κλιμακώνονται μέρα με τη μέρα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν από τις “ιδρυτικές πράξεις” της κατοχής στην Ελλάδα. Το τι θα ακολουθούσε ήταν σαφές και στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση

¹⁸⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/04/1941.

¹⁸⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, *Σκεφτήτε και τον πλησίον σας, Η προσπάθεια αποταμιεύσεως τροφίμων μόνον δυσχέρειας δημιουργεί*, 25/04/1941.

¹⁸⁸ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 6, εγγραφή 29ης Απριλίου 1941.

¹⁸⁹ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 109, εγγραφή 8ης Μαΐου 1941 και σελ. 111, εγγραφή 17ης Μαΐου 1941.

¹⁹⁰ Μαρκογιαννάκη -Παππά Ναυσικά, *ο.π.*, σελ. 33, εγγραφή 14ης Απριλίου 1941.

¹⁹¹ Αντωνοπούλου, Μ. (2014). *Ημερολόγιο Κατοχής [1941 -44]*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης, σελ. 33, εγγραφή 2ης Ιουλίου 1941.

και τους Άγγλους κυριολεκτικά αμέσως με την έναρξη της κατοχής, καθώς ήδη από τις 25/04/1941 είχαν γίνει οι πρώτες εκκλήσεις για βοήθεια στο Foreign Office χωρίς όμως αποτέλεσμα¹⁹². Η εμφάνιση προβλημάτων στην τροφοδοσία ήταν απόλυτα λογική, αν σκεφτούμε ότι ήδη από τότε η Αθήνα ήταν ένα μεγάλο αστικό κέντρο η τροφοδοσία του οποίου εξαρτιόταν από την επαρχία, ή ότι ακόμα και σήμερα η πρωτεύουσα δεν διατηρεί απαραίτητα μεγάλα αποθέματα σε πολλά νωπά είδη τα οποία πρέπει να έρχονται διαρκώς είτε από την ύπαιθρο ή και από το εξωτερικό.

Αυτή η έλλειψη αποθεμάτων ήταν που ανησυχούσε τον Χρηστίδη, και αυτή την έλλειψη εκμεταλλεύτηκε ο κατοχικός τύπος για να χρεώσει την επερχόμενη επισιτιστική κρίση στους προκατόχους της κυβέρνησης και στην απρονοησία τους να φροντίσουν για τον εφοδιασμό της χώρας.¹⁹³ Από την πλευρά του ο Τσολάκογλου μιλούσε για ούτως ή άλλως μικρά αποθέματα σιτηρών, ρυζιού και οσπρίων τα οποία οι Γερμανοί τα είχαν δώσει στην κυβέρνηση και μεγάλες απώλειες των αποθεμάτων του μετώπου λόγω καταστροφών και για απώλειες λόγω λεηλασιών.¹⁹⁴ Το ότι υπήρξαν λεηλασίες και διαρπαγές ακόμα και στρατιωτικών αποθεμάτων είναι κάτι στο οποίο αναφέρεται και ο Παππάς, όταν σημειώνει ότι μόλις γύρισε από το μέτωπο συνάντησε αρκετούς ανθρώπους που πουλούσαν κάθε λογής εφόδια αρπαγμένα από τις αγγλικές αποθήκες.¹⁹⁵

Η εξάντληση των αποθεμάτων επιταχύνθηκε από το φόβο του πληθυσμού και την προσπάθεια του να δημιουργήσει αποθέματα μπροστά στην καταστροφή που έβλεπε ότι ερχόταν, την ύπαρξη μεγάλου αριθμού ανθρώπων που είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα και την εμφάνιση του γερμανικού στρατού που συντέλεσε ιδιαίτερα στην εξάντληση των αποθεμάτων της πόλης. Πολύ γρήγορα δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος: όσο περισσότερο γινόταν αισθητή η έλλειψη ενός προϊόντος, τόσο περισσότερο όσοι μπορούσαν, δημιουργούσαν μικρά αποθέματα φοβούμενοι την πλήρη εξαφάνισή του. Αυτό φυσικά οδηγούσε στο να γίνονται όλο και πιο σπάνια τα συγκεκριμένα προϊόντα, τα όποια αποθέματα να μην αναπληρώνονται στις συνθήκες της εποχής και τέλος να εξαφανίζονται.

¹⁹² Papastratis P. (1984), *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-44*, New York: Cambridge University Press, σελ. 115.

¹⁹³ εφημ. *Ακρόπολις*, 16 και 17/05/1941.

¹⁹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 23/05/1941.

¹⁹⁵ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 104, εγγραφή 6ης Μαΐου 1941.

Σε όλα τα παραπάνω, πρέπει να προστεθεί και το πρόβλημα των μεταφορών. Αν και γνωρίζοντας την εξέλιξη των γεγονότων, είναι δύσκολο να αποδώσουμε την επισιτιστική κρίση αποκλειστικά σε προβλήματα στις μεταφορές, εντούτοις το πρόβλημα δεν ήταν μικρό κι η πίστη των εμπλεκομένων ότι η αποκατάσταση των συγκοινωνιών θα μπορούσε να βελτιώσει την κατάσταση δεν ήταν παράλογη.

Αμέσως μετά τον πόλεμο το ούτως ή άλλως φτωχό συγκοινωνιακό δίκτυο είχε δεχτεί καίρια πλήγματα. Τα λιμάνια είχαν υποστεί μεγάλες ζημιές, ενώ σοβαρά προβλήματα είχε και το φτωχό οδικό δίκτυο της χώρας.¹⁹⁶ Η σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας -Θεσσαλονίκης δεν λειτουργούσε, καθώς είχαν πληγεί 16 γέφυρες και το τρένο πήγαινε μόνο μέχρι την Τιθορέα.¹⁹⁷ Ο στόλος των φορτηγών αυτοκινήτων είχε επίσης υποστεί πολύ μεγάλες καταστροφές, ενώ τα πιο αξιόλογα οχήματα επιτάχθηκαν από τους κατακτητές.¹⁹⁸ Ακόμα και να βρισκόταν ένα αυτοκίνητο δύσκολα θα μπορούσε να κινηθεί καθώς δεν υπήρχαν καύσιμα, πέρα από όσα έδιναν οι τελευταίοι. Είναι ενδεικτικό ότι τις πρώτες μέρες της κατοχής η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι εξασφάλισε καύσιμα για να κινηθεί το 15% των ταξί και κάποια οχήματα για να καλύψουν βασικές ανάγκες (και τις επισιτιστικές), ενώ η κίνηση κάθε ιδιωτικού αυτοκινήτου απαγορευόταν.¹⁹⁹

Το γεγονός ότι ο πρώτος υπουργός επισιτισμού ήταν ταυτόχρονα και μεταφορών, δείχνει και σε ποιο ζήτημα έβλεπε αρχικά η κυβέρνηση το κλειδί για το επισιτιστικό πρόβλημα. Στις πρώτες του δηλώσεις ως υπουργός, ο Πολύζος τόνιζε ότι οι δυσχέρειες που είχαν προκύψει στον επισιτισμό της χώρας οφείλονται κυρίως στις ανωμαλίες των στεριανών συγκοινωνιών και στον αγγλικό αποκλεισμό από τη θάλασσα.²⁰⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος η *Ακρόπολις* στο άρθρο γνώμης της για το επισιτιστικό ζήτημα τόνιζε ότι η κατάσταση στην αγορά των τροφίμων θα βελτιωθεί, όταν αποκατασταθούν οι συγκοινωνίες.²⁰¹ Ενδεικτικό των δυσκολιών της πρώτης περιόδου είναι ότι στις 13 του Μάη η διανομή τροφίμων στα καταστήματα εντός των

¹⁹⁶ Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: άνοιξη 1941 -φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης, σελ.60 -61.

¹⁹⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/05/1941.

¹⁹⁸ Μαργαρίτης Γ., ο. π., σελ. 62.

¹⁹⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/07/1941.

²⁰⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 07/05/1941.

²⁰¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 06/05/1941.

Αθηνών δεν ολοκληρώθηκε λόγω της έλλειψης μεταφορικών μέσων,²⁰² ενώ όταν τον Ιούνιο έγινε προσπάθεια να μεταφερθεί στην Αθήνα σιτάρι από τα αποθέματα της Θεσσαλίας και της Λαμίας, αυτή προσέκρουσε ακριβώς στις δυσκολίες που αναφέρθηκαν.²⁰³

Όμως, ακόμα και όταν η κατάσταση βελτιώθηκε κάπως, καθώς οι κατοχικές δυνάμεις επισκεύασαν κάποιους βασικούς συγκοινωνιακούς άξονες που χρειαζόνταν για τις δικές τους ανάγκες, η βελτίωση αυτή δεν έγινε αισθητή στον εφοδιασμό της πρωτεύουσας. Το αντίθετο μάλιστα. Για μια σειρά από λόγους που θα δούμε στη συνέχεια η τροφοδοσία της πόλης όχι μόνο δεν αποκαταστάθηκε, αλλά η ταλαιπωρία και οι ελλείψεις τροφίμων κλιμακώθηκαν το χειμώνα του 1941 σε λιμό.

Τα διατροφικά δεδομένα της χώρας το 1941

Ξεκινάμε με το δεδομένο ότι η Ελλάδα και προπολεμικά παρά τις προσπάθειες που είχαν γίνει για την αύξηση της παραγωγής σιτηρών δεν είχε επιτύχει τη διατροφική αυτάρκεια και χρειαζόταν να εισάγει σημαντικές ποσότητες σιτηρών. Το 1938 είχαν εισαχθεί 474.000 τόνοι σιτηρών περίπου,²⁰⁴ ενώ το 1939 λιγότεροι χωρίς να δίνονται τα ίδια στοιχεία από όλους τους μελετητές.²⁰⁵ Φυσικά αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία δεν είναι οι απόλυτοι αριθμοί, αλλά το ποσοστό των εισαγωγών αυτών στο σύνολο της εγχώριας κατανάλωσης. Εδώ τα πράγματα είναι ακόμα πιο περίπλοκα, αλλά στις πηγές της εποχής υπολογίζεται ότι η Ελλάδα χρειαζόταν να εισάγει ένα ποσοστό ανάμεσα σε 20 -35% των απαιτούμενων σιτηρών.²⁰⁶ Για την ανάγκη εισαγωγής 300000 τόνων σιτηρών για τη διατροφή του πληθυσμού (ποσοστό γύρω στο 30 -40% της εγχώριας παραγωγής) υπό κανονικές συνθήκες κάνει λόγο και ο F. Overkott, μέλος του οικονομικού επιτελείου του τρίτου Ράιχ σε έκθεση του που

²⁰² εφημ. *Ακρόπολις*, 13/05/1941.

²⁰³ Μαργαρίτης Γ., *ο. π.*, σελ. 63 -64.

²⁰⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *ο.π.*, σελ. 216.

²⁰⁵ Ο Χάγκεν Φλάισερ κάνει λόγο για 364.000 τόνους, ενώ ο Σωκράτης Πετμεζάς στο άρθρο του για την αγροτική οικονομία στον τόμο B1 της Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (βλ. βιβλιογραφία), τους υπολογίζει στις 204.000.

²⁰⁶ Στα στοιχεία του Γ. Μαργαρίτη από τις πηγές της εποχής (*ο.π.*, σελ. 66), δίνεται ένα έλλειμμα της τάξης του 35%, ενώ σε αντίστοιχο άρθρο της *Ακροπόλεως* αναφέρεται έλλειμμα σιτηρών της τάξης του 20% επί των αναγκών της χώρας.

συντάχθηκε λίγο πριν τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας, στις 02/04/1945.²⁰⁷ Ένα νούμερο για την ανάγκη 400.000 -500.000 τόνων σιτηρών που αντιστοιχούν στο 40% της εγχώριας κατανάλωσης δίνει και ο Πολυμέρης Βόγλης, που είναι το ανώτατο όριο των εκτιμήσεων που αναφέραμε.²⁰⁸

Φαίνεται λοιπόν ότι με το σταμάτημα των εισαγωγών και τον αγγλικό αποκλεισμό ένα 30 -40% των αναγκαίων σιτηρών επρόκειτο να λείπει από την ελληνική αγορά. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, το ποσοστό αυτό θα έπρεπε να καλυφθεί με εισαγωγές από τον οικονομικό χώρο του Άξονα ή με εισαγωγές από την ουδέτερη Τουρκία, πράγμα που ελάχιστα έγινε. Ακόμα και αν δεχθούμε ως πραγματικό το νούμερο των 112.000 τόνων που είχαν αποφασίσει να στείλουν η Γερμανία και η Ιταλία (από 56.000 τόνους η κάθε χώρα), ποσότητα που αναφέρει η έκθεση του Overkott, πάλι το έλλειμμα είναι μεγάλο. Άλλωστε όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Overkott, από τους 56.000 τόνους που ισχυρίζεται ότι έστειλε η Γερμανία, τουλάχιστον οι 10.000 έφτασαν μετά τον Απρίλιο του 1942, δηλαδή μετά το μεγάλο λιμό. Για την υπόλοιπη ποσότητα δε δίνει στοιχεία.²⁰⁹ Για 100.000 τόνους σιτηρών έκανε λόγο και γερμανική πηγή σε δημοσίευμα της *Ακροπόλεως* στην οποία ανακοινώνεται η ένταξη της Ελλάδας στο "Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Εφοδιασμού" μετά από απόφαση της Ιταλίας και της Γερμανίας. Τα σιτηρά αυτά θα έρχονταν μέχρι τη συγκομιδή του 1942, ενώ μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1941 που έγινε η ανακοίνωση είχαν φτάσει 7.000. Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευθεί να συγκεντρώσει και δώσει στο κοινό 100.000 τόνους από την εγχώρια παραγωγή.²¹⁰

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η αναπλήρωση του ελλείμματος στις εισαγωγές σιτηρών σε καμία περίπτωση δεν ήταν στις προθέσεις των δυνάμεων του Άξονα και ακόμα και αν δεχτούμε ότι όσα αναφέρονταν είναι απόλυτα ειλικρινή, οι ποσότητες θα ήταν πολύ πίσω από τις ανάγκες. Και σίγουρα από τις όποιες ποσότητες

²⁰⁷ Overkott (1945). Έκθεση από τον ανώτερο αγροτικό σύμβολο δρα Overkott, (μτφρ. Γκιούρας, Θ.). Στο Γκιούρας Θ. -Ψαλιδόπουλος Μ. (εισαγ. -επιμ.), *Κατοχή Ναζισμός και Ελληνική Οικονομία, Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, (σελ. 347 -359). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις (2015), σελ. 349.

²⁰⁸ Βόγλης, Π. (2017). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941 -1944*. Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ.45.

²⁰⁹ F. Overkott, *ο.π.*, σελ, 349 -350.

²¹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 27/09/1941.

τον κρίσιμο χειμώνα του 1941 -42, ένα μικρό ποσοστό θα έφτανε -ή είχε φτάσει- μόνο. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι εφημερίδες της εποχής όταν έκαναν λόγο για την έλευση σιτηρών από την Ιταλία, συνήθως δεν ανέφεραν ποσότητες.²¹¹ Άλλωστε, ο ίδιος ο Overkott στην έκθεση που αναφέραμε, ξεκαθαρίζει ότι ο στόχος για τις περιοχές που μόνο κατανάλωναν τρόφιμα (δλδ. για τις πόλεις) ήταν να εξασφαλίσουν το 50 -60% της προπολεμικής τους κατανάλωσης.²¹² Γι' αυτό και το Νοέμβρη του 1941 παρά τη σοβαρότητα της κατάστασης οι Γερμανοί αρνήθηκαν να στείλουν παραπάνω σιτηρά²¹³.

Ούτε τα τρόφιμα που θα έρχονταν από την Τουρκία με το πλοίο Κουρτουλούς ήταν τόσα που μπορούσαν να κάνουν τη διαφορά. Αυτά σύμφωνα με ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στον τύπο θα έφταναν μέχρι τους 50.000 τόνους και θα αποστέλλονταν τμηματικά με ατμόπλοια.²¹⁴ Μέχρι το τέλος του 1941, το Κουρτουλούς έκανε δύο ταξίδια φέρνοντας λιγότερους από 3.000 τόνους τρόφιμα. Η άφιξη του προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον κατοχικό τύπο, αλλά είχε περισσότερο ψυχολογική παρά ουσιαστική σημασία μπροστά στο μέγεθος των ελλείψεων. Άλλωστε, μια και μιλάμε εδώ ειδικά για τα σιτηρά, στο δεύτερο ταξίδι του Κουρτουλούς, αλεύρι δεν υπήρχε.²¹⁵

Όμως από την Ελλάδα δεν έλειψαν μόνο τα τρόφιμα που έρχονταν από έξω, αλλά και κάποια από όσα παράγονταν στο εσωτερικό. Εδώ πρέπει να εξεταστούν δύο ζητήματα, αυτό της εσωτερικής παραγωγής της κατοχικής περιόδου και αυτό των επιτάξεων από τα στρατεύματα κατοχής. Και τα δύο ζητήματα είναι αρκετά σύνθετα και κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα βέβαιο.

Σε ό, τι έχει να κάνει με την αγροτική παραγωγή της περιόδου που εξετάζουμε τα πράγματα είναι αρκετά περίπλοκα. Έτσι, ως προς το ζήτημα του αν η σοδειά του 1941 ήταν αισθητά μικρότερη, ελαφρώς μικρότερη ή και ίδια σε σχέση με αυτή του 1941 οι απόψεις των μελετητών δεν ταυτίζονται. Ο Χάγκεν Φλάισερ για παράδειγμα θεωρεί δεδομένη μια σημαντική πτώση.²¹⁶ Η αντίληψη αυτή ήταν μάλλον κοινός

²¹¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/12/1941 και 21/12/1941 ενδεικτικά.

²¹² F. Overkott, *ο.π.*, σελ. 349.

²¹³ Papastratis P. (1984), *ο.π.*, σελ. 118.

²¹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 26/10/1941.

²¹⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/12/1941.

²¹⁶ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 216.

τόπος από την περίοδο της κατοχής. Σε αυτό το συμπέρασμα έφτανε και επιτροπή που είχε συγκροτηθεί το 1941 για να μελετήσει το ζήτημα.²¹⁷ Μάλιστα φαίνεται ότι από τους Γερμανούς χρησιμοποιήθηκε για την τεκμηρίωση της δικής τους πολιτικής στη διαχείριση τροφίμων. Έτσι, ο Overkott στην έκθεσή του, αναφέρει ότι γενικώς λεγόταν χωρίς να έχει αποδειχτεί από πουθενά ότι η σοδειά είχε συρρικνωθεί κατά 40 -50% σε σχέση με την προπολεμική. Δέχεται όμως αυτή την αντίληψη ως βάση των συλλογισμών του και υπογραμμίζει ότι ο αγροτικός πληθυσμός, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες εξακολουθεί να κατέχει το 50 -60% των προπολεμικών εφοδίων του, και αναφέρει ότι ο ίδιος στόχος τέθηκε και για τις πόλεις.²¹⁸ Πάντως όλες οι εκτιμήσεις για πολύ μικρή παραγωγή υποτιμούν την κρυφή παραγωγή για αυτοκατανάλωση, καθώς και κάθε τύπου σκοπιμότητες (πολιτικές ή ατομικές) που υποεκτιμούσαν την παραγωγή.²¹⁹

Ο Γιώργος Μαργαρίτης πάλι δέχεται ότι η σοδειά του 1941 ήταν κακή, αλλά προσθέτει ότι δύσκολα μπορεί να φτάσει κάποιος στο συμπέρασμα ότι η γεωργική παραγωγή θα αδυνατούσε σε τέτοιο βαθμό να θρέψει τον πληθυσμό,²²⁰ ενώ η Χιονίδου θεωρεί ότι η αγροτική παραγωγή στην Κατοχή ήταν τόσο υψηλή, όσο εκείνη ενός “φυσιολογικού έτους”.²²¹ Από την πλευρά του πάλι ο Χατζηιωσήφ θεωρεί παραπλανητική την οποιαδήποτε εικόνα άνθησης της αγροτικής οικονομίας και θεωρεί ότι και αυτή δέχτηκε πλήγμα στην κατοχή.²²²

Κάπου στο μέσο όλων αυτών των αντιλήψεων ο Mazower κάνει λόγο για πτώση 15 -30% στην παραγωγή όλων των προϊόντων. Παρατηρεί όμως, ότι ακόμα και έτσι ο πληθυσμός θα μπορούσε να επιζήσει σε ένα ανεκτό επίπεδο αν το κράτος είχε καταφέρει να συλλέξει και να διανείμει μέσω του δελτίου τη σιτοπαραγωγή.²²³ Κοντά σε αυτή την αντίληψη βρίσκονται και οι υπολογισμοί στην πρόσφατη διατριβή

²¹⁷ Μανουσάκης, Β. (2014). *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940 - 1944)*, (διδακτορική διατριβή). Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη., σελ. 264.

²¹⁸ Overkott F. ο.π., σελ. 348.

²¹⁹ Μανουσάκης Β., ο.π., σελ. 268 -273.

²²⁰ Μαργαρίτης Γ., ο.π., σελ. 64 -66.

²²¹ Χιονίδου Β., σελ. 100.

²²² Χατζηιωσήφ, Χρ. (2009). Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης. Στο Παπαστράτης Π. -Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή - Αντίσταση 1940 -45*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 196 -197.

²²³ Mark Mazower, ο.π., σελ. 52.

του Β. Μανουσάκη που υπολογίζει τη στρεμματική απόδοση στα σιτηρά στο 75% της προπολεμικής, ίσως και παραπάνω και κάνει λόγο για ακόμα καλύτερες επιδόσεις σε άλλα προϊόντα.²²⁴ Κατά τη γνώμη μας οι τελευταίοι δεν έχουν άδικο. Η διακοπή των εισαγωγών, οι επιτάξεις των Γερμανών και ο αγγλικός αποκλεισμός²²⁵, η πτώση της παραγωγής φαίνεται ότι ήταν αναγκαίες, αλλά όχι επαρκείς αιτίες για να πάρει η διατροφική κρίση τις διαστάσεις λιμού. Κρίσιμες παράμετροι υπήρξαν η αποτυχία του κράτους να μαζέψει το σιτάρι και η συνολική κατάρρευση της αγοράς, ζητήματα για τα οποία όμως θα μιλήσουμε σε άλλο σημείο.

Μορφές θεσμοθετημένης και άτυπης λεηλασίας

Το ζήτημα της απόκτησης τροφίμων από τις κατοχικές δυνάμεις είναι αρκετά περίπλοκο και πρέπει να εξεταστεί από διάφορες πλευρές: σε ποιο βαθμό έγιναν επιτάξεις και σε ποιο βαθμό αποκτήθηκαν τρόφιμα με άλλους τρόπο; Κατά πόσο η έξοδος αυτών των τροφίμων από την ελληνική αγορά επηρέασε το επισιτιστικό πρόβλημα; Και τέλος πώς εντάσσονταν στη συνολικότερη γερμανική λεηλασία της ελληνικής οικονομίας οι επιτάξεις ή οι αγορές τροφίμων και ποιος ήταν ο ρόλος της κατοχικής κυβέρνησης σε αυτές;

Πέρα από την οργανωμένη λεηλασία της ελληνικής οικονομίας τους πρώτους μήνες της κατοχής έλαβε χώρα και η λεηλασία της ελληνικής αγοράς από τους στρατούς κατοχής, οι οποίοι εφοδιασμένοι με τα "κατοχικά μάρκα" και τις "μεσογειακές δραχμές", νομίσματα που τυπώνονταν πρόχειρα από τις αρχές κατοχής και ήταν υποχρεωτικά αποδεκτά στις συναλλαγές, πραγματοποίησαν μέχρι την 1η Αυγούστου του 1941, οπότε και αποσύρθηκαν, αγορές που έφθασαν περίπου το 15% του ΑΕΠ του 1941.²²⁶ Οι Γερμανοί στρατιώτες και αξιωματικοί περιφέρονταν στην Αθήνα και άδειαζαν τα καταστήματα προκαλώντας την ανησυχία του Χρηστίδη,²²⁷ ενώ λόγω της ταχείας προέλασης δεν είχαν οργανώσει ούτε την τροφοδοσία τους με

²²⁴ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 278 κ. εξ.

²²⁵ Αναλυτικά για τον αγγλικό αποκλεισμό βλ. Papastratis P. (1984), *ο.π.*, σελ. 114 -118.

²²⁶ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ.173.

²²⁷ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 10, εγγραφή 10ης Μαΐου 1941.

το στρατό να τρώει σε εστιατόρια και να επιβαρύνει ιδιαίτερα την κατεχόμενη χώρα.²²⁸

Παράλληλα οι Γερμανοί κατέσχεσαν ό,τι εφόδια βρήκαν σε αποθήκες του ελληνικού και αγγλικού στρατού, ενώ κρατούσαν δεσμευμένα τα εμπορεύματα που βρίσκονταν στο τελωνείο του λιμανιού του Πειραιά, καθώς και εμπορεύματα που χαρακτηρίστηκαν ως λεία πολέμου. Την ίδια στιγμή κρατούσαν κατασχεμένα διάφορα τρόφιμα που βρίσκονταν σε αποθήκες και σε ψυγεία στον Πειραιά.²²⁹

Παρά το ότι στον τύπο αναδημοσιεύτηκε μια απλή γερμανική ανακοίνωση, τα εμπορεύματα που υπήρχαν στο λιμάνι του Πειραιά δε πρέπει να ήταν και λίγα, καθώς κρίθηκε αναγκαίο να εκδοθεί νομοθετικό διάταγμα από την Ελληνική Πολιτεία με το οποίο το Γερμανικό Κράτος θα απαλλασσόταν από τυχόν απαιτήσεις εμπορών ή εμπορικών ενώσεων για φθορές ή απώλειες εμπορευμάτων που βρίσκονταν στο λιμάνι του Πειραιά. Το νομοθετικό διάταγμα συνοδευόταν από πρωτόκολλο το οποίο υπογραφόταν από Έλληνες υπουργούς, Γερμανούς Στρατιωτικούς και τον εμπορικό ακόλουθο της γερμανική πρεσβείας Μέσμερ, με το οποίο ρυθμιζόταν το ζήτημα των πλοίων που βρίσκονταν στο λιμάνι και επίσης παραχωρούνταν διάφορα τρόφιμα (όσπρια, σιτηρά, ζάχαρη κλπ.) στο υπουργείο Επισιτισμού (σε αυτά μάλλον αναφερόταν ο Τσολάκογλου, όταν μίλαγε για τρόφιμα που δόθηκαν από τις κατοχικές δυνάμεις στην κυβέρνησή του), ενώ παρέμεναν κατασχεμένα όλα τα υπόλοιπα (λίπη, κονσέρβες, ρέγγες κλπ.) και οριζόταν σαφώς πως οτιδήποτε ήταν ιδιοκτησία του Ελληνικού ή Αγγλικού Στρατού θεωρούταν λεία πολέμου και δεν εντασσόταν στον διακανονισμό.²³⁰

Όμως η εκμετάλλευση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής δεν έγινε μόνο με άναρχο ή ευκαιριακό τρόπο. Έτσι, την πρώτη περίοδο της κατοχής οι κατακτητές αγόραζαν σε τιμές που καθόριζαν οι ίδιοι φρέσκα όσπρια και φρούτα για το στρατό τους στην Ελλάδα και την Αφρική, ενώ σύμφωνα με επίσημα αρχεία είχαν κατάσχει μέχρι το Νοέμβριο του 1941 4.000 τόνους σύκων, 181.000 τόνους σταφίδας, 10.000

²²⁸ Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (1993), σελ. 49 -50.

²²⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/05/1941.

²³⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 182Α/ 31 -05 -1941, Ν.Δ. 108 *Περί απαλλαγής αποζημιώσεως του Γερμανικού Κράτους*.

τόνους ελαιόλαδο και μικρές ποσότητες από άλλα τρόφιμα.²³¹ Οι ίδιοι οι Γερμανοί ισχυρίζονταν πάντα ότι τρέφονταν με δικό τους αλεύρι²³² και ότι όσα τρόφιμα αφαιρούσαν από την Ελλάδα, τα αναπλήρωναν με άλλα που έφερναν από το εξωτερικό.²³³ Αυτό συνέβη σίγουρα μετά το Σεπτέμβριο του 1942, χρονικό σημείο από το οποίο οι αποστολές τροφίμων στο εξωτερικό είναι ούτως ή άλλως λίγες.²³⁴

Πάντως το να εκτιμηθεί σε τι βαθμό οι Γερμανοί προχώρησαν σε επιτάξεις και κατασχέσεις τροφίμων και σε τι βαθμό αυτά εξήχθησαν στο εξωτερικό, είναι δύσκολο, καθώς δεν έχουν τηρηθεί αναλυτικά αρχεία.²³⁵ Παράλληλα η προπαγάνδα της κατοχικής περιόδου και η μεγαλοποίηση των γεγονότων δεν επιτρέπουν την εξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων.²³⁶ Αυτό που μπορεί να γίνει είναι να εντοπιστούν κάποιοι γενικοί μηχανισμοί με τους οποίους οι κατοχικές δυνάμεις εκμεταλλεύονταν την εγχώρια αγροτική παραγωγή.

Κάποιες από τις γερμανικές επιτάξεις, όπως συνέβη με το ελαιόλαδο, αν και δεν προκάλεσαν ελλείψεις στους τόπους παραγωγής, δημιούργησαν πρόβλημα σε εθνικό επίπεδο.²³⁷ Γι' αυτό το τελευταίο προϊόν το γερμανικό ενδιαφέρον ήταν αυξημένο, ενδιαφέρον που δύσκολα μπορεί να μη συσχετιστεί με τις μεγάλες ελλείψεις που παρουσίασε το προϊόν την περίοδο του μεγάλου λιμού.²³⁸ Είναι ενδεικτικό ότι η έκθεση του Overkott αναφέρει ότι προβλεπόταν εξαγωγή 10.000 τόνων ελαιολάδου στη Γερμανία ως ανταπόδοση προμηθειών και άλλων τόσων στην Ιταλία, υπογραμμίζοντας ότι ακόμα και αν υποθεθεί ότι υπήρχε πτώση της παραγωγής, η ζήτηση του πληθυσμού για λιπαρά θα μπορούσε να καλυφθεί "υπερεπαρκώς" σε σύγκριση με τις δόσεις λιπαρών σε άλλες χώρες.²³⁹ Ακόμα και αν θεωρήσουμε αληθινά τα γερμανικά νούμερα, η έλλειψη λιπαρών στην οποία

²³¹ Χιονίδου, Β., *ο.π.*, σελ. 73.

²³² εφημ. *Ακρόπολις*, 27/09/1941.

²³³ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/11/1941.

²³⁴ Χιονίδου, Β., *ο.π.*, σελ. 73 -74.

²³⁵ Χιονίδου, Β., *ο.π.*, σελ. 83 -84.

²³⁶ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 230 -231.

²³⁷ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 81.

²³⁸ Λούκος, Χ. (2009). Η πείνα στην κατοχή. Στο Παπαστράτης Π. -Χατζιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή -Αντίσταση 1940 -45*, (σελ. 219-261). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 227.

²³⁹ Overkott F. *ο.π.*, σελ. 350.

αναφέρεται ο Overkott και γενικώς το ότι το ελαιόλαδο είναι ακόμα και σήμερα ένα ακριβό διατροφικό προϊόν για τη βόρεια Ευρώπη, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι λάδι ίσως έφευγε στο εξωτερικό όχι μόνο μέσα από τα επίσημα δίκτυα. Βέβαια, η διερεύνηση αυτού του θέματος όμως είναι πολύ δύσκολη.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι πιθανό να έχουν συμβεί όσα έλεγε ο Τσολάκογλου μιλώντας για το 1941, ότι δηλαδή παρά τις υποσχέσεις των πολιτικών αρχών για μεταφορά λαδιού από τη Λέσβο και την Κρήτη, οι στρατιωτικοί των δύο νησιών δεν επέτρεψαν κάτι τέτοιο και μόνο ιδιώτες έμποροι μετέφεραν κάποιες ποσότητες. Στο ίδιο σημείο ισχυριζόταν ότι Γερμανός αξιωματικός σε συνεργασία με Έλληνα μεγαλέμπορο έλεγχαν τη μαύρη αγορά στο λάδι.²⁴⁰

Το ενδιαφέρον για το ελαιόλαδο ήταν τόσο μεγάλο που φαίνεται και σε κάποια από τα νομοθετικά διατάγματα της κυβέρνησης. Έτσι, μέσα στην καρδιά του λιμού, το Νοέμβριο του 1941, η κυβέρνηση αποφάσισε να επιτρέψει την αγορά από οργανισμό που θα όριζε η κυβέρνηση 10.000 τόνων ελαιολάδου στην Κρήτη και τη Λέσβο. Από αυτούς, 6.500 τόνοι θα δίνονταν στους Γερμανούς βάσει συμβολαίων που είχαν συναφθεί μέχρι την 1η Οκτωβρίου. Το λάδι θα αγοραζόταν σε τρέχουσες τιμές και κάθε διαφορά της τρέχουσας τιμής με αυτή των συμβολαίων θα πληρωνόταν από το ελληνικό δημόσιο.²⁴¹ Είναι προφανές ότι το λάδι αυτό όχι μόνο θα έλειπε από την ελληνική αγορά, αλλά θα πληρωνόταν στους παραγωγούς με επιβάρυνση του δημοσίου. Έτσι, αν δούμε αυτές τις αγοραπωλησίες από τη σκοπιά μεμονωμένων αγοραστών και πωλητών, έχουμε να κάνουμε με φυσιολογικές - "νόμιμες" - δοσοληψίες. Αν όμως τις δούμε από τη σκοπιά της εξαγωγής ελληνικού εθνικού πλούτου στο εξωτερικό, πρόκειται ουσιαστικά για αρπαγή, καθώς και το πολύτιμο ελαιόλαδο θα έφευγε από την ελληνική αγορά και το ελληνικό δημόσιο θα πλήρωνε.

Ο οργανισμός που θα συγκέντρωνε το λάδι μπορούσε να είναι ο Κ.Ο.Σ.Κ.Ε. (Κεντρικός Οργανισμός Συγκεντρώσεως και Κυκλοφορίας Ελαίων) που ιδρύθηκε λίγο αργότερα με τη συμμετοχή μόνο αναγνωρισμένων εμπόρων και την καθολική απαγόρευση του εμπορίου λαδιού έξω από αυτόν. Την ίδρυση του πρέπει να τη δούμε

²⁴⁰ Τσολάκογλου Γ., *ό.π.*, σελ. 205.

²⁴¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 411Α/ 27 -11 -1941, Ν.Δ. 759, *Περί αγοράς ελαίου παλαιάς έσοδείας εκ Κρήτης και Μυτιλήνης*.

και υπό το πρίσμα των γερμανικών απαιτήσεων και όχι μόνο υπό το πρίσμα της οικονομικής λογικής της κυβέρνησης για τη συγκέντρωση των προϊόντων και τον έλεγχο του εμπορίου τους.²⁴² Λίγους μήνες αργότερα, την περίοδο της παντοδυναμίας του Γκοττσαμάνη ο ΚΟΣΚΕ διαλύθηκε χωρίς άλλη εξήγηση και ήρθη κάθε απαγόρευση στην εμπορία του λαδιού, ενδεχομένως και στο πλαίσιο μιας συνολικότερης οικονομικής στροφής.²⁴³

Εντούτοις, η απελευθέρωση του εμπορίου δεν ίσχυσε για την ελαιοπαραγωγή και γερμανοκρατούμενη Λέσβο, στην οποία απαγορεύτηκε πλήρως η διακίνηση ελαίου, αλλά και η εξαγωγή του στην υπόλοιπη χώρα, με την υποχρέωση των παραγωγών να πουλήσουν το 85% της παραγωγής του στο κράτος.²⁴⁴ Η μια πλευρά της απαγόρευσης σίγουρα θα είχε ως στόχο την καταπολέμηση της εκτεταμένης μαύρης αγοράς ελαιολάδου, που γινόταν στο πάμπλουτο σε λάδι νησί και έχει να κάνει με τις γενικότερες προσπάθειες συγκέντρωσης προϊόντων από την κυβέρνηση. Όμως, εκτός από μαύρη αγορά, στη Λέσβο γίνονταν με τις Γερμανικές αρχές και επίσημες ανταλλαγές ελαιολάδου με δημητριακά. Την έκταση τους δεν την ξέρουμε, πάντως ήταν σημαντικές για τους παραγωγούς.²⁴⁵ Δεν μπορούμε να ξέρουμε με τι άλλους τρόπους και σε τι βαθμό μπορεί να έφτανε λάδι στους Γερμανούς, πάντως είναι δύσκολο να μη συσχετίσουμε την απαγόρευση του εμπορίου λαδιού και με γερμανικές επιδιώξεις.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι μπροστά στη συγκέντρωση της σοδειάς του 1941 -42, οι αστυνομικές δυνάμεις μπορούσαν να επιτάσσουν το ελαιόλαδο και μόνο με την υπόνοια ότι θα πωληθεί με τρόπο διαφορετικό από την διαδικασία που οριζόταν για τον ΚΟΣΚΕ. Το επιταγμένο λάδι θα πληρωνόταν στους παραγωγούς σε καθορισμένες τιμές.²⁴⁶ Η επισήμανση αυτή γίνεται εδώ για να

²⁴² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 424Α/ 06 -12 -1941, Ν.Δ. 779, *Περί υποχρεωτικής συγκεντρώσεως καί κυκλοφορίας τῶν ἐλαιολάδων καί σπορελαίων*.

²⁴³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 72Β/ 06 -06 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί ἐλευθέρως διαθέσεως ἐλαιολάδων καί σπορελαίων*. Ενδιαφέρον έχει εδώ και η λεπτομέρεια ότι μια υπουργική απόφαση, καταργεί ένα νομοθετικό διάταγμα!

²⁴⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 07 -08 -1942, Ν.Δ. 1599, *Περί δεσμεύσεως και ἐξαγοράς ἐλαιολάδων τῆς περιφέρειας τῆς νήσου Λέσβου*.

²⁴⁵ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 126 -128.

²⁴⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 8Β/ 11 -02 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί υποχρεωτικής συγκεντρώσεως καί μεταφοράς τοῦ παραχθέντος ἐλαιολάδου κατά τήν ἐσοδείαν 1941 -42*.

τονιστεί ότι επίταξη δεν σήμαινε αρπαγή, αλλά συχνά ήταν αγορά σε καθορισμένες τιμές, οι οποίες φυσικά ήταν πολύ κάτω από τις κανονικές. Αν οι όποιες επιτάξεις γίνονταν σε προϊόντα για τα οποία ενδιαφέρονταν και οι αρχές κατοχής, συχνά με την άμεση εμπλοκή κατοχικών δυνάμεων λόγω αδυναμίας των σωμάτων ασφαλείας, μπορούμε να εντοπίσουμε εδώ έναν από τους λόγους για τους οποίους ταυτίστηκαν στη συλλογική συνείδηση με την αρπαγή από τους κατακτητές.

Εδώ αξίζει να επισημάνουμε ότι μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Ρώμης, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, ο Τσολάκογλου ανακοίνωνε ότι οι Γερμανοί δεσμεύτηκαν να παραιτηθούν από την προμήθεια ειδών απαραίτητων για τη διατροφή του πληθυσμού, όπως ήταν η σταφίδα, τα ξηρά σύκα, τα εσπεριδοειδή, τα αμύγδαλα και οι ελιές, εκτός αν εκκρεμούσαν συμβάσεις αγοραπωλησίας και ταυτόχρονα δεσμεύονταν ότι θα εξασφάλιζαν τον εφοδιασμό του αστικού πληθυσμού με ελαιόλαδο και ότι θα περιορίζαν τις προμήθειες του σε προπολεμικά επίπεδα.²⁴⁷ Εύλογα μπορούμε να θεωρήσουμε αυτή τη δέσμευση και ως μια έμμεση παραδοχή ότι οι Γερμανοί επιβάρυναν πραγματικά τον επισιτισμό της χώρας.

Πάντως το ελαιόλαδο δεν άφησε αδιάφορους ούτε τους Ιταλούς. Αυτοί αγόρασαν και εξήγαγαν στα Δωδεκάνησα από το τελωνείο του Αγίου Νικολάου στην Κρήτη από τις 30/07/1941 ως τις 14/10/1941, τουλάχιστον 110.000 οκάδες λάδι. Η ποσότητα δεν είναι τρομερή, όμως γι' αυτήν οι Ιταλοί φρόντισαν να εξασφαλίσουν και φορολογική ατέλεια.²⁴⁸

Εκτός από το λάδι, οι αρχές κατοχής ενδιαφέρθηκαν και για τα σύκα. Ως αποτέλεσμα αυτού του ενδιαφέροντος η Ελληνική Πολιτεία εξέδωσε αγορανομική διάταξη σύμφωνα με την οποία το κράτος είχε την υποχρέωση να μεριμνήσει για τη συγκέντρωση των σύκων, την αποστείρωση τους και την κατά προτεραιότητα παράδοση τους στους κατακτητές. Αυτοί θα έπαιρναν 4.000 τόνους σε προνομιακές τιμές και μόνο τότε τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να διατεθούν στην εσωτερική αγορά, σε τιμές που θα κάλυπταν τη ζημιά που θα μπορούσε να υποστεί το κράτος από τις χαμηλές τιμές πώλησης στις Αρχές Κατοχής.²⁴⁹ Όχι μόνο λοιπόν θα έλειπε το

²⁴⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 24/03/1942.

²⁴⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 195Β/ 06 -11 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί εξαιρέσεως της 4δράχμου έξαγωγικής εισφοράς επί ελαίου αγορασθέντος υπό της Ιταλικής Στρατιωτικής Διοικήσεως Κρήτης*.

²⁴⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 208Β/ 19 -11 -1941, Α.Δ. *Περί τρόπου συγκεντρώσεως σύκων και καθορισμού της τιμής αὐτῶν*

τρόφιμο αυτό από την εσωτερική αγορά, αλλά και όσοι τα αγόραζαν, ουσιαστικά θα πλήρωναν και αυτά που είχαν αγοράσει οι Αρχές Κατοχής!

Εκτός από τις αγορές που περιγράφηκαν παραπάνω, οι κατοχικές αρχές μπορούσαν να προμηθευτούν από την ελληνική αγορά σχεδόν τα πάντα με επιβάρυνση του ελληνικού δημοσίου. Τον Ιούνιο του 1941 συγκροτήθηκε με απόφαση του υπουργού Οικονομικών η Υπηρεσία Προμηθειών Αρχών Κατοχής, απόφαση η οποία επικυρώθηκε με νομοθετικό διάταγμα τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Σύμφωνα με αυτό θα συγκροτούταν ειδική υπηρεσία η οποία θα φρόντιζε για την προμήθεια ειδών επίπλωσης και εστίασης κλπ. αναγκαίων για την εγκατάσταση των κατακτητών, θα πλήρωνε τα μισθώματα μέσων μεταφοράς και για διάφορα τεχνικά έργα. Η υπηρεσία στις προμήθειες της θα προσπαθούσε να πετύχει τις καλύτερες δυνατές τιμές, παρόλα αυτά αν οι τιμές ήταν ιδιαίτερα υψηλές θα μπορούσαν να εφαρμοστούν οι διατάξεις για αισχροκέρδεια. Σε ειδικές περιπτώσεις οι Αρχές Κατοχής θα μπορούσαν να κάνουν μόνες τους προμήθειες, τις οποίες θα πληρώνονταν αργότερα μέσα από ειδικούς λογαριασμούς.²⁵⁰ Η πάγια προκαταβολή γι' αυτήν την υπηρεσία ήταν 300.000.000 και τον Οκτώβρη του 1941 ανέβηκε στα 700.000.000 και τον Απρίλη του 1942 είχε φτάσει τα 2.600.000.000.²⁵¹

Οι παραπάνω δαπάνες είναι συμπληρωματικές σε αυτές που έμειναν στην ιστορία ως έξοδα κατοχής μέσω των οποίων χρηματοδοτήθηκε από το ελληνικό δημόσιο σχεδόν οποιοδήποτε έργο (τεχνικό ή αμυντικό) έκαναν οι κατοχικές δυνάμεις στη χώρα και εξάντλησαν την εθνική οικονομία.²⁵² Ο μηχανισμός των προμηθειών κατοχής και των δαπανών κατοχής πολύ γρήγορα γιγαντώθηκε και σύντομα ιδρύθηκε, με πυρήνα την υπηρεσία προμηθειών κατοχής, στο υπουργείο Οικονομικών η Διεύθυνση Οικονομικών Υποθέσεων Κατοχής με τη δική της

²⁵⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 234Α/22 -07-1941 Ν.Δ. 298, *Περί διενέργειας προμηθειών προς εξυπηρέτησιν των Αρχών Κατοχής*, στο οποίο επισυνάπτεται και η *Περί συστάσεως Υπηρεσίας Προμηθειών των Αρχών Κατοχής* απόφαση του υπουργού Οικονομικών.

²⁵¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 336Α/ 10 -10 -1941, Ν.Δ. 565 *Περί τροποποιήσεως* του Ν.Δ. 298 και ΦΕΚ 79Α/10 -04 -1942 Ν.Δ. 1192 *Περί τροποποιήσεως* του Ν.Δ. 298.

²⁵² Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ΦΕΚ 213Α/ 26 -06 -1941 Ν.Δ. 222, *Περί έγκρίσεως γενομένων δαπανών υπό των Γερμανικών Αρχών Κατοχής δι' εκτέλεσιν έργων όδοποιΐας κλπ.* και *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 76Α/ 09 -04 -1942, Ν.Δ. 1187, *Περί τής πληρωμής τής άξιας των έκτελουμένων υπό των Σιδηροδρόμων του Έλληνικού Κράτους αίτήσει των Αρχών Κατοχής τεχνικών έν γένει έργων καί προμηθειών κλπ.*

γραφειοκρατία. Μεταξύ άλλων η υπηρεσία αυτή θα αποζημιώνει και για τυχόν επιτάξεις ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα.²⁵³

Πάντως έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο μηχανισμός προμηθειών κινούταν έξω από την πολιτική διατιμήσεων της κυβέρνησης. Όπως προέβλεπε η αρχική υπουργική απόφαση οι τιμές θα ελέγχονταν στον βαθμό του εφικτού και θα έπρεπε να είναι σύμφωνες *"προς τας τρέχουσας λογικάς τιμάς."*²⁵⁴ Και καθώς γινόταν σαφές ότι για να ικανοποιούνται οι ανάγκες των κατακτητών και να βρίσκονται προϊόντα, οι τιμές θα πρέπει να είναι κοντά σε αυτές της "ελεύθερης" αγοράς μετά από λίγους μήνες λειτουργίας υπήρξε πρόβλεψη να συγκροτούνται επιτροπές από δημόσιους υπάλληλους, ή άλλα πρόσωπα που είχαν σχέση με την αγορά και οι οποίες θα καθόριζαν τις τιμές.²⁵⁵ Καθώς οι Γερμανοί μπορούσαν να ζητάνε σχεδόν τα πάντα, πολλοί από τους προμηθευτές τους έκαναν πραγματικά χρυσές δουλειές, όχι μόνο για τα αγαθά που τους προμήθευαν, αλλά και για υπαρκτές και ανύπαρκτες υπηρεσίες, λεηλατώντας μαζί με αυτούς το δημόσιο πλούτο.²⁵⁶

Πέρα όμως από τις οργανωμένες αγορές, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και οι Γερμανοί και οι Ιταλοί στρατιώτες και αξιωματικοί δεν έπαψαν να αποσιλώνουν συστηματικά την ελληνική αγορά. Γι' αυτό και ο Γιώργος Παππάς σημείωνε τον Ιούνιο του 1942: *"Οι Γερμανοί και οι Ιταλοί ξαφρίζουν ό,τι καλό πέφτει στην αγορά και οι χωριάτες που θησαυρίζουν αγοράζουν ό,τι βρουν."*²⁵⁷

Γενικότερα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι κατοχικές δυνάμεις δεν είχαν κανένα απολύτως ενδοιασμό στο να τορπιλίζουν την πολιτική διατιμήσεων της κυβέρνησης και να αποσπούν από την αγορά τρόφιμα που θα μπορούσαν να πάνε στα δίκτυα επίσημης διανομής. Αυτό είναι το παράπονο του Τσολάκογλου, όταν λέει στα

²⁵³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 8Α/ 20 -01 -1942, Ν.Δ. 931, *Περί συστάσεως εν τω Υπουργείω Οικονομικών διευθύνσεως Οικονομικών Υποθέσεων Κατοχής*, αλλά και ΦΕΚ 197Α/ 05 -08 -1942, Ν.Δ. 1580, *Περί τρόπου έντολης των πάσης φύσεως δαπανών των απαιτούμενων προς πλήρωσιν εν γένει αναγκών των Αρχών Κατοχής*.

²⁵⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 234Α/ 22 -07-1941, ο.π.

²⁵⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 214Β/ 06 -12 -1941, Υπ. Αποφ. *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων "περί διενεργείας προμηθειών προς εξυπηρέτησιν των άρχων Κατοχής"*.

²⁵⁶ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα που παραθέτει ο Μανουσάκης Β., ο.π. σελ. 180 -181. Για το πώς στελέχη της υπηρεσίας δικάστηκαν (και αθωώθηκαν) για οικονομικό δοσιλογισμό μετά την Κατοχή, βλ. Κουσουρή Δ., ο.π., σελ. 422 -423.

²⁵⁷ Παππά Γ., ο.π., σελ. 181, εγγραφή 15ης Ιουνίου 1942.

απομνημονεύματά του ότι, μόλις οι παραγωγοί πατάτας της Τρίπολης πληροφορήθηκαν ότι *"οι Γερμανοί επλειοδότησαν εκάστοτε εις τας προσφοράς του Ελληνικού Δημοσίου"*, πούλησαν σε αυτούς σε τιμές υψηλότερες από αυτές της κρατικής διατίμησης και επικαλείται σχετικά έγγραφα.²⁵⁸ Παρόμοιες μαρτυρίες έχει εντοπίσει και η Χιονίδου στη δική της έρευνα, προσθέτοντας ότι αυτό θα μπορούσε να συμβεί τους πρώτους μήνες της κατοχής, πριν οι αγρότες σταματήσουν να πουλούν για χρήματα.²⁵⁹

Εκτός από τα τρόφιμα οι κατοχικές δυνάμεις έδειξαν ενδιαφέρον και για πρώτες ύλες ένδυσης και υπόδησης, είδη που και αυτά έγιναν σπάνια και πολύ ακριβά για τους κατακτημένους την περίοδο της κατοχής. Γι' αυτό το λόγο, τον Ιούνιο του 1942 απαγορεύτηκε το ελεύθερο εμπόριο μαλλιού προβάτου και ορίστηκε η διαδικασία συγκέντρωσης του από τον κλάδο εριουργών και ταπητουργών του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών με υποχρέωση το 30% της συγκέντρωσης να τεθεί στη διάθεση της Βασιλικής Ιταλικής Αντιπροσωπείας στην Ελλάδα.²⁶⁰ Είχε προηγηθεί η δέσμευση όλης της παραγωγής της Αιτωλοακαρνανίας, κατόπιν αιτήματος του υπεύθυνου του Ιταλικού επισιτισμού.²⁶¹ Λίγους μήνες αργότερα δεσμεύτηκε για τις ιταλικές και γερμανικές δυνάμεις το δέρμα πρόβατου και κατσίκας και μάλιστα ορίστηκαν τιμές συγκέντρωσης σε γερμανικά μάρκα και ιταλικές λιρέτες.²⁶²

Τέλος ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στη φανερή ή τη θεσμοθετημένη από την *Ελληνική Πολιτεία* λεηλασία της γεωργικής παραγωγής, πρέπει να κάνουμε μια νύξη στην τύχη του ελληνικού καπνού. Το ζήτημα του καπνού θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερο κεφάλαιο από μόνο του, καθώς ο καπνός αποτελούσε κεντρικό προϊόν στο ελληνογερμανικό εμπόριο και πριν τον πόλεμο, η κίνηση του οποίου ρυθμιζόταν μέσα από συμφωνίες κλήρινγκ και στη δεκαετία του '30 αποτελούσε περίπου το 50%

²⁵⁸ Τσολάκογλου Γ., *ο.π.*, σελ. 203.

²⁵⁹ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 83.

²⁶⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 81B/ 15 -06 -1942, Α.Δ. 73, *Περί πειθαρχήσεως τοῦ ἐμπορίου τοῦ ἐρίου*.

²⁶¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 63B/ 30 -05 -1942, Α.Δ. 8, *Περί δεσμεύσεως ἐρίων προβάτων καί αἰγῶν*.

²⁶² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 156B/11 -09 -1942, Α.Δ. 102, *Περί καθορισμοῦ ἀνωτάτου ὁρίου τιμῶν πωλήσεως, τρόπου ἐμπορίας καί διαθέσεως ἀκατεργάστων δερμάτων αἰγῶν καί ἀμνῶν*.

των ελληνικών εξαγωγών στη Γερμανία.²⁶³ Από αυτό και μόνο γίνεται κατανοητό ότι η τύχη της σοδειάς του καπνού θα επηρέαζε σημαντικά το σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Μετά την κατοχή η ελληνική παραγωγή δεσμεύτηκε και το 1942 τα ελληνικά καπνά αποτελούσαν τα 2/3 των υποχρεωτικών εξαγωγών στο Ράιχ.²⁶⁴ Εκτός όμως από τις εξαγωγές οι ελληνικές καπνοβιομηχανίες υποχρεώθηκαν με νομοθετικό διάταγμα να καλύπτουν και τις ανάγκες και του γερμανικού στρατού σε τσιγάρα. Αυτά θα ήταν αφορολόγητα και εννοείται ότι θα αγοράζονταν σε σταθερές τιμές.²⁶⁵ Όπως ήταν λογικό για ένα ακόμα προϊόν που εκείνη την περίοδο θεωρούνταν είδος πρώτης ανάγκης και στο οποίο άκμαζε η μαύρη αγορά, όπως ήταν ο καπνός, η κάλυψη των αναγκών του στρατού κατοχής θεωρήθηκε προτεραιότητα.²⁶⁶

Από τα παραπάνω λοιπόν, γίνεται φανερό ότι ακόμα και αν δεν ισχύει η προπαγάνδα της περιόδου της κατοχής για το μέγεθος των αρπαγών τροφίμων που έκαναν οι κατακτητές, αυτοί είχαν διαμορφώσει τέτοιους μηχανισμούς ικανοποίησης των αναγκών τους και άσκησαν τέτοια πίεση στην ελληνική οικονομία, που σε μια κρίσιμη περίοδο αφαιρούσαν διαρκώς σημαντικούς πόρους από την εγχώρια αγορά και έθεταν διαρκώς σε δεύτερη μοίρα τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού. Και όλα αυτά χωρίς να έχουμε περιγράψει τη συστηματική λεηλασία της ελληνικής οικονομίας σε τομείς πέρα από τον αγροτικό.

Μάλιστα οι μηχανισμοί αυτοί πήραν θεσμική μορφή και συχνά λειτουργούσαν και νομιμοποιούνταν από την *Ελληνική Πολιτεία* με νόμους και διατάγματα που θα χαρακτηρίζονταν επιεικώς ταπεινωτικοί. Ακραίο δείγμα διάταξης τέτοιου τύπου, είναι μια προσθήκη στο Ν.Δ. 148 *Περί αποκαταστάσεως ζημιών έπενεχθεισών εις Γερμανούς Ιταλούς υπηκόους*, σύμφωνα με την οποία Γερμανοί, Ιταλοί και Αλβανοί υπήκοοι που είχαν υποστεί θετική ζημία (δλδ. απώλεια

²⁶³ Mogens, P. (2003). Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού -Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.) *Η Ελλάδα '36 -'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, (σελ. 370 -399). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 377 -79.

²⁶⁴ Τριγώνης, Τ. (2014). "Τα Χρυσόφυλλα του Καπνού": Συγκρότηση και λειτουργία της Εγχώριας Καπνοβιομηχανίας την περίοδο της Κατοχής. Στο Λυμπεράτος Μ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 -1960*, (σελ. 588 -601). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 590.

²⁶⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 182Α, 31/05/1941, Ν.Δ. 107, *Περί ρυθμίσεως τής παραγωγής καπνοβιομηχανικών προϊόντων*.

²⁶⁶ εφημ. *Ακρόπολις* 11/01/1941, 02/04/1942, 09/06/1942 κλπ.

περιουσίας) από πολεμικές επιχειρήσεις ή πράξεις των Αρχών Κατοχής μετά την κατάληψη της χώρας, θα μπορούσαν να ζητήσουν αποζημίωση από το Ελληνικό Δημόσιο!²⁶⁷ Ακόμα και αν αυτοί ήταν ελάχιστοι, το μήνυμα που περνάει ο νόμος είναι σαφές.

²⁶⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 197Α/ 05 -08 -1942, Ν.Δ. 1586, *Περί συμπληρώσεως του Ν.Δ. 148.*

Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής

Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής του 1941

Αντιμέτωπη με την επισιτιστική κρίση, η οποία σταδιακά θα κλιμακωνόταν σε λιμό, η κυβέρνηση έθεσε ως κεντρικό στόχο τη συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής, με πρώτη αυτή των σιτηρών. Πριν όμως αναφερθούμε στο παραπάνω ζήτημα, πρέπει να γίνει μια εισαγωγική παρατήρηση που λίγο πολύ ισχύει για τα περισσότερα οικονομικά ζητήματα της περιόδου: η ελληνική οικονομική σκέψη της περιόδου πριν τον πόλεμο κυριαρχούνταν από την αντίληψη ότι ο κρατικός παρεμβατισμός είναι αναγκαίος για την οικονομική ζωή.²⁶⁸ Η αντίληψη αυτή σε συνδυασμό με την ανάγκη να ξεπεραστούν οι συνέπειες της κρίσης του 1929, αλλά και πιο πριν της μικρασιατικής καταστροφής, είχε οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας σειράς θεσμών προστασίας της εγχώριας παραγωγής που λειτούργησαν σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου. Με τη δικτατορία του Μεταξά η κρατική παρέμβαση εντάθηκε -και για ιδεολογικούς λόγους- χωρίς όμως να υπάρξουν περιορισμοί στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας και την ανάπτυξη της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.²⁶⁹ Όπως θα δούμε, στην ίδια λογική -με κάποια ένταση των μέτρων κρατικής παρέμβασης το πρώτο διάστημα- θέλησε να κινηθεί και η πρώτη κατοχική κυβέρνηση σε διάφορους τομείς της οικονομίας, αξιοποιώντας τους μηχανισμούς που βρήκε έτοιμους από την προηγούμενη περίοδο.

Για τη συγκέντρωση της παραγωγής λοιπόν, επιδίωξε να χρησιμοποιήσει το μηχανισμό που υπήρχε από την περίοδο του μεσοπολέμου και σε κανονικές συνθήκες ήταν αρκετά νομιμοποιημένος στον αγροτικό κόσμο. Το σιτάρι συγκεντρωνόταν από την ΚΕΠΕΣ και αποτελούσε υποχρεωτικά την πρώτη ύλη για την ελληνική αλευροβιομηχανία. Η ΚΕΠΕΣ ιδρύθηκε το 1926 και ήταν στην ουσία μηχανισμός προστασίας των ντόπιων παραγωγών από το διεθνή ανταγωνισμό. Γι' αυτό το λόγο η

²⁶⁸ Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989). Μορφές Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα. Στο Σβορώνος Ν. -Φλάισερ Χ. (επιμ.). *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*, Αθήνα, (σελ. 98-144). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, σελ. 131.

²⁶⁹ Φακιόλας, Ρ. (2003). Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 -'40. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*, (σελ. 321 -350). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 333.

ΚΕΠΕΣ πέτυχε στην αποστολή της, βοήθησε στην επέκταση της καλλιέργειας σιταριού και κατόρθωσε μετά το 1933 να συγκεντρώνει το 1/4 της εγχώριας παραγωγής.²⁷⁰

Η παράδοση των σιτηρών, όπως και άλλων προϊόντων έγινε επί της ουσίας υποχρεωτική το καλοκαίρι του 1940, μπροστά στην πιθανή εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο. Τα προϊόντα θα αγοράζονταν υποχρεωτικά από τους τοπικούς συνεταιρισμούς και τις κοινοπραξίες τους και κατόπιν θα συγκεντρώνονταν από εθνικούς οργανισμούς ή ενώσεις εμπόρων. Οι παραγωγοί δεν ήταν τυπικά υποχρεωμένοι να δώσουν την παραγωγή τους σε αυτούς τους οργανισμούς, εφόσον όμως ήθελαν να πουλήσουν έπρεπε να τα πάνε εκεί, καθώς απαγορευόταν το εμπόριο από οποιοδήποτε άλλο φυσικό ή νομικό πρόσωπο.²⁷¹

Αυτή τη λογική η κυβέρνηση προσπάθησε να την πάει κάποια βήματα παραπέρα. Η ΚΕΠΕΣ θα συγκέντρωνε τα σιτηρά, ενώ η Αγροτική Τράπεζα θα μπορούσε να αναλάβει τη συγκέντρωση του καλαμποκιού των οσπρίων και του ρυζιού (όπως και έγινε).²⁷² Οι παραγωγοί απαγορευόταν να πουλήσουν οπουδήποτε αλλού και από την παραγωγή θα κράταγαν μόνο την απαραίτητη ποσότητα για τη σπορά και τη συντήρηση των οικογενειών και των ζώων τους. Το ακραίο όριο αυτής της λογικής ήταν η παραγωγή να λαμβάνεται, αφού αφαιρεθούν τα παραπάνω ποσοστά, αμέσως μετά το αλώνισμα στις περιπτώσεις που θα χρησιμοποιούνταν μηχανή.²⁷³ Η φιλοδοξία ήταν μετά από υπολογισμό των αναγκών τα σιτηρά να μεταφερθούν και να αποθηκευτούν στα διάφορα κέντρα της χώρας και στη συνέχεια

²⁷⁰ Πετμεζάς, Σ. (2009). Αγροτική οικονομία. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, (σελ. 188 -249). Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σελ. 225 -226.

²⁷¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 264Α/ 30 -08 -1940, Α. Ν. 2511, *Περί εκτάκτων μέτρων Ὄργανώσεως τῆς Γεωργικῆς Παραγωγῆς* και ΦΕΚ 239Α/ 03 -08 -1940, Α.Ν. 2476 *Περί εκτάκτων μέτρων ρυθμίσεως ἐμπορίου Ἑλληνικῶν προϊόντων*.

²⁷² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 121Β/ 17 -07 -1941 και ΦΕΚ 179Β/ 07 -10 -1941 (αγορανομικά διατάγματα για τη συγκέντρωση οσπρίων και ρυζιού).

²⁷³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 102Β/ 14 -07 -1941, Υπ. Αποφ. *Περί συστάσεως μεταβατικῶν συνεργείων συγκεντρώσεως σιτηρῶν*.

με βάση διατακτικές του Υπουργείου Επισιτισμού να μοιραστούν στους αλευρόμυλους ανάλογα με τις ανάγκες.²⁷⁴

Όπως φαίνεται το σχέδιο ήταν πολύ φιλόδοξο και έθετε ως στόχο την καθολική διεύθυνση του δικτύου διανομής από το κράτος, με τη δημιουργία μιας πυραμιδοειδούς δομής που θα συγκέντρωνε το προϊόν από τους παραγωγούς και στη συνέχεια θα προχωρούσε σε κεντρικά ελεγχόμενη διανομή.²⁷⁵ Αυτή η λογική ακολουθήθηκε και για άλλα προϊόντα, όπως στο βαμβάκι, όπου η παραγωγή και η επεξεργασία του προϊόντος, ανατέθηκε στην Κ.Ε.Γ.Σ.Δ.Ε.Σ. Θα χρησιμοποιούνταν η δομή και οι συνεταιρισμοί της κοινοπραξίας και στη βάση θα υπήρχαν τοπικά Κέντρα Παραλαβής που θα παραλάμβαναν το προϊόν κατά τόπους και περιφερειακά Κέντρα Διαχειρίσεως που θα έλεγχαν την συγκέντρωση, τη διανομή κλπ. Την οικονομική διαχείριση θα την έκανε η Αγροτική Τράπεζα.²⁷⁶

Και στην περίπτωση του ελαιολάδου η σκέψη ήταν παρόμοια. Το ελαιόλαδο ήταν δεσμευμένο ήδη από την αρχή της κατοχής και καθώς, όπως αναφέραμε, ήταν πολύτιμο και για τις αρχές κατοχής, είχε αρχίσει και αυτό αμέσως να γίνεται δυσεύρετο.²⁷⁷ Πρώτο βήμα για τον έλεγχο της κυκλοφορίας του ήταν η απαγόρευση εμπορίας λαδιού από μη επαγγελματίες εμπόρους, προφανώς για να περιοριστεί η διακίνηση ελαιολάδου από οποιονδήποτε είχε τη δυνατότητα να κατέχει οποιαδήποτε ποσότητα.²⁷⁸ Στη συνέχεια ακολούθησε καθολική απαγόρευση του εμπορίου του λαδιού στις μεγάλες ελαιοπαραγωγούς περιφέρειες της χώρας και η διάθεση των ποσοτήτων που βρισκόταν στα χέρια εμπόρων με διατακτικές του υπουργείου επισιτισμού. Την καταγραφή του προϊόντος θα την έκαναν οι δήμαρχοι και οι

²⁷⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 176Α/ 26 -05-1941, Ν.Δ. 81, *Περί προσθήκης και τροποποιήσεως διατάξεων τινων εις τήν περί προστασίας της έγχωριου σιτοπαραγωγής Νομοθεσίαν*.

²⁷⁵ Για την πορεία και τους λόγους αποτυχίας της πρώτης συγκέντρωσης αναλυτικά και πολύ ενδιαφέροντα είναι όσα έχει γράψει ο Γ. Μαργαρίτης στο *Προαναγγελία θυελλωδών ανέμων*, σελ. 208 - 223.

²⁷⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 460Α/ 31 -12 -1941, Ν.Δ. 908, *Περί ένιαίας διαχειρίσεως της παραγωγής βάμβακος*.

²⁷⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 76Β/ 08 -05 -1941, Α.Δ. 117, *Περί δεσμεύσεως έλαιολάδου*.

²⁷⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 137Β/ 04 -08 -1941, Α. Δ. 196, *Περί τρόπου έμπορίας έλαιολάδου*.

κοινοτάρχες, ενώ τον έλεγχο των αποθεμάτων της πρωτεύουσας θα τον είχε η Αστυνομία και η Χωροφυλακή.²⁷⁹

Η πρώτη σκέψη ήταν η συγκέντρωση του λαδιού να γίνει μέσω των επιμελητηρίων, αλλά προκρίθηκε -και επειδή, όπως είδαμε, διευκόλυνε τις Αρχές Κατοχής- η λύση ίδρυσης του ΚΟΣΚΕ. Ο οργανισμός αυτός θα έκανε τη συγκέντρωση και θα έλεγχε την κυκλοφορία του λαδιού στα τμήματα της χώρας που θα όριζε ο υπουργός Επισιτισμού και στους παραγωγούς απαγορεύτηκε η οποιαδήποτε πώληση του προϊόντος. Ο οργανισμός θα είχε έδρα την Αθήνα και θα μπορούσε να ιδρύσει τοπικές ενώσεις ελαιεμπόρων. Για την εξακρίβωση των ποσοτήτων που είχαν παραχθεί θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και τα αρχεία των ελαιοτριβείων.²⁸⁰ Ο ΚΟΣΚΕ στην ουσία θα ήταν ένας συνεταιρισμός εμπόρων υπό την επίβλεψη του υπουργείου. Σε αυτόν θα συμμετείχαν όσοι είχαν εισάγει λάδι στην Αθήνα από την 1η Οκτώβρη του 1938 μέχρι την 30η Σεπτέμβρη του 1940. Τα μέλη του συνεταιρισμού θα κατέβαλαν στην Αγροτική Τράπεζα ένα ποσό για εγγύηση και θα λάμβαναν ποσοστό επί των κερδών. Το Δ.Σ. του οργανισμού θα διόριζε ο Υπουργός Επισιτισμού, ενώ έλεγχο θα ασκούσε και κυβερνητικός επίτροπος.²⁸¹

Όλα τα παραπάνω σχέδια ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξα. Βασική προϋπόθεση για να πετύχουν θα ήταν η διάθεση συνεργασίας από την πλευρά των εμπλεκόμενων και η δυνατότητά του κράτους να επιβάλει τη θέληση του με τη βία. Παράλληλα όμως θα έπρεπε το κράτος να μπορεί να συντηρεί και μια οικονομική λειτουργία με κάποιο κύρος, ώστε να μη χρειάζεται να στηρίζεται μόνο στη βία. Όμως ήδη από την αρχή της κατοχής το χρήμα απαξιωνόταν γρήγορα, ενώ το εμπορικό κύκλωμα είχε αποδιοργανωθεί.

Η ήττα στον πόλεμο και η κατάληψη της χώρας από ξένες δυνάμεις με τους όρους που έγινε, αποδιοργάνωσε σε τέτοιο βαθμό την οικονομική λειτουργία, ειδικά στην πρωτεύουσα, που η κυβέρνηση βρισκόταν πάντα πίσω από τις εξελίξεις. Εκτός από την κατάρρευση του εμπορίου στην πρωτεύουσα που όλες οι μαρτυρίες της

²⁷⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 279Α/ 19 -08 -1941, Ν.Δ. 393, *Περί απαγορεύσεως τοῦ ἐμπορίου τοῦ ἐλαίου καὶ συγκεντρώσεως αὐτοῦ*.

²⁸⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 424Α, 06/12/1941, Ν.Δ. 779, *Περί ὑποχρεωτικῆς συγκεντρώσεως καὶ κυκλοφορίας τῶν ἐλαιολάδων καὶ σπορελαίων*.

²⁸¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 229Β/ 31 -12 -1941, Υπ. Απ. *Περί τρόπου συμμετοχῆς τοῦ ΚΟΣΚΕ*.

εποχής περιγράφουν, και το νόμισμα έχανε ταχύτατα το κύρος του. Στις αρχές του Ιούνη ήδη οι συναλλαγές με δραχμές, αρχίζουν να αντικαθίστανται σε κάποιες περιοχές, αλλά και μέσα στην Αθήνα με ανταλλαγές σε είδος.²⁸² Παρά τις επιθέσεις της κυβέρνησης εναντίον όσων υπονόμευαν τη δραχμή, στα τέλη Ιούνη του 1941 το νόμισμα έχει ήδη γίνει ανυπόληπτο (την περίοδο εκείνη κυκλοφορούν φήμες για διχοτόμηση του νομίσματος και καταργούνται τα κέρματα) και σταδιακά αντικαταστάθηκε από τη χρυσή λίρα, η οποία κόστιζε ήδη μέχρι και 22.500 δραχμές, όταν πριν την ήττα είχε 1.000 δραχμές.²⁸³ Ένα μήνα μετά ο Γιώργος Παππάς έδινε και αυτός μια εικόνα πλήρους αποδιοργάνωσης και κυριαρχίας πλέον της μαύρης αγοράς: *"Η μαύρη αγορά οργιάζει. Ο λιμός πλησιάζει και πολλοί πουλούν τα υπάρχοντα τους για να κάνουν προμήθειες. Οι εφημερίδες είναι γεμάτες από αγγελίες για σπίτια που πουλιούνται, για καταστήματα που αγοράζουν χρυσό και πέτρες"*.²⁸⁴

Μέσα σε αυτή την οικονομική πραγματικότητα η πώληση του σιταριού στις κρατικές υπηρεσίες δεν ήταν καθόλου συμφέρουσα για τους αγρότες. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η *Ακρόπολις* ζητείται στους παραγωγούς να πουλήσουν σε προπολεμικές τιμές, ενώ στα αστικά προϊόντα οι τιμές έχουν εκτοξευθεί, με αποτέλεσμα οι αγρότες να μην πουλάνε στις πόλεις περιμένοντας οι πόλεις να "συμμορφωθούν".²⁸⁵ Άλλωστε δεν είχε κανένα νόημα οι αγρότες να πουλάνε στο κράτος, τη στιγμή που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν περισσότερα πουλώντας απευθείας σε αγοραστές από την πόλη.²⁸⁶

Εκείνη την περίοδο η κυβέρνηση μάλλον υπερεκτιμούσε τις δυνατότητες και την πολιτική της εμβέλεια στη νέα κατάσταση, όταν μέσω του υπουργού επισιτισμού Πολύζου δήλωνε ότι τα τρόφιμα δεν ανήκουν σε κάθε επαρχία ή χωριό, αλλά σε όλο το έθνος.²⁸⁷ Ούτε ο Τσολάκογλου μπορούσε να πείσει, όταν δήλωνε ότι οι παραγωγοί θα έπρεπε να καταλάβουν ότι αν στο παρελθόν η συγκέντρωση γινόταν για το συμφέρον τους, τώρα θα γινόταν για την προστασία του γενικού συμφέροντος και

²⁸² εφημ. *Ακρόπολις*, 07/07/1941.

²⁸³ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/06/1941, 29/06/1941 κλπ. και Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 85, εγγραφή 1ης Ιούλη 1941.

²⁸⁴ Παππάς Γ. *ο.π.*, σελ. 131, εγγραφή 4ης Ιουλίου 1941.

²⁸⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/06/1941.

²⁸⁶ Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: άνοιξη 1941 -φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης, σελ. 73.

²⁸⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/05/1941.

τους καλούσε να δείξουν αλληλεγγύη προς τον υπόλοιπο λαό και να ενισχύσουν το έργο της ΚΕΠΕΣ.²⁸⁸ Σε μια περίοδο ανασφάλειας και λεηλασίας της χώρας από τους κατακτητές, αφενός μεν ήταν μάταιη η επίκληση του γενικού συμφέροντος, αφετέρου το να τονίζεται ότι η συγκέντρωση των σιτηρών δεν θα ήταν πλέον μέτρο προστασίας των αγροτών περισσότερο φόβιζε τους τελευταίους, παρά δημιουργούσε πνεύμα αλληλεγγύης στις πόλεις.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν ότι σύντομα εκτός από την πίεση της οικονομικής πραγματικότητας που οδηγούσε διαρκώς τα τρόφιμα στη μαύρη αγορά, εμφανίστηκε σε ένα συλλογικό θα μπορούσαμε να πούμε επίπεδο, μια συνολικότερη ανησυχία ότι η Αθήνα τελικά θα απορροφήσει τα πολύτιμα τρόφιμα των επαρχιών, καθώς και ο φόβος μήπως αυτά στο τέλος λείψουν από τις περιοχές που τα παράγουν.²⁸⁹ Κάποιες επαρχίες μάλιστα έφτασαν στο σημείο να εμποδίσουν την αποστολή τροφίμων προς την πρωτεύουσα με τη συμμετοχή στην παρεμπόδιση και τοπικών αρχών.²⁹⁰ Συνολικότερα το καλοκαίρι του 1941 ήταν μια περίοδος κατά την οποία η αντίθεση ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες οξύνθηκε με επίδικο τη διάθεση των τροφίμων.²⁹¹ Αυτή την πραγματικότητα δεν μπόρεσε σε καμιά στιγμή να την αντιστρέψει η κυβέρνηση με την παροχή κινήτρων, όπως ήταν οι διαδοχικές αυξήσεις στις τιμές συγκέντρωσης και η μείωση των επιτοκίων των δανείων,²⁹² ή η κατά προτεραιότητα πρόσβαση στην αγορά ειδών μονοπωλίου, λαδιού και σαπουνιού.²⁹³

Όμως και στο επίπεδο της επιβολής με τη βία της θέλησης του κράτους η κυβέρνηση αποδείχτηκε αδύναμη και αντέδρασε με διάφορους και εξίσου αναποτελεσματικούς τρόπους στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε στη συγκέντρωση των σιτηρών: είτε με προπαγάνδα για "υποκινητές" που εμποδίζουν τη συγκέντρωση, οι οποίοι προέρχονται από τους οπαδούς του παλαιού καθεστώτος είτε με απειλές για πράγματα που δεν είχαν ιδιαίτερο νόημα στις συνθήκες της εποχής (πχ. η άρση των

²⁸⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/05/1941.

²⁸⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/06/1941.

²⁹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 18/06/1941.

²⁹¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/06/1941 και 24/06/1941.

²⁹² εφημ. *Ακρόπολις*, 05/07/1941.

²⁹³ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/08/1941.

πιστώσεων σε μια περίοδο που το χρήμα απαξιωνόταν ταχύτατα),²⁹⁴ είτε με κατασταλτικά μέτρα που δεν μπορούσε να εφαρμόσει, όπως ήταν για παράδειγμα ποινές που έφταναν μέχρι το θάνατο για όσους δε συμμορφώνονταν ή προέβλεπαν κάποιου τύπου συλλογική ευθύνη, καθώς αφορούσαν και τους προέδρους των κοινοτήτων και των συνεταιρισμών (πράγμα που μεταξύ άλλων δείχνει και αδυναμία ελέγχου του τοπικού κρατικού μηχανισμού).²⁹⁵

Άλλωστε, η κυβέρνηση πολύ δύσκολα θα μπορούσε να εφαρμόσει τους νόμους της. Η μόνη ένοπλη δύναμη που είχε ήταν η Χωροφυλακή η οποία εκείνο το διάστημα παρέμενε αρκετά αμήχανη.²⁹⁶ Όταν ο Τσολάκογλου ζητούσε έρευνες κατ' οίκον,²⁹⁷ ώστε να εντοπιστούν όσοι κρύβουν σιτηρά, δεν είχε δύναμη να τις κάνει. Αυτό όμως οδήγησε στη συνδρομή των κατοχικών δυνάμεων, πράγμα που με τη σειρά του ενίσχυσε τη φημολογία ότι τα τρόφιμα τελικά θα αρπαχτούν από τους Γερμανούς -φημολογία που ενίσχυε και η Βρετανική προπαγάνδα – και μετέτρεψε την άρνηση παράδοσης της παραγωγής σε πράξη αντίστασης.²⁹⁸ Τελικά οι προσπάθειες για τη συγκέντρωση των σιτηρών δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα με τις ιταλικές αρχές, οι οποίες είχαν όμως και χαμηλές προσδοκίες, να υπολογίζουν χωρίς να είναι και σίγουρες, ότι μαζεύτηκε ένα 20 -25% λιγότερο από το στόχο της κυβέρνησης που όμως ήταν ούτως ή άλλως χαμηλός.²⁹⁹ Άλλωστε και εκ του αποτελέσματος, όσα έγιναν τον χειμώνα του 1941 -42, καταδεικνύουν την πλήρη αποτυχία του κυβερνητικού σχεδίου.

Μορφές συγκέντρωσης της παραγωγής του 1942

Η πολιτική συγκέντρωσης αποθεμάτων τροφίμων συνεχίστηκε και το 1942, υπήρξαν όμως διαφορές στον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε. Εκτός από τη βελτίωση αντικειμενικών παραμέτρων, όπως ήταν η βελτίωση των συγκοινωνιών, αυτό που

²⁹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/06/1941.

²⁹⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 289Α/ 26 -08 -1941, Ν.Δ. 418 *Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως της περί προστασίας της έγχωριου σιτοπαραγωγής Νομοθεσίας*.

²⁹⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, *ο.π.*, σελ. 70.

²⁹⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 18/07/1941.

²⁹⁸ Χιονίδου, Β., *ο.π.*, σελ. 94.

²⁹⁹ Μαργαρίτης, Γ. (2009). *Προαναγγελία Θυελλωδών Ανέμων...* Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 215.

άλλαξε αποφασιστικά τα δεδομένα ήταν η διεθνής κινητικότητα γύρω από το επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας και οι διεθνείς αποστολές τροφίμων υπό την εγγύηση του Ερυθρού Σταυρού που ξεκίνησε να πυκνώνει από τον Απρίλη του 1942, για να αποκτήσει τακτική ροή από το Σεπτέμβρη του 1942 και μετά.³⁰⁰ Είχε προηγηθεί τον Ιούνιο του 1942 συμφωνία στη Ρώμη, ανάμεσα στον Άξονα και τον Δ.Ε.Σ. (με τη συναίνεση της Αγγλίας και των Η.Π.Α), η οποία προέβλεπε μεταξύ άλλων μηνιαίες αποστολές 15.000 τόνων σιτηρών στην Ελλάδα και με την οποία οι κατοχικές δυνάμεις δεσμεύονταν να διαθέτουν τη ντόπια παραγωγή στον ελληνικό πληθυσμό και να αντικαθιστούν τις όποιες εξαγωγές τροφίμων από την Ελλάδα με ισότιμες εισαγωγές.³⁰¹

Εκτός όμως από τις παραπάνω εξελίξεις φαίνεται ότι από τους πρώτους μήνες του 1942 υπήρχε μια γενικότερη κινητικότητα σε θέματα οικονομικής πολιτικής στην κατεχόμενη Ελλάδα και αναθεωρούνται κάποιες απόψεις σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο θα παρενέβαινε το κράτος στην οικονομία. Σε διεθνές, θα μπορούσαμε να πούμε, επίπεδο η κινητικότητα αυτή πήρε τη μορφή της Συμφωνίας της Ρώμης της 14ης Μαρτίου 1942 ανάμεσα στη Γερμανία και την Ιταλία για τα έξοδα κατοχής στην Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση την πανηγύρισε ως επιτυχία τις μέρες της κατοχής (άποψη που τα μέλη της υποστήριζαν και αργότερα), αλλά στην πράξη δεν άλλαξε τίποτα ως προς την επιβάρυνση που υφίστατο η ελληνική οικονομία από αυτά.³⁰²

Μάλλον σημαντικότερες ήταν οι αλλαγές που έφερε η συμφωνία στην ελληνική κυβέρνηση, καθώς την ανακοίνωσή της στην Ελλάδα ακολούθησε ανασχηματισμός της κυβέρνησης κατά τον οποίο αναβαθμίστηκε ο Γκοτζαμάνης σε υπερυπουργό Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Επισιτισμού και Εργασίας. Ως κύριος στόχος της κυβέρνησης ορίστηκε η εξασφάλιση της συγκέντρωσης των προϊόντων και η διανομή τους στον πληθυσμό, καθήκον με το οποίο σχετίστηκε η αναβάθμιση του Γκοτζαμάνη. Την ίδια στιγμή ο Τσολάκογλου αναλάμβανε το υπουργείο Δικαιοσύνης και Εσωτερικών.³⁰³

Η αναβάθμιση του Γκοτζαμάνη συνοδεύτηκε με νομοθετικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο ο υπερυπουργός θα διοικούσε τα υπουργεία με επιτρόπους, θα

³⁰⁰ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 330.

³⁰¹ Φλάισερ Χ., *ο.π.*, σελ. 227.

³⁰² Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 186 -187.

³⁰³ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/03/1942.

μπορούσε να εκδίδει (μόνο με την προσυπογραφή του προέδρου της κυβέρνησης) επείγοντα διατάγματα, με τα οποία θα είχε εκτεταμένες αρμοδιότητες. Μεταξύ άλλων θα μπορούσε να επιτάσσει μεταφορικά μέσα, να κηρύττει πολιτική επιστράτευση, να συγκροτεί αγορανομικές επιτροπές (ήταν έκτακτα αγορανομικά δικαστήρια), να εκτοπίζει, ενώ στην αρμοδιότητά του θα υπαγόταν πλέον και η αγροφυλακή. Στο διάταγμα ξεκαθαριζόταν τέλος ότι κάθε μέτρο του υπουργού θα ήταν υποχρεωτικά εκτελεστό από τους υπόλοιπους υπουργούς.³⁰⁴ Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν δημιουργούταν μια κυβέρνηση Γκοτζαμάνη εντός της κυβέρνησης και δεν είναι τυχαίο ότι την περίοδο από το Απρίλη του 1942 και μετά σαφώς το πρόσωπο της κυβέρνησης που αναλαμβάνει τις περισσότερες πρωτοβουλίες είναι αυτός.

Εκτός όμως από την αναβάθμιση του Γκοτζαμάνη, η συμφωνία έδωσε και μια, προσωρινή τουλάχιστον, αυτοπεποίθηση στην κυβέρνηση. Ο Τσολάκογλου ανακοίνωσε ότι εκτός από τον περιορισμό των εξόδων κατοχής, οι δυνάμεις του Άξονα δεσμεύτηκαν να διευκολύνουν τον ανεφοδιασμό της χώρας με σιτηρά και να παραιτηθούν από την προμήθεια ειδών απαραίτητων για τη διατροφή του πληθυσμού.³⁰⁵ Λίγο αργότερα ο Γκοτζαμάνης, εξηγώντας τους λόγους συγκέντρωσης των υπουργείων, δήλωνε ότι οι δυσκολίες της εποχής εξαναγκάζουν τη στροφή από την ελεύθερη στην κατευθυνόμενη οικονομία.³⁰⁶ Η δήλωση αυτή πρέπει να ενταχθεί μέσα στο πλαίσιο του γενικότερου ιδεολογικού λόγου της κυβέρνησης, και στην προτίμηση που όντως έδειχνε σε μια πολιτική κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, όμως δεν πρέπει να μας αποτρέψει από το να δούμε ότι στον όλο οικονομικό σχεδιασμό για τη συγκέντρωση της παραγωγής του 1942 αφήνεται μία σχετικά μεγαλύτερη ευχέρεια στους παραγωγούς να κινηθούν εντός της αγοράς.

Τα παραπάνω φαίνονται ξεκάθαρα στις ανακοινώσεις που έκανε ο Γκοτζαμάνης για την επισιτιστική κατάσταση, οι οποίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι οι προγραμματικές του δηλώσεις. Τόνιζε λοιπόν, μεταξύ άλλων ότι: *"Εως τώρα έγινε κάποια σύγχυσις όσον αφορά την έννοιαν της Διευθυνομένης Οικονομίας. Ενομίσθη δηλαδή ότι ...σημαίνει την κατάργησιν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Εκ της συγχύσεως αυτής προέκυψαν διάφορα μέτρα επιζήμια, δεσμεύσεις άσκοποι,*

³⁰⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 61Α/ 24 -03 -1942, Ν.Δ. 1150, *Περί νέων αρμοδιοτήτων του Υπουργού των Οικονομικών*.

³⁰⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 24/03/1942.

³⁰⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/03/1942.

ποικιλώνυμοι οργανισμοί, μονοπώλια και προνομιακά καταστάσεις, απαγορεύσεις διάφοροι με παρεπόμενα τας διατακτικές, την διαφθοράν, τον παρεμβατισμόν δημοσίων οργάνων κλπ."³⁰⁷

Φιλοδοξία του νέου υπουργού ήταν η υλοποίηση ενός συνολικότερου σχεδίου που αποσκοπούσε εκτός από το να συγκεντρώσει την παραγωγή μέσω της φορολογίας και του παρακρατήματος, στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής και κυρίως στον έλεγχο των συναλλαγών πόλης -υπαίθρου μέσα από ένα σύστημα ανταλλαγών αγροτικών με βιομηχανικά προϊόντα σε ευρεία κλίμακα υπό τον έλεγχο του κράτους και των τραπεζών "μακρυνά του μαυραγοριτισμού", αλλά και του δικτύου διανομής των τροφίμων στις πόλεις μέσα από την εκκαθάριση των δελτίων.³⁰⁸

Αυτή η αντίληψη λίγες μέρες μετά τη δημιουργία του υπερυπουργείου οικονομικών οδήγησε στη δημοσίευση του νομοθετικού διατάγματος για τη φορολογία σε είδος και το παρακράτημα των αγροτικών προϊόντων.³⁰⁹ Το διάταγμα στηρίχθηκε στην προηγούμενη φορολογική νομοθεσία της κυβέρνησης (η οποία με τη σειρά της τροποποιούσε την παλαιότερη) στην οποία η φορολογική μονάδα δεν ήταν ο μεμονωμένος παραγωγός, αλλά η κοινότητα. Σε κάθε μία κοινότητα οριζόταν ο φόρος που αντιστοιχούσε και αυτή θα έπρεπε να τον καταναείμει στα μέλη της. Ο φορολογικός συντελεστής οριζόταν σε 5% επί της αξίας των παραγόμενων προϊόντων στη βάση των τοπικών τιμών χονδρικής.³¹⁰

Ο νόμος για τη φορολογία σε είδος το παρακράτημα, διατηρούσε τον υπολογισμό του φόρου στη βάση της κοινότητας. Θα γινόταν καταγραφή των καλλιεργούμενων στρεμμάτων ανά κοινότητα, θα δημοσιοποιούνταν πίνακες (εις βάρος των οποίων θα μπορούσαν να γίνουν καταγγελίες), θα οριζόταν η μέση στρεμματική απόδοση και κατόπιν θα οριζόταν ο φόρος για κάθε υπόχρεο, ανάλογος

³⁰⁷ εφημ. Ακρόπολις, 10/04/1942.

³⁰⁸ εφημ. Ακρόπολις, 10/04/1942.

³⁰⁹ Εφημερίδα της κυβερνήσεως, ΦΕΚ 83Α/ 14 -04 -1942, Ν.Δ. 1207 *Περί έπιβολής φόρου είς είδος επί γεωργικών προϊόντων καί ύποχρεωτικοῦ παρακρατήματος συγκεντρώσεως ἐκ τούτων*. Ο συγκεκριμένος νόμος, όπως και άλλες πτυχές της αγροτικής πολιτικής του 1942, έχουν αναλυθεί εκτενέστατα στο: Μαργαρίτης. Γ. (2009),. "Η νομοθετική κυβερνητική αντιμετώπιση" (σελ. 322 -339). Προαναγγελία *Θυελλωδών Ανέμων...* Αθήνα: Βιβλιόραμα.

³¹⁰ Εφημερίδα της κυβερνήσεως, ΦΕΚ 306Α/ 18 -09 -1942, Ν.Δ. 483 *Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως καί κωδικοποιήσεως τῶν περί φορολογίας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἰσχυουσῶν διατάξεων*.

με τα στρέμματα που καλλιεργούσε. Ο φόρος θα ήταν το 10% του προϊόντος και υποχρεωτικά θα καταβαλόταν σε είδος. Σημειώνουμε ότι η φορολογία σε είδος αρχικά δεν αφορούσε όλα τα προϊόντα, αλλά τα δημητριακά, τα όσπρια και το σουσάμι. Στα υπόλοιπα διατηρούταν η φορολογία σε χρήμα και έτσι σε κάθε κοινότητα θα υπήρχε ένα διπλό φορολογικό σύστημα, όπου κάποιο κομμάτι του φόρου θα πληρωνόταν σε χρήμα και κάποιο σε είδος.³¹¹

Εκτός από τη φορολογία θα επιβαλόταν σε όσους καλλιεργούσαν πάνω από 200 στρέμματα σιτάρι, ή πάνω από 100 καλαμπόκι η όσπρια υποχρεωτικό "παρακράτημα συγκεντρώσεως", το οποίο θα αγοραζόταν σε καθορισμένες τιμές. Το παρακράτημα αυτό θα προέκυπτε αφού αφαιρούνταν ένα ποσοστό της παραγωγής για ανάγκες διατροφής, σποράς κλπ. και ο κάθε παραγωγός θα κρατούσε και ένα ποσοστό για να το διαθέσει, όπως θα ήθελε. Το ποσοστό της συνολικής παραγωγής που θα έμενε στη διάθεση του παραγωγού δεν θα μπορούσε να ξεπερνά το 10% για καλλιέργειες από 200 -500 στρέμματα και θα έπεφτε προοδευτικά φτάνοντας το 4% για το κομμάτι της παραγωγής από 2001 στρέμματα και πάνω στις πολύ μεγάλες καλλιέργειες. Αφού εκπλήρωνε αυτές τις υποχρεώσεις, κάθε παραγωγός θα μπορούσε να διαθέτει το υπόλοιπο ποσοστό της παραγωγής που θα του έμενε στην ελεύθερη αγορά.³¹²

Η φορολογία αυτού του τύπου αναγνώριζε την ανυποληψία του χρήματος και τη σημασία των αγροτικών προϊόντων και από αυτή την άποψη ήταν πολύ σκληρότερη από τη φορολογία του προηγούμενου έτους, η οποία προέβλεπε την είσπραξη του φόρου σε χρήμα επί των τιμών χονδρικής και μάλιστα του 5% της παραγωγής. Καθώς όμως το προϊόν που θα απέμενε μετά την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων θα μπορούσε να διακινηθεί στην ελεύθερη αγορά, για ένα κομμάτι παραγωγών θα άφηνε μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους σε σχέση με το προηγούμενο σύστημα. Ταυτόχρονα σε ένα βαθμό η κυβέρνηση εγκατέλειπε την πολιτική επιδίωξης απόλυτου ελέγχου των δικτύων διανομής, θεωρώντας ενδεχομένως ότι με το να διευκολυνθεί η κυκλοφορία ποσοτήτων κρίσιμων τροφίμων στην αγορά, ίσως να ελέγχονταν οι τιμές. Παράλληλα γινόταν προσπάθεια να παρουσιαστεί κοινωνικά δίκαιη, χτυπώντας τους πιο πλούσιους αγρότες, ενώ

³¹¹ Βλ. και ΦΕΚ 231Α/ 12 -09 -1942, Ν.Δ. 1736 *Περί τροποποιήσεως καί συμπληρώσεως τῶν περί φορολογίας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς εἰς χρήμα κλπ. διατάξεων.*

³¹² *Εφημερίδα της κυβέρνησεως*, ΦΕΚ 83Α/ 14 -04 -1942, ο.π.

προτρέποντας τους μικρούς αγρότες σε αλληλοκαταγγελίες για το πόση γη καλλιεργούσε ο καθένας, ήλπιζε να διασπάσει τη συνοχή των αγροτικών κοινοτήτων.

Πάντως λίγους μήνες αργότερα οι μεγάλοι αγρότες θα χτυπιόνταν ακόμα περισσότερο από την απόφαση της κυβέρνησης να πληρώνει το παρακράτημα με ταμειακά γραμμάτια -και όχι με μετρητά- που θα πληρώνονταν στον κομιστή μήνες μετά την έκδοσή τους. Με την ταχύτητα που απαξιωνόταν το χρήμα, αυτό θα σήμαινε σαφώς ότι οι κάτοχοι του θα έπαιρναν στα χέρια τους πολύ λιγότερα χρήματα από όσα περίμεναν.³¹³

Εντούτοις, όπως εξήγησε ο Γ. Μαργαρίτης, η νέα λογική για το παρακράτημα είχε κάποιες σημαντικές πολιτικές συνέπειες, εντελώς έξω από αυτά που προσδοκούσε η κυβέρνηση: οι σχέσεις των τοπικών κοινοτήτων δεν διαταράχθηκαν από αλληλοκαταγγελίες, αλλά μάλλον ενισχύθηκαν, καθώς οι αγρότες προτίμησαν τη συλλογική απόκρυψη προϊόντων, παρά την καταγγελία των συμπατριωτών τους, οι επιτροπές εκτίμησης και πολλοί μεγάλοι αγρότες συχνά ριζοσπαστικοποιήθηκαν και συνδέθηκαν με την αντίσταση, καθώς τα μέλη των επιτροπών δεν θέλησαν να έρθουν σε ρήξη με τους συμπατριώτες τους, ενώ οι αγρότες βίωναν την όλη διαδικασία ως κλοπή.³¹⁴ Σύντομα η κυβέρνηση βρέθηκε στην ανάγκη να κάνει πιο αυστηρές τις ποινές για απόκρυψη ή ψευδή δήλωση της παραγωγής, αλλά και να περάσει μια σειρά διατάξεις που προέβλεπαν αλλαγές στη σύνθεση των επιτροπών εκτίμησης.³¹⁵

Το παρακράτημα ήταν η μορφή συγκέντρωσης της παραγωγής που χρησιμοποιήθηκε και για άλλα προϊόντα, όπως ήταν η σταφίδα, η σουλτανίνα και τα σύκα, προϊόντα στα οποία υπήρχε και γερμανικό ενδιαφέρον, όπως έχουμε διαπιστώσει. Εδώ οι όροι ήταν σκληρότεροι για όλους τους παραγωγούς, καθώς το ποσοστό του παρακρατήματος οριζόταν στο 70% της συνολικής παραγωγής, ενώ η συνολική παραγωγή θα έμενε δεσμευμένη μέχρι τη συγκέντρωση του παρακρατήματος και οι ποσότητες που έμεναν στους παραγωγούς θα απελευθερώνονταν μόνο αφού περνούσε ένα δεκαήμερο από το τέλος της προθεσμίας

³¹³ *Εφημερίδα της κυβέρνησεως*, ΦΕΚ 300Α/ 26 -11 -1942, Ν.Δ. 1984, *Περί ταμεικῶν γραμματείων τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος*".

³¹⁴ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 331 -335.

³¹⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 143Α/ 05 -06 -1942, Ν.Δ. 1394, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 1207/ 42*.

συγκέντρωσης.³¹⁶ Πάντως και εδώ σαφώς υπήρξαν δυσκολίες στη συγκέντρωση του προϊόντος, καθώς παρά τους αυστηρούς τόνους των Ν.Δ., το παρακράτημα δεν είχε συγκεντρωθεί στις ορισμένες προθεσμίες και χρειάστηκε να δοθεί παράταση ενάμιση μηνός.³¹⁷

Εκτός από τα παραπάνω προϊόντα, παρακράτημα ορίστηκε και για το λάδι, προϊόν για το οποίο έδειχναν και ιδιαίτερο ενδιαφέρον και οι Γερμανοί. Και σε αυτήν την περίπτωση η φορολογία πήγε ένα βήμα παραπέρα την κατοχική νομοθεσία του 1941 που προέβλεπε την είσπραξη του φόρου σε είδος στα ελαιοτριβεία. Ο φόρος ανερχόταν στο 5% επί του παραγόμενου ελαιολάδου και εισπραττόταν, είτε από αντιπροσώπους του δημοσίου, είτε από ενοικιαστές.³¹⁸

Το 1942 ο φόρος ανέβηκε στο 10% επί του παραγόμενου λαδιού (μαζί με μια προσαύξηση 20% επί του φόρου για την καταπολέμηση του δάκου), ενώ μαζί με το φόρο θα έπρεπε να καταβληθεί και υποχρεωτικό παρακράτημα το οποίο θα οριζόταν με αποφάσεις του υπουργού Οικονομικών και θα το πληρώνονταν οι παραγωγοί από την Αγροτική Τράπεζα. Και εδώ η είσπραξη γινόταν στα ελαιοτριβεία, είτε από ενοικιαστές (που ήταν και η προτιμότερη λύση), είτε από δημόσιους υπαλλήλους. Και σε αυτή την περίπτωση το προϊόν που παρέμενε στα χέρια του παραγωγού θα μπορούσε να διατεθεί μετά την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων στην ελεύθερη αγορά.³¹⁹

Με παρόμοιο τρόπο, τέλος, οργανώθηκε και το παρακράτημα και η φορολογία των βρώσιμων ελιών. Εδώ όμως τον κύριο λόγο για τη συγκέντρωση τον είχε ο έφορος και δεν εμπλέκονταν ενοικιαστές. Η αποζημίωση για το παρακράτημα

³¹⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 187Α/ 25 -07 -1942, Ν.Δ. 1561 (για παρακράτημα σταφίδας), Ν.Δ. 1562 (για παρακράτημα σουλτανίνας), ΦΕΚ 153Β/ 08 -09 -1942 (υπουργική απόφαση για ποσοστό παρακρατήματος) και ΦΕΚ 199Α/07 -08 -1942 (για παρακράτημα στα σύκα), ΦΕΚ 153Β/ 08 -09 -1942 (υπουργική απόφαση για ποσοστό παρακρατήματος).

³¹⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 205Β/ 20 -11-1942, (Υπ. Απ. για παράταση προθεσμίας συγκέντρωσης παρακρατήματος σταφίδας και σύκων).

³¹⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 332Α/ 08 -10 -1941, Ν.Δ. 544, *Περί φορολογίας του ελαίου και των ελαιών*.

³¹⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 07 -08 -1942, Ν.Δ. 1602, *Περί επιβολής φόρου και προσθέτου υποχρεωτικού παρακρατήματος του ελαίου και των ελαιοποιησίων ελαιών*.

θα δινόταν στους αγρότες μέσω της Αγροτικής Τράπεζας.³²⁰ Λίγο αργότερα αποφασίστηκε να επιβληθεί επιπλέον παρακράτημα σε όσους είχαν παραγωγή πάνω από 1.000 οκάδες λάδι (1,28 τόνοι) ή 3.000 οκάδες ελαιοποιήσιμες ελιές (3,84 τόνοι), ενώ μπορούσε να επιβάλλεται και επιπλέον τοπικό παρακράτημα. Ως υπεύθυνος για τη συγκέντρωση του παρακρατήματος από τους ενοικιαστές για τις ελιές και το λάδι ορίστηκε η Κ.Υ.Δ.Ε.Π.³²¹

Για τη συγκέντρωση του παρακρατήματος το κατοχικό κράτος επιδίωξε την εμπλοκή εύπορων εμπόρων. Αυτοί μετά από δημοπρασίες θα αναλάμβαναν την είσπραξη -τη συγκέντρωση δηλαδή- του φόρου και του παρακρατήματος και θα απέδιδαν στη συνέχεια ποσότητες λαδιού στο δημόσιο να τις διαχειριστεί. Η διαδικασία θεωρούνταν τόσο προσοδοφόρα που ως εγγύηση υπέρ του δημοσίου έμπαιναν ακίνητα του ενοικιαστή, τα οποία είχαν αξία 50% μεγαλύτερη από την αξία του ελαιολάδου που θα έπρεπε να συγκεντρώσει ο ενοικιαστής. Αυτό το τελευταίο ίσως υποδηλώνει και ότι το κράτος δεν είχε και το ίδιο ιδιαίτερη εμπιστοσύνη στο χρήμα εκείνη την περίοδο.³²² Προφανώς η όλη διαδικασία θα απέφερε σημαντικά κέρδη στους εμπόρους και θα δημιουργούσε και σημαντικές συμμαχίες για την κυβέρνηση. Εντούτοις και αυτή η διαδικασία δεν προχωρούσε εύκολα, είτε από την απροθυμία των αγροτών να παραδώσουν το προϊόν τους, είτε από την πεποίθηση ότι το λάδι θα κατέληγε μέσα από το εμπορικό κύκλωμα τελικά στους Γερμανούς.³²³

Ακόμα πιο ειδική μορφή ήταν το παρακράτημα των λαχανικών που εισάγονταν στην πρωτεύουσα. Η περίπτωση του μπορεί να μας δείξει αρκετά πράγματα για το πώς επιδίωκε να κάνει πολιτική με τη διαχείριση των τροφίμων ο υπουργός των Οικονομικών. Στις αρχές του Ιούλη του 1942, όταν ο πληθωρισμός είχε αρχίσει να γίνεται από τα μείζονα προβλήματα της κυβέρνησης, δημοσιεύτηκαν μια σειρά από ειδήσεις που αφορούσαν επικείμενη συμφωνία της κυβέρνησης με τους "λαχανοκηπουρούς" που εισήγαγαν δημητριακά στην πρωτεύουσα, ώστε το κράτος

³²⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 189Α/ 28 -07 -1942, Ν.Δ. 1554, *Περί επιβολής φόρου και προσθέτου υποχρεωτικού παρακρατήματος επί των βρωσίμων έλαιων*.

³²¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 231Α/ 12 -09 -1942, Ν.Δ. 1737, *Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των Ν.Δ. 1554/42 και 1602/42*.

³²² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 07 -08 -1942, ο.π., και ΦΕΚ 133Β/ 11-08 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί διεξαγωγής δημοπρασιών ένοικιάσεως του έγγείου φόρου και υποχρεωτικού παρακρατήματος επί του έλαιου και των ελαιοποιήσιμων έλαιων*.

³²³ Χιονίδου Β., ο.π., σελ. 95 -96.

να αγοράζει τα προϊόντα τους και αυτά να φθάνουν σε ελεγχόμενες τιμές στους καταναλωτές κυρίως μέσα από καταναλωτικούς συνεταιρισμούς.³²⁴

Πράγματι στα τέλη του Ιούλη η κυβέρνηση αποφάσισε να συγκεντρώσει και να διανείμει παρακράτημα και από τα λαχανικά που εισάγονταν στην πρωτεύουσα. Και εδώ ίσχυε περίπου ό,τι και για τα υπόλοιπα προϊόντα: η Αγροτική Τράπεζα θα αγόραζε και θα πλήρωνε σε μετρητά ποσότητα μέχρι 20% (λίγο αργότερα έφτασε το 30%)³²⁵ των προϊόντων που θα εισάγονταν στην Αθήνα και θα τα διέθετε σε καταναλωτικούς συνεταιρισμούς ανάλογα με τα μέλη τους και γενικά σε "άπορες τάξεις". Τα προϊόντα των παραγωγών Αθήνας -Πειραιά θα μπορούσαν να πηγαίνουν απευθείας στους συνεταιρισμούς. Όσα προϊόντα απέμεναν, θα μπορούσαν να διατίθενται στην ελεύθερη αγορά. Από την πλευρά τους οι συνεταιρισμοί θα έπρεπε να απευθυνθούν στην Αγροτική Τράπεζα, ώστε να υπάρξει σειρά προτεραιότητας, ενώ σε όσους αγρότες θα συμμορφώνονταν η κυβέρνηση υποσχόταν διάφορες ευκολίες (λιπάσματα, καύσιμα, διατροφή εργατών).³²⁶

Εκτός από το ότι η κυβέρνηση για μια ακόμα φορά προσπαθούσε να δείξει φιλολαϊκό πρόσωπο, θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς διανεμήθηκε τελικά το όποιο παρακράτημα. Αν δούμε τα στοιχεία που δημοσιεύτηκαν στην *Ακρόπολιν* για την 5η και 6η Αυγούστου του 1942 παρακράτημα έλαβαν 12 συνεταιρισμοί σχετικοί με τα σώματα ασφαλείας και το υπουργείο Εθνικής Άμυνας, 8 του Δημοσίου (με το υπουργείο επισιτισμού να εμφανίζεται 2 φορές), 3 συνεταιρισμοί τραπεζών, 3 από το χώρο του Τύπου, 2 συνεταιρισμοί αρτεργατών (ο ένας ήταν του ασφαλιστικού τους ταμείου), 4 που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν "προνοιακοί" (αιμοδότες, θύματα πολέμου) και 3 από διάφορες κατηγορίες.³²⁷

Οι διανομές συνεχίστηκαν και επεκτάθηκαν σε ένα βαθμό το Σεπτέμβρη του 1942 με την εικόνα να είναι παρόμοια. Σε 4 διανομές που πραγματοποιήθηκαν από τις 5 ως τις 9 του Σεπτέμβρη λαχανικά έλαβαν 21 συνεταιρισμοί των σωμάτων ασφαλείας, 55 του δημόσιου τομέα (υπουργεία και οργανισμοί), 29 «προνοιακοί», 6 τραπεζών, 15 εμποροβιοτεχνών, 45 του ιδιωτικού τομέα και 12 άλλοι απροσδιόριστοι,

³²⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/07/1942, 09/07/1942 και 12/07/1942.

³²⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 18/08/1942.

³²⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 121Β/ 29 -07 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί παροχής είς λογικάς τιμές λαχανικών είς τας άπόρους τάξεις*.

³²⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/08/1942 και 06/08/1942.

που δεν μπορούν να ενταχθούν σε κατηγορίες εύκολα όπως είναι για παράδειγμα ο συνεταιρισμός των «οπλαρχηγών» που έλαβε παρακράτημα τρεις φορές μέσα σε τέσσερις μέρες.³²⁸

Για να κατανοήσουμε τα παραπάνω στοιχεία πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στις επιχειρήσεις που υπάγονται στον ιδιωτικό τομέα συμπεριλάβαμε και διάφορες που εργάζονταν για τους Γερμανούς, ενώ στους προνοιακούς συνεταιρισμούς περιλαμβάνονται διάφοροι συνεταιρισμοί θυμάτων πολέμου, τραυματιών αξιωματικών κλπ. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ένα μεγάλο μέρος του παρακρατήματος κατευθύνθηκε στους υπαλλήλους του κρατικού μηχανισμού και οργανισμών που συνδέονταν με το κράτος και στα σώματα ασφαλείας ή σε εργαζόμενους που ήταν απαραίτητοι για τις αρχές κατοχής.

Η κατανομή αυτή -εκτός του ότι δείχνει και τους χώρους όπου το συνεταιριστικό κίνημα είχε μεγαλύτερη ανάπτυξη- δείχνει και τους πολιτικούς στόχους της κυβέρνησης: η κυβέρνηση πρωτίστως κατηύθυνε το παρακράτημα σε χώρους που ήταν απαραίτητοι για την άσκηση της πολιτικής της, όπως τα σώματα ασφαλείας, αλλά και στους χώρους του δημοσίου οι οποίοι και απαραίτητοι ήταν και είχαν κάνει σημαντικές απεργιακές κινητοποιήσεις από τον Απρίλη του 1942 και μετά. Εδώ πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι πολλές από τις διανομές του Σεπτεμβρίου του 1942, γίνονται την περίοδο που ήταν σε εξέλιξη το απεργιακό κύμα των πρώτων ημερών εκείνου του μήνα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι διανομές αυτές ήταν και μια προσπάθεια να αποφευχθούν αντιδράσεις και ικανοποιούσαν συγκεκριμένα στρώματα. Φυσικά υπάρχει και η αντίστροφη ανάγνωση: τα πιο οργανωμένα κομμάτια που είχαν συνεταιρισμούς, μπορούσαν να διεκδικούν και περισσότερα από το κράτος.

Πάντως πολύ γρήγορα οι παραγωγοί άρχισαν να δυσφορούν και να μην αποδίδουν με προθυμία το παρακράτημα, παρά τις δηλώσεις του υπουργού, με τις ειδήσεις για απόκρυψη λαχανικών και προσπάθειες αποφυγής του παρακρατήματος να πυκνώνουν ήδη από τα τέλη Αυγούστου.³²⁹ Στις αρχές του Νοέμβρη το παρακράτημα δε συλλεγόταν -ή τουλάχιστον δε συλλεγόταν συστηματικά- εκτός όμως από αυτό είχε αρχίσει να θεωρείται, ακόμα και από τον φιλικό τύπο της εποχής, οικονομικά και πολιτικά αποτυχημένο. Αυτό που φάνηκε να ενοχλεί το συντάκτη της

³²⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 06, 08 και 09/09/1942.

³²⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/08/1942, 21/08/1942, 10/09/1942 κ.α.

Ακροπόλεως ήταν ότι τα τρόφιμα αυτά κατευθύνονταν σε ορισμένους συνεταιρισμούς και όχι σε όλο το λαό, ενώ από οικονομικής άποψης θεωρήθηκε ότι ευθύνεται -ως μέτρο κρατικής προστασίας που αφαιρούσε προϊόντα από την αγορά- για την ύψωση των τιμών των λαχανικών.

Το παρακράτημα και η φορολογία σε είδος ήταν ο ένας πυλώνας της νέας πολιτικής της κυβέρνησης. Ο άλλος ήταν η θεσμοθέτηση ενός συστήματος ανταλλαγών πλεονασμάτων αγροτικών προϊόντων με βιομηχανικά ή άλλα αγροτικά προϊόντα που θα είχαν ανάγκη οι αγρότες. Αυτές οι ανταλλαγές θα γινόταν μέσω της ΑΓΕ, των συνεταιρισμών ή των οργανισμών συγκέντρωσης και θα τα έπαιρναν μόνο οι παραγωγοί που είχαν εκπληρώσει τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Τιμές αναφοράς θα ήταν αυτές του 1939.³³⁰ Και αυτό το διάταγμα ανήκει σε εκείνες τις αποφάσεις της κυβέρνησης που αποδέχονταν άτυπα ότι το χρήμα πλέον δεν έχει κάποια ιδιαίτερη αξία. Παράλληλα προσπαθούσε να βάλει τον κρατικό μηχανισμό στο σύστημα των ανταλλαγών σε είδος. Πάντως τα προϊόντα που μπορούσε να εγγυηθεί το κράτος ήταν λίγα και σίγουρα δεν μπορούσαν να πείσουν τους αγρότες.³³¹ Λίγα πράγματα μάθαμε για το ποιες τέτοιες ανταλλαγές πέτυχε να κάνει το υπουργείο, εκτός από το ότι εξασφάλισε ζάχαρη για τους καπνοπαραγωγούς, διαπραγματεύτηκε την παραγωγή υφάσματος για τους αγρότες και διένειμε μερικές χιλιάδες μαντήλια.³³²

Εκτός από τα παραπάνω επιχειρήθηκε και η ανταλλαγή αγροτικών προϊόντων με λιπάσματα και αλάτι. Η ανταλλαγή των πρώτων με αγροτικά προϊόντα νομοθετήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το παρακράτημα και θα γινόταν μέσω της Αγροτικής τράπεζας η οποία θα συγκέντρωνε όλα τα λιπάσματα.³³³ Λίγο αργότερα θα δεσμεύονταν και οι πρώτες ύλες για λιπάσματα.³³⁴ Η προσπάθεια να διατεθούν λιπάσματα από την αγροτική τράπεζα είχε γίνει και το 1941, λιγότερο καλά

³³⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 142Α/ 05 -06 -1942, Ν.Δ. 1387, *Περί διαθέσεως ειδών εις αγροτικούς πληθυσμούς έπ' ανταλλαγή γεωργικών προϊόντων*.

³³¹ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 325.

³³² *εφημ. Ακροπόλις*, 17/06/1942, 27/06/1942, 02/09/1942.

³³³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 98Α/ 24 -04 -1942, Ν.Δ. 1255, *Περί ρυθμίσεως καί διαθέσεως τών εν τη χώρα αποθεμάτων χημικών λιπασμάτων*.

³³⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 129Α/ 26 -05 -1942, Ν.Δ. 1367, *Περί τροποποιήσεως καί συμπληρώσεως του Ν.Δ. 1255*.

οργανωμένη όμως.³³⁵ Εκτός από τα λιπάσματα, ανάλογες συναλλαγές επιχειρήθηκε να γίνουν και με το αλάτι, το οποίο ήταν απαραίτητο για τη συντήρηση ή την παρασκευή αρκετών αγροτικών προϊόντων. Αυτό θα ανταλλάσσόταν με ποσότητες αγροτικών προϊόντων, ενώ ειδικά για τις βρώσιμες ελιές απαιτούνταν προηγουμένως η πληρωμή του φόρου και του παρακρατήματος.³³⁶ Από τις δύο αυτές προσπάθειες, η ανταλλαγή λιπασμάτων δεν μπορούσε να έχει ιδιαίτερα αποτελέσματα καθώς η σημασία τους δεν ήταν μεγάλη για την ελληνική αγροτική παραγωγή, αλλά και γιατί η κυβέρνηση δεν είχε στη διάθεση της μεγάλες ποσότητες, ούτε μπορούσε να τις μεταφέρει αποτελεσματικά. Σε ό,τι αφορά τις ανταλλαγές προϊόντων με αλάτι, αυτές έφεραν μεγαλύτερα αποτελέσματα, αλλά όχι αυτά που περίμενε η κυβέρνηση, λόγω και των αντικειμενικών δυσκολιών της εποχής.³³⁷

Εκτός από όλα τα παραπάνω η κυβέρνηση προσπάθησε να εκπονήσει και ένα συνολικό σχέδιο για τη γεωργία. Επιδιώκοντας να αυξήσουν την αγροτική παραγωγή συνολικά, λίγο μετά τη δημοσίευση του νομοθετικού διατάγματος για το παρακράτημα ο Υπουργός Οικονομικών ή ο Επίτροπος Γεωργίας εξουσιοδοτήθηκαν να μπορούν να καταλαμβάνουν και να δίνουν σε γεωργούς κάθε κοινότητας μη χρησιμοποιούμενες αγροτικές εκτάσεις, να επιβάλουν συγκεκριμένες καλλιέργειες, να επιβάλουν στους αγρότες να κατασκευάζουν αγροτικούς δρόμους που θα ωφελούσαν τη γεωργία, να ρυθμίζουν τις τιμές (όπως δηλαδή γινόταν), να αποδίδουν στη γεωργία δασικές εκτάσεις και άλλα παρόμοια μέτρα. Ταυτόχρονα θα συγκροτούνταν στις έδρες των επαρχιών επιτροπές προώθησης της γεωργικής παραγωγής, ενώ προβλέπονταν και βραβεία για όσους θα έσπερναν το χωράφι τους δεύτερη φορά στο ίδιο έτος.³³⁸

Σαφώς και εδώ η κύρια πολιτική στόχευση ήταν το να υπάρξουν κάποιες συμμαχίες στον αγροτικό χώρο με μικροκαλλιεργητές και να επιτευχθεί κάποια διάσπαση των αγροτικών κοινοτήτων. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από συνοδευτική

³³⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 261Α/ 02 -08 -1941, Ν.Δ. 342 *Περί τροποποίησης του... νόμου "περί έμπορίας χημικών λιπασμάτων"*.

³³⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 201Α/ 07 -08 -1942, Ν.Δ. 1598, *Περί ρύθμισης ζητημάτων χορηγήσεως έλατος δι' έλλισιν γεωργικών προϊόντων καί δι' έτέρας τινάς χρήσεις*.

³³⁷ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 326 -329, όπου πραγματεύεται αναλυτικά τα παραπάνω ζητήματα.

³³⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 118Α/ 12 -05 -1942, Ν.Δ. 1317 *Περί λήψεως εκτάκτων μέτρων προωθήσεως της γεωργικής παραγωγής*.

υπουργική απόφαση η οποία έδινε το δικαίωμα σε όποιον θα υποδείκνυε αδικαιολόγητα ακαλλιέργητη έκταση, ιδιωτική ή δημόσια, να έχει το δικαίωμα να την καλλιεργήσει με αντάλλαγμα την αποζημίωσή του σε είδος.³³⁹ Την ίδια λογική, μαζί με την ενίσχυση του κοινωνικού προφίλ της κυβέρνησης, εξυπηρετούσε και η νομοθέτηση της δυνατότητας να δίνονται χέρσες ή δασικές εκτάσεις σε ακτήμονες, πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία -Θράκη, αποφοίτους γεωπονικών, γεωργικών, δασικών και άλλων συναφών σχολών κλπ. για καλλιέργεια.³⁴⁰ Δεν ξέρουμε σε τι βαθμό προχώρησαν αυτές οι προσπάθειες, πάντως εντάσσονταν στο γενικότερο κλίμα της εποχής, όπου τέτοιες προτάσεις γίνονταν στον τύπο συχνά, ίσως και χωρίς ιδιαίτερη σχέση με τις πραγματικές δυνατότητες.³⁴¹

Τέλος πρέπει να σημειώσουμε ότι την αγροτική της πολιτική η κυβέρνηση προσπάθησε να την υποστηρίξει ενεργά σε πολιτικό -ιδεολογικό επίπεδο, καθώς τη θεωρούσε ένα από τα μεγάλα της στοιχεία, στο οποίο αν πετύχαινε θα μπορούσε να στηρίξει την όποια εξουσία της. Γι' αυτό και ο Τσολάκογλου και ο Γκοτζαμάνης από το Μάιο μέχρι τον Αύγουστο του 1942, γύρισαν σχεδόν όλη την Ελλάδα, περιοδεύοντας σε Στερεά, Θεσσαλία, Μακεδονία, Πελοπόννησο, Ήπειρο και Κρήτη, προπαγανδίζοντας, μαζί με την προσήλωση της κυβέρνησης στον Άξονα, και την αγροτική της πολιτική.³⁴² Κομμάτι αυτής της προσπάθειας ήταν και η ίδρυση της Υπηρεσίας Αγροτικής Διαφωτίσεως. Αυτή θα είχε στόχο να διαδώσει και να εκλαϊκεύσει την αγροτική πολιτική της κυβέρνησης. Τα μέσα της θα ήταν οι δημοσιεύσεις στον τύπο, η ίδρυση περιοδικών, η δημιουργία κινηματογραφικών ταινιών, οι αγροτικές εκθέσεις, η οργάνωση τοπικών υπηρεσιών διαφώτισης κλπ.³⁴³ Και σε αυτή την περίπτωση, η κυβέρνηση προσπάθησε να "κατέβει στο λαό. Δεν ξέρουμε τι ακριβώς κατάφερε, αν κρίνουμε όμως από τη διάδοση της αντίστασης στην ελληνική επαρχία, δεν πέτυχε και πολλά.

³³⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ103Β/ 10 -07 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί υποχρεωτικής καλλιεργείας άσπερών καλλιεργήσιμων εκτάσεων*.

³⁴⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 176Α/13 -07 -1942, Ν.Δ. 1510 *Περί διαθέσεως χέρσων εκτάσεων προς καλλιέργειαν*.

³⁴¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/04/1942 κλπ.

³⁴² εφημ. *Ακρόπολις*, 12/05/1942, 31/05/1942, 04/06/1942, 07/07/1942 κλπ.

³⁴³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 142Α/ 05 -06 -1942, Ν.Δ. 1388 *Περί συστάσεως υπηρεσίας Αγροτικής Διαφωτίσεως*.

Δίκτυα διανομής

Το σύστημα του δελτίου

Η συγκέντρωση της παραγωγής ήταν η μία πλευρά της πολιτικής της κυβέρνησης. Η άλλη ήταν η προσπάθεια ελέγχου των δικτύων διανομής των προϊόντων και η θέσπιση κανόνων που -θεωρητικά τουλάχιστον- θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την πρόσβαση όλων των πολιτών σε βασικά αγαθά. Το κύριο όπλο σε αυτήν την πολιτική ήταν το δελτίο.

Τι είναι όμως το δελτίο; Το δελτίο είναι ένα σύστημα κατανομής των προϊόντων το οποίο ελέγχεται διοικητικά και συνοδεύεται από ένα σύστημα διοικητικού καθορισμού των τιμών.³⁴⁴ Επειδή συνήθως χρησιμοποιούμε την έκφραση "διανομή με το δελτίο", πρέπει να διευκρινίσουμε ότι με το δελτίο κανονικά δεν μοιράζονται δωρεάν τρόφιμα (ή άλλα είδη) αλλά διασφαλίζεται το δικαίωμα πρόσβασης του καταναλωτικού κοινού σε αυτά σε τιμές διατίμησης, δηλαδή σε σταθερές χαμηλές τιμές καθορισμένες από το κράτος. Στο σύστημα του δελτίου έμπαιναν είδη που θεωρούνταν ότι δεν έπρεπε να λείπουν από κανέναν προκειμένου να μπορεί να ζήσει, γι' αυτό και δεν περιλαμβάνονταν σε αυτό μόνο τρόφιμα, αλλά και είδη όπως το σαπούνι, το οινόπνευμα και τα κάρβουνα. Το δελτίο έχει νόημα να εφαρμόζεται όταν υπάρχουν περιορισμένα αποθέματα και υπάρχει κίνδυνος, αν αφεθούν ελεύθερα στην αγορά, μια μερίδα του πληθυσμού να μην έχει πρόσβαση σε αυτά. Αυτό θα συνέβαινε γιατί οι ποσότητες δεν θα επαρκούσαν για όλους και αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να ανέβει υπερβολικά η τιμή των προϊόντων που βρίσκονται σε έλλειψη με αποτέλεσμα οι πιο αδύνατοι να μην μπορούν να τα αποκτήσουν. Σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να περιοριστεί η ατομική κατανάλωση του συνόλου των μεμονωμένων καταναλωτών, ώστε το προϊόν να υπάρχει σε έστω μικρές ποσότητες για όλους, πράγμα που συνέβαινε με το δελτίο.

Όπως φαίνεται και από τον τύπο, η κατοχική κυβέρνηση βρήκε έτοιμο το σύστημα του δελτίου και προσπάθησε να το επεκτείνει – άλλωστε αυτή ήταν και η θέληση των Γερμανών -ώστε να το κάνει το κέντρο της εμπορευματικής οικονομίας, όπως θα ταίριαζε σε πολεμικές συνθήκες. Η διανομή με το δελτίο είχε καθιερωθεί το καλοκαίρι του 1940, όταν όλα δηλαδή έδειχναν ότι η Ελλάδα αργά ή γρήγορα θα

³⁴⁴ Θωμαδάκης, Στ. (1984). Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία. Στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950, Ένα έθνος σε κρίση*, (σελ. 117 -144). Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 129.

εμπλεκόταν στον πόλεμο. Η καθιέρωση του αφορούσε αρχικά το ψωμί, τη ζάχαρη, τον καφέ, τα όσπρια, τα ζυμαρικά, το ρύζι και τον μπακαλιάρο.

Τα δελτία θα τυπώνονταν σε ειδικό χαρτί, ώστε να μην παραποιούνται, θα διανεμόνταν με ευθύνη των νομαρχιών και θα κόστιζαν μία δραχμή. Θα υπήρχε ένα δελτίο για το ψωμί, μηνιαίας διάρκειας, χωρισμένο σε εβδομαδιαία κουπόνια και ένα για τα τρόφιμα, τρίμηνης διάρκειας, χωρισμένο σε 92 αριθμημένα κουπόνια. Κάθε φορά που θα διανεμόταν ένα είδος, θα ανακοινωνόταν και ο αριθμός που θα χρησιμοποιούνταν. Θα υπήρχαν και ειδικά δελτία για εργοστάσια, παιδικούς σταθμούς, συσσίτια κλπ. Οι καταναλωτές θα δήλωναν ότι θα προμηθεύονταν τα τρόφιμα από συγκεκριμένους εμπόρους, θα πήγαιναν το δελτίο τους στους εμπόρους οι οποίοι θα συμπλήρωναν τα στοιχεία τους και στην περίπτωση του ψωμιού το δελτίο θα το κράταγαν οι αρτοποιοί, ενώ στην περίπτωση των άλλων τροφίμων, το δελτίο θα επιστρεφόταν στον κάτοχο (καθώς θα έπρεπε να εξυπηρετείται από διαφορετικά κάθε φορά μαγαζιά). Ανάλογες ρυθμίσεις ίσχυαν και για τα πρατήρια συνεταιρισμών και τα διάφορα συσσίτια που θα λειτουργούσαν, όπως ακριβώς οι έμποροι λιανικής, σιτίζοντας συγκεκριμένο αριθμό ανθρώπων με βάση το δελτίο.

Για τα βρέφη θα εκδιδόταν δελτίο όταν γίνονταν έξι μηνών, ενώ το δελτίο θα έπρεπε να παραδίδεται στις επιτροπές επισιτισμού, όταν κάποιος μετακινούνταν από τον τόπο όπου εφαρμοζόταν το σύστημα του δελτίου. Μάλιστα δεν θα μπορούσε να εκδοθεί εισιτήριο για το τρένο ή το πλοίο, χωρίς την παρουσίαση βεβαίωσης παράδοσης του δελτίου. Το ίδιο έπρεπε να κάνουν και οι οικείοι κάποιου μετά το θάνατό του.

Οι καταναλωτές και οι έμποροι λιανικής ήταν η βάση του συστήματος. Η πυραμίδα συνεχιζόταν στους χονδρέμπορους. Αυτοί μπορούσαν να δίνουν τρόφιμα σε συγκεκριμένους εμπόρους λιανικής και τα τρόφιμα αυτά έπρεπε να αντιστοιχούν ακριβώς στις ποσότητες που δικαιούνταν οι πελάτες τους. Αν υπήρχαν τυχόν περισσεύματα από την προηγούμενη διανομή, αυτά δεν θα μπορούσαν να διατεθούν στην ελεύθερη αγορά. Με τον ίδιο τρόπο, θα χορηγούνταν και τα τρόφιμα στους χονδρέμπορους με διατακτικές του υπουργείου Αγορανομίας που θα εκδίδονταν στο όνομα των ενώσεων εισαγωγέων. Παράλληλα υπήρχαν ειδικές προβλέψεις για τους αλευρόμυλους -ή τις ενώσεις εισαγωγέων αντίστοιχα, που ήταν και η κορυφή της

πυραμίδας. Για κάθε στάδιο της διαδικασίας θα υπήρχαν συγκεκριμένοι ελεγκτικοί μηχανισμοί.³⁴⁵

Περιγράψαμε αναλυτικά την όλη διαδικασία γιατί πάνω σε αυτή τη δομή και τη λειτουργία επιδίωξε η κυβέρνηση του Τσολάκογλου να οικοδομήσει την πολιτική της για τον επισιτισμό του πληθυσμού, θεωρώντας ότι θα ήταν δυνατό μέσα από το σύστημα του δελτίου να ελέγξει πλήρως τη διανομή. Οι περισσότερες από τις τροποποιήσεις που έφερε αργότερα στο σύστημα του δελτίου, στηρίζονταν πάνω στο Α.Δ. 141/1940.

Με την παραπάνω λογική, άμεσα αποφασίστηκε να επεκταθεί το δελτίο και στην επαρχία, να οργανωθεί δελτίο για τα κτηνοτροφικά προϊόντα, για τα εστιατόρια (σε αυτό θα υπάγονταν και οι Γερμανοί στρατιώτες), αλλά και ειδικά δελτία για ασθενείς και εργάτες.³⁴⁶ Παράλληλα, σχεδόν αμέσως εντάχθηκε και το ελαιόλαδο στο δελτίο (είδος για το οποίο όπως είπαμε ενδιαφέρθηκαν και οι Γερμανοί). Η δομή και εδώ ακολουθούσε τη συνηθισμένη πυραμίδα διανομής: οι σύλλογοι ελαιεμπόρων, αφού θα παραλάμβαναν τις ποσότητες που χρειάζονταν τα μέλη τους θα τις μοίραζαν στους χονδρεμπόρους. Οι χονδρέμποροι θα εξυπηρετούσαν πρώτα τα μέλη τους παντοπώλεις οι οποίοι θα μπορούσαν να αγοράσουν από αυτούς την ποσότητα που αναλογούσε στους πελάτες τους. Η δικαιούμενη ποσότητα θα υπολογιζόταν με βάση τα 100 δράμια ανά άτομο, όμως κάθε παντοπώλης θα έπαιρνε την ποσότητα που θα προέκυπτε μετά την αφαίρεση της ποσότητας του λαδιού που είχε ήδη στα χέρια του. Μόλις τέλειωνε η διανομή, οι έμποροι θα κατέγραφαν τις αδιάθετες ποσότητες σε καταστάσεις που θα παραδίδονταν στην Αστυνομία και από εκεί στο υπουργείο.³⁴⁷ Θεωρητικά μέσα από όλη αυτή τη γραφειοκρατία το υπουργείο θα γνώριζε ακριβώς την ποσότητα του προϊόντος που υπήρχε ανά πάσα στιγμή στην αγορά.

Παράλληλα, η κυβέρνηση ακύρωσε τα προηγούμενα δελτία και έκανε προσπάθεια επανακαταγραφής των πάντων με διανομή των νέων δελτίων άρτου ανά ενορία. Η διανομή τους θα γινόταν από τριμελείς επιτροπές στις οποίες θα συμμετείχε ένας αξιωματικός (κατά τη συνήθεια της κυβέρνησης να χρησιμοποιεί αξιωματικούς

³⁴⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 140Β/ 08 -07 -1940, Α.Δ. 141, *Περί του τρόπου διά δελτίων διανομής τροφίμων καί ἄρτου*.

³⁴⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/05/1941.

³⁴⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/05/1941.

για επισιτιστικά ζητήματα), ένας αστυνομικός και ο ιερέας της ενορίας.³⁴⁸ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση έκανε τροποποιήσεις στον τρόπο διανομής του αλευριού και του ψωμιού, απαγορεύοντας την προμήθεια αλευριού σε ποσότητες μεγαλύτερες από αυτές που θα χρειάζονταν οι αρτοποιοί για ένα διήμερο, αυστηρά με βάση τα αποκόμματα των δελτίων ή τα σημειώματα των αστυνομικών τμημάτων που είχαν αρχίσει να δίνονται αντί για δελτίο σε ανθρώπους που βρίσκονταν προσωρινά στην Αθήνα (πχ. τραυματίες πολέμου).³⁴⁹

Όλες οι αλλαγές στο δελτίο γίνονταν, σύμφωνα με τον Πολύζο, για να περιοριστούν οι διαρροές αλεύρων και σιτηρών, ενώ θα περιορίζονταν και τα πλαστά δελτία, πρόβλημα που όπως φαίνεται υπήρχε από τότε, αλλά γιγαντώθηκε αργότερα.³⁵⁰ Το πρόβλημα της διαρροής σιτηρών πάντως δεν λύθηκε και η κυβέρνηση αντέδρασε με μια προσπάθεια ακόμα μεγαλύτερου ελέγχου της διανομής, επιδιώκοντας το Υπουργείο Επισιτισμού να ορίζει τις ποσότητες που λαμβάνει κάθε αρτοποιός, τον αλευρέμπορο από τον οποίο θα τις λαμβάνει, αλλά και τον αλευροβιομήχανο από τον οποίο θα προμηθεύεται αλεύρι ο έμπορος.³⁵¹ Εκτός από τα παραπάνω, εκείνη την πρώτη περίοδο η κυβέρνηση προσπάθησε να περιορίσει και τη χρήση δελτίων ανθρώπων που δεν βρίσκονταν στην πόλη. Τα δελτία αυτά έπρεπε να τα αποσύρουν από την κυκλοφορία όσοι απομακρύνονταν έστω και για λίγο από την πόλη, κάτι που φαίνεται ότι ελάχιστοι το έκαναν. Γι' αυτό από νωρίς προβλεπόταν μέχρι και ο εκτοπισμός για όποιους χρησιμοποιούν τα δελτία απόντων ή ανύπαρκτων προσώπων.³⁵²

Πολύ γρήγορα, και καθώς σχεδόν αμέσως, όπως αναφέραμε, φάνηκε ότι θα υπάρξει πρόβλημα, το δελτίο ιδεολογικοποιήθηκε από την κατοχική κυβέρνηση και προβλήθηκε ως *"το εχέγγυον της απολύτου ισότητος κατανομής ακρίτως τάξεως και θέσεως μεταξύ όλων των Ελλήνων"*, όπως δήλωσε ο υπουργός Πολύζος,³⁵³ ή κατά τα

³⁴⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/05/1941 και 17/05/1941.

³⁴⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 89B/ 28 -05 -1941, Α.Δ. 119, *Περί τρόπου διανομής αλεύρων καί άρτου* και ΦΕΚ 92B/ 03 -06 -1941, Α.Δ. 144, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τής Α.Δ. 119/1941*.

³⁵⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/06/1941.

³⁵¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 144B/ 14 -08 -1941, Α.Δ. 209, *Περί τρόπου αποδόσεως λογαρισμού αλεύρων*.

³⁵² εφημ. *Ακρόπολις*, 15/06/1941.

³⁵³ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/05/1941.

λόγια του Τσολάκογλου "...κανών γενικής κοινωνικής ισονομίας, σύμφωνα με το ιδεώδες με το οποίον θα ζήσει η Ευρώπη με την νέαν εν αυτή τάξιν πραγμάτων".³⁵⁴

Αν και το δελτίο δεν μπόρεσε να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού των Αθηνών, εντούτοις το να μείνει κάποιος έξω από σύστημά του έκανε πολύ δυσκολότερη τη ζωή του ή απειλούσε ακόμα και την επιβίωσή του. Για παράδειγμα, σε ένα από τα πολλά μονόστηλα που καταγράφουν την καθημερινή ζωή των Αθηναίων, αναφέρεται η αδικία που υφίστανται οι εργένηδες, οι οποίοι έχουν εξαιρεθεί από κάποια τρόφιμα και είδη (πχ. οινόπνευμα), που διανέμονται με το δελτίο.³⁵⁵ Ενώ μια απειλή του Τσολάκογλου προς τους αγρότες που δεν συμμορφώνονταν με τις εντολές για τη συγκέντρωση των σιτηρών ήταν και η στέρηση του δελτίου.³⁵⁶ Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι την περίοδο του μεγάλου λιμού δεν ήταν σπάνια πρακτική να υπάρχουν νεκροί που δεν δηλώνονταν προκειμένου να μη χάσει η οικογένεια το δελτίο τροφίμων.³⁵⁷

Όμως, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε το σύστημα του δελτίου αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες, τόσο οικονομικές και πολιτικές, όσο και "τεχνικές".

Από "τεχνικής" άποψης ο έλεγχος του συστήματος ήταν σχεδόν αδύνατος. Είδαμε για παράδειγμα ότι ο έλεγχος των απόντων και των μετακινούμενων, παρά την απειλή σοβαρών ποινών, παρουσίασε από την αρχή ανυπέρβλητες δυσκολίες. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα ήταν τα πλαστά δελτία. Αυτό αρχίζει να απασχολεί περισσότερο τον τύπο και την κυβέρνηση από τον Απρίλη του 1942 και έπειτα, όταν ο Δ.Ε.Σ. ετοιμαζόταν να παίξει ενεργότερο ρόλο στη διαχείριση της ελληνικής επισιτιστικής κρίσης.

Τότε το υπουργείο επισιτισμού διέταξε την κατάθεση των δελτίων σε καταστήματα της ενορίας των πολιτών, απαγόρευσε τη χορήγηση ψωμιού με αστυνομικά σημειώματα, αλλά και την έκδοση δελτίων σε όσους έρχονταν για μόνιμη εγκατάσταση στην Αθήνα, μέτρο που μάλλον είχε στόχο να ανακόψει τυχόν μεταναστευτικές κινήσεις προς την πρωτεύουσα. Παράλληλα αμνήστευσε όσους θα παρέδιδαν μέχρι τη 10η Απριλίου τα επιπλέον δελτία που κατείχαν και κατέστησε

³⁵⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 06/06/1941.

³⁵⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/06/1941.

³⁵⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 27/08/1941.

³⁵⁷ Ενδεικτικά Λούκος Χρήστος, *ο.π.*, σελ. 245.

προσωπικά υπεύθυνους τους καταστηματαρχες για τυχόν πλαστά δελτία που θα βρίσκονταν στην κατοχή τους.³⁵⁸ Το κατοχικό κράτος μάλλον γνώριζε το πρόβλημα, αλλά μπροστά στη γενική παράλυση που έφερνε ο λιμός αδυνατούσε να ασχοληθεί με αυτό. Την κατάσταση προσπάθησε να διορθώσει, όταν η επικείμενη έναρξη των συστηματικότερων αποστολών ξένης βοήθειας επέβαλε να γίνει μια προσπάθεια ελέγχου του συστήματος διανομής που πλέον παρουσίαζε σημαντικές διαρροές τροφίμων.³⁵⁹ Φυσικά ελάχιστοι είχαν τη διάθεση να παραδώσουν οικειοθελώς τα πολύτιμα δελτία τροφίμων και η απειλή ότι αν δεν κατατεθούν τα πλαστά δελτία μέχρι μια συγκεκριμένη προθεσμία θα επιβάλλονταν βαριές ποινές επαναλήφθηκε αρκετές φορές.³⁶⁰

Εκτός από το παραπάνω μέτρο ανακοινώθηκε και ότι θα πραγματοποιούνταν απογραφή, ώστε να εξακριβωθεί ο πραγματικός πληθυσμός της πρωτεύουσας, ενώ λίγο αργότερα συγκροτήθηκαν και ειδικά τμήματα στα αστυνομικά τμήματα τα οποία θα ασχολούνταν με ζητήματα δελτίων.³⁶¹ Η προσπάθεια συνεχίστηκε και το καλοκαίρι του 1942, όταν μπήκαν στο στόχαστρο και τα δελτία των αναχωρούντων από την πρωτεύουσα. Εκείνη την περίοδο ανακοινώθηκε ότι θα συγκροτούνταν φυλάκια που θα έλεγχαν αν οι αναχωρήσαντες είχαν καταθέσει το δελτίο τους (έπαιρναν ειδικές βεβαιώσεις από την Αστυνομία), καθώς και ότι θα κατάσχονταν οριστικά τα δελτία όσων έφευγαν από την πόλη χωρίς να τα παραδώσουν.³⁶² Ίσως η απόφαση που δείχνει την απελπισία της κυβέρνησης πάνω στο θέμα είναι αυτή που προέβλεπε ότι θα δίνονταν επιπλέον δελτία σε όσους θα κατήγγειλαν κατόχους πλαστών, τα οποία όμως δεν θα ξεπερνούσαν το 1/4 των καταγγελλθέντων ή τον αριθμό των μελών της οικογένειας του καταγγέλλοντος!³⁶³

Το πρόβλημα πάντως είχε μεγάλη έκταση και στον τύπο δημοσιεύονταν διαρκώς ειδήσεις για συλλήψεις με πλαστά δελτία, είτε καταναλωτών, είτε

³⁵⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 27B/ 09 -04 -1 942, Υπ. Αποφ. *Περί έλεγχου δελτίων άρτου και τροφίμων περιφέρειας τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης*.

³⁵⁹ Στέρπης, Χρ. (2014). *Διεθνής βοήθεια και επισιτισμός στην Κατοχική Ελλάδα, (1941 -1944)*, (Διπλωματική εργασία). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, ΠΜΣ "Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία", Αθήνα, σελ. 37 -38.

³⁶⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/05/1942, 09/05/1942, 24/05/1942, 09/07/1942 κλπ.

³⁶¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/04/1942, 29/04/1942.

³⁶² εφημ. *Ακρόπολις*, 02/07/1942, 26/08/1942.

³⁶³ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/08/1942.

καταστηματαρχών. Αυτοί οι τελευταίοι κατείχαν εκατοντάδες πλαστά δελτία -665 και 800 στις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις- με τα οποία δικαιολογούσαν ποσότητες άρτου πολύ μεγαλύτερες από αυτές που δικαιούνταν να διανείμουν στους πελάτες τους, διοχετεύοντας τις επιπλέον ποσότητες στη μαύρη αγορά.³⁶⁴ Συναφείς περιπτώσεις διασπάθισης τροφίμων του δικτύου διανομής ήταν και οι περιπτώσεις εργοδοτών που με πλαστές καταστάσεις έπαιρναν μεγάλο αριθμό εργατικών μερίδων για ανύπαρκτους εργάτες, τις οποίες και αυτοί διοχέτευαν στη μαύρη αγορά.³⁶⁵

Κάποιες φορές οι απάτες τέτοιου τύπου αφορούσαν όχι μόνο επιπλέον μερίδες, αλλά ολόκληρες ανύπαρκτες επιχειρήσεις και εμπλέκονταν και υπάλληλοι του υπουργείου Επισιτισμού οι οποίοι επικύρωναν τις καταστάσεις τροφοδοσίας. Σε μια χαρακτηριστική περίπτωση δικαιολογούνταν για την ανύπαρκτη επιχείρηση 300 μερίδες άρτου. Μαζί με τον αρτοποιό που προμήθευε το ψωμί δικάστηκε και ένας υπάλληλος του υπουργείου Επισιτισμού, δικηγόρος, τέως μέλος των επιτροπών άρτου που έδρευαν στα αστυνομικά τμήματα και δύο ιδιώτες. Κύριος υπεύθυνος θεωρήθηκε ο υπάλληλος που ενέκρινε τις καταστάσεις και πιστοποιούσε την ύπαρξη εργοστασίου.³⁶⁶

Η έκταση του προβλήματος των πλαστών δελτίων δεν μπορεί να υπολογιστεί εύκολα. Ακόμα και σε λεπτομέρειες όπως είναι η κατάργηση της πληρωμής κατ'οίκον των συνταξιούχων "λόγω συγκοινωνιακών δυσχερειών", μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη διάθεση να περιοριστούν τα δελτία θανόντων που ενδεχομένως εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν.³⁶⁷

Σε μια συνολική αποτίμηση του προβλήματος η *Ακρόπολις* κάνει λόγο για την ακύρωση 109.857 δελτίων μετά από τον πρώτο μεγάλο έλεγχο του 1942.³⁶⁸ Το παραπάνω στοιχείο ίσως να είναι υπερβολικό και να σχετίζεται και με προπαγανδιστικούς λόγους, καθώς η μεγέθυνση του προβλήματος θα δικαιολογούσε και τις παρελθούσες αποτυχίες της κυβέρνησης στον επισιτισμό και θα πρόβαλε την επιτυχία της απογραφής. Δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί και εξωπραγματικό. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Βασίλης Μανουσάκης από το Σεπτέμβριο του 1942 ως

³⁶⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 18/08/1942, 30/08/1942, 26/08/1942 κλπ. και Μανουσάκης Β., *ο.π.* σελ. 382.

³⁶⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/04/1942, 05/09/1942 κλπ. και Μανουσάκης Β., *ο.π.* σελ. 382.

³⁶⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 12/08/1942.

³⁶⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 25/08/1942.

³⁶⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/10/1942.

το Σεπτέμβριο του 1944 κατασχέθηκαν 145.500 κάρτες δελτίου, οι μισές από τις οποίες τον πρώτο χρόνο. Και φυσικά σωστά υποθέτει ότι δεν έγιναν όλες αντιληπτές.³⁶⁹

Παράλληλα εκτός από τα δελτία που βρίσκονταν στα χέρια ιδιωτών, υπήρχε θέμα και με τις εγγραφές στα συσσίτια, καθώς υπήρχαν αρκετοί που γράφονταν σε παραπάνω από ένα συσσίτια με τον Πωλ Μον, πρώτο της επιτροπής διαχείρισης βοηθημάτων του ΔΕΣ να κάνει λόγο για 200.000 διπλοεγγραφές.³⁷⁰ Φαίνεται επίσης ότι υπήρχε ζήτημα και με τα δελτία των συνεταιρισμών. Με τα δύο αυτά ζητήματα όμως, θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα σε άλλο σημείο.

Εντούτοις το μεγαλύτερο πρόβλημα του δελτίου ήταν πολιτικό και οικονομικό. Αναφέραμε ότι το δελτίο πηγαίνει μαζί με τη διατίμηση, δηλαδή τις καθορισμένες από το κράτος και σταθερές τιμές κάποιων προϊόντων ώστε να είναι αυτά προσιτά από όλους τους πολίτες. Στον πυρήνα του δηλαδή είναι μέτρο κοινωνικής πρόνοιας.³⁷¹ Όμως, από τη στιγμή που το σύνολο της οικονομίας, εξακολουθούσε να λειτουργεί με όρους προσφοράς και ζήτησης, σε περιόδους μειωμένης προσφοράς προϊόντων ούτε η διατίμηση μπορούσε να αντέξει, ούτε το δελτίο να κρατήσει ικανό αριθμό προϊόντων εντός του συστήματός του, καθώς οι εν δυνάμει έμποροι κάθε τύπου αναζητούσαν κερδοφόρες ευκαιρίες.

Το πρόβλημα γινόταν μεγαλύτερο από τη στιγμή που ο κρατικός έλεγχος της διανομής στην πραγματικότητα από την ίδια τη δομή του συστήματος, έμενε ημιτελής. Μπορεί δηλαδή το κράτος να όριζε τις τιμές και τις ποσότητες των προϊόντων, τα σημεία διανομής όμως, δηλαδή τα καταστήματα, ήταν ιδιωτικά και έπρεπε να λειτουργούν επιδιώκοντας το κέρδος. Πολύ γρήγορα οι έμποροι άρχισαν να δηλώνουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ότι τους ήταν αδύνατον να συνεχίσουν να λειτουργούν κανονικά υπό αυτούς τους όρους.

Στα τέλη του Μάη, όταν οι τιμές στην πραγματική αγορά ανέβαιναν διαρκώς και ο λόγος της κυβέρνησης στοχοποιούσε όλο και περισσότερο τους αισχροκερδείς, ένας πτηνοπώλης έγραφε στην *Ακρόπολη* και εξηγούσε ότι τα περισσότερα καταστήματα παρέμεναν κλειστά, καθώς τα προϊόντα ήταν αδύνατο να πουληθούν στις τιμές της διατίμησης γιατί αυτές ήταν κάτω από το κόστος παραγωγής και

³⁶⁹ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 382 -383.

³⁷⁰ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 382

³⁷¹ Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 136.

μεταφοράς.³⁷² Την επόμενη μέρα σε επιστολή του εκπρόσωπος των παντοπωλών, διαμαρτυρόταν για τη συκοφάντηση του κλάδου και για το ότι διαρκώς οι συνάδελφοι του διαρκώς οδηγούνταν σε ειδικά δικαστήρια κλπ. Τόνιζε επίσης ότι τα εμπορεύματά τους τα πουλούσαν χωρίς κέρδος και μάλιστα με το σύστημα του δελτίου μια φορά το μήνα.³⁷³

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, εφόσον τα πράγματα είχαν έτσι, είναι λογικό πολλοί από αυτούς να αναζητούν αναπλήρωση του κέρδους τους έξω από το σύστημα του δελτίου, πολύ περισσότερο σε μια εποχή στην οποία αποδείχτηκε ότι δεν έλειπαν οι ευκαιρίες. Τις ευκαιρίες αυτές τις έβρισκαν στη λεγόμενη "μαύρη αγορά", ένα σύστημα αγοράς δηλαδή που λειτουργεί με βάση την προσφορά και τη ζήτηση χωρίς να ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών "ελεύθερης αγοράς".³⁷⁴ Την επόμενη περίοδο η μαύρη αγορά θα είναι μία από τις βασικές μορφές εμπορικών συναλλαγών με πλήθος οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις τις οποίες όμως θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Η διατίμηση

Βασικό οικονομικό εργαλείο της περιόδου το οποίο ήταν απαραίτητο για το δελτίο, αλλά και χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα και για τα είδη που βρίσκονταν εκτός του δελτίου ήταν η επιβολή από το κράτος των ανώτερων τιμών πώλησης των προϊόντων, της διατίμησης, όπως έχουμε συνηθίσει να την αποκαλούμε. Η διατίμηση βέβαια δε ήταν ανακάλυψη των κατοχικών κυβερνήσεων, αλλά μέτρο που προερχόταν από το οικονομικό οπλοστάσιο της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης της προηγούμενης δεκαετίας στην οποία ήταν κεντρικές οι αντιλήψεις κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως και από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

Η επιβολή διατιμήσεων ήταν από τα βασικά αντικείμενα του Αγορανομικού Κώδικα της 4ης Αυγούστου ο οποίος έμεινε σε ισχύ στην κατοχή και αποτελούσε τη βάση των αγορανομικών διαταγμάτων της περιόδου. Με βάση τον κώδικα αυτό συγκροτούνταν *"Αγορανομικαί Επιτροπαί Διατιμήσεων καί Ανωτάτου θεμιτού όριου*

³⁷² εφημ. *Ακρόπολις*, 20/05/1941.

³⁷³ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/05/1941.

³⁷⁴ Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 129.

κέρδους", οι οποίες όριζαν τις τιμές διατίμησης ή τα ανώτατα όρια κέρδους, για τα προϊόντα που θεωρούνταν απαραίτητα για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών. Η διατίμηση θεωρούνταν μέτρο προστασίας των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και γι' αυτό το λόγο στις επιτροπές διατίμησης μεταξύ άλλων συμμετείχαν και εκπρόσωποι των εργατικών κέντρων.³⁷⁵ Η επιβολή διατίμησης θεωρούνταν μάλλον αυτονόητη οικονομική πρακτική εκείνη την περίοδο κάθε φορά που υπήρχε φόβος να χαθεί ο έλεγχος των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης. Για παράδειγμα, διατιμήσεις επιβλήθηκαν λίγο πριν την έναρξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, για να προστατευτεί το κοινό από τις διακυμάνσεις των τιμών "*ένεκα τῆς ἐπιδεινώσεως τῆς διεθνοῦς καταστάσεως*". Μαζί με τη διατίμηση πήγαινε και η έκδοση δελτίου τιμών ανά εβδομάδα ή δεκαήμερο, μια λίστα δηλαδή που ανέφερε τις τιμές διατίμησης κάποιων βασικών προϊόντων και τις αναπροσάρμοζε ανά τακτά διαστήματα.³⁷⁶

Δεν ήταν λοιπόν παράδοξο που λίγες μέρες μετά την έναρξη της κατοχής επιβλήθηκαν σταθερές τιμές πώλησης σε όλα τα είδη διατροφής (εκτός από κάποια τρόφιμα πολυτελείας), αλλά και σε δεκάδες άλλα είδη που θεωρήθηκαν αναγκαία για τις βιοτικές ανάγκες ή τη βιομηχανία, από τις πετσέτες και τις κουβέρτες, μέχρι την ασφαλτο και τον υδράργυρο. Τα μόνα είδη που εξαιρέθηκαν ήταν αυτά που καθορίζονταν με συγκεκριμένες αποφάσεις, αυτά για τα οποία έβγαινε ήδη δελτίων τιμών και τα οπωρολαχανικά για τα οποία επρόκειτο να βγει δελτίο. Οι τιμές τους, ήταν αυτές που ίσχυαν στις 10 Απριλίου του 1941.³⁷⁷ Το αποτέλεσμα αυτής της απόφασης σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γ. Παππά ήταν τα είδη που διατιμήθηκαν να εξαφανιστούν από την αγορά, όπως και τα τρόφιμα.³⁷⁸

Εντούτοις η διατίμηση για να λειτουργήσει σε ένα σύστημα διανομής όπου τα σημεία διανομής, δηλαδή τα καταστήματα, παρέμεναν ιδιωτικά, έπρεπε από τη μια να μπορεί να εξασφαλίσει στους εμπόρους κέρδος και παράλληλα αυτό το κέρδος να είναι κοντά στο μέσο κέρδος το οποίο θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν αν πούλαγαν

³⁷⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 552Α/ 23 -12 -1936, Α.Ν. 382, *Περί Αγορανομικοῦ Κώδικος*.

³⁷⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 207Β/ 28 -09 -1939, Α.Δ. 113, *Περί τρόπου διαθέσεως διατροφῆς, τιμῶν πωλήσεως τούτων καί συντάξεως δεκαήμερου δελτίου τιμῶν*.

³⁷⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 83Β/ 20 -05 -1941, Α.Δ. 125 *Περί καθορισμοῦ σταθερῶν τιμῶν πωλήσεως εἰδῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν καί ὑποχρεώσεως ἐπιβαλλομένων εἰς βιομηχάνους καί ἐμπόρους ἐν γένει τῶν εἰδῶν τούτων*.

³⁷⁸ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 117, εγγραφή 26ης Μαΐου 1941.

τα εμπορεύματα τους πέρα από τη διατίμηση. Για να γίνει αυτό θα έπρεπε να υπάρχει επάρκεια προϊόντων, κάτι που όπως είδαμε από πολύ νωρίς έπαψε να συμβαίνει. Γι'αυτό και από τις πρώτες μέρες της κατοχής η έλλειψη προϊόντων έκανε την επιβολή της διατίμησης αδύνατη ή έσπρωχνε τα προϊόντα προς τη μαύρη αγορά.

Παρά το ότι η διατίμηση ήταν προνοιακό μέτρο, στον δημόσιο προβληματισμό όπως αποτυπώθηκε στις εφημερίδες της εποχής πολύ γρήγορα αμφισβητήθηκε. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ένας εκπρόσωπος των μικρομεσaiών εμπόρων, ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Κορίνθου. Κατά τη γνώμη του η διατίμηση όριζε πάρα πολύ χαμηλές τιμές, τέτοιες που έκανε αδύνατη την πώληση των προϊόντων με τρόπο που να συμφέρει και τους επαγγελματίες, γι' αυτό και υπήρχαν ελλείψεις. Υπό αυτές τις συνθήκες τα προϊόντα τα έβρισκαν μόνο όσοι μπορούσαν να τα πληρώσουν ακριβά. Αν όμως δεν υπήρχε η διατίμηση, συνεχίζει ο αρθρογράφος, ο συναγωνισμός ίσως να έριχνε τις τιμές και η αγορά θα "αυτορρυθμιζόταν". Φέρνει μάλιστα και το παράδειγμα της πατάτας, η οποία, από τη στιγμή που η διατίμηση όρισε χαμηλές τιμές πώλησης, δεν επρόκειτο να ξανάρθει στη "λευκή αγορά".³⁷⁹

Φυσικά οι παραπάνω σκέψεις βασίζονταν στο ότι οι τιμές διατίμησης ήταν σχεδόν αμέσως εικονικές και ξεπερασμένες από τα πράγματα. Στις 26 του Ιούλη του 1941 ο Χρηστίδης σημείωνε ότι βρήκε μελιντζάνες προς 70 δραχμές η οκά.³⁸⁰ Ένα μήνα αργότερα στο δελτίο τιμών που δημοσιεύτηκε την 24η Αυγούστου η τιμή για το ίδιο προϊόν δεν θα έπρεπε να ξεπερνά τις 40 δραχμές.³⁸¹ Παρόμοια συμπεράσματα βγαίνουν και αν συγκρίνει κανείς τις τιμές στις οποίες πούλαγαν μαυραγορίτες που καταδικάζονταν από τα αγορανομικά δικαστήρια. Για παράδειγμα στα μέσα Σεπτεμβρίου μαυραγορίτης πούλαγε τα φασολάκια προς 95 δραχμές η οκά, όταν με βάση το δελτίο τιμών του τέλους του μήνα δεν θα έπρεπε η τιμή τους να ξεπερνά τις 55 δραχμές.³⁸² Συχνά μάλιστα οι τιμές των προϊόντων ήταν ανώτερες και από αυτές που μαθαίνουμε από τις υποθέσεις που έφτασαν στα δικαστήρια.³⁸³ Άλλωστε σταδιακά και η ίδια η κυβέρνηση αποδεχόταν ότι οι διατιμήσεις γίνονταν νεκρό

³⁷⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/05/1941.

³⁸⁰ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 107, εγγραφή 26ης Ιουλίου 1941.

³⁸¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 24/08/1941.

³⁸² εφημ. *Ακρόπολις*, 16/09/1941 και 28/09/1941.

³⁸³ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ.142, εγγραφή 9ης Σεπτεμβρίου 1941.

γράμμα. Και ενώ στο δελτίο τιμών λαχανικών περιλαμβάνονταν πάνω από 50 προϊόντα τον Αύγουστο, τέλη Σεπτεμβρίου ήταν περίπου 10.³⁸⁴

Η πραγματικότητα αυτή οδήγησε σταδιακά την κυβέρνηση και σε διαφορετικού τύπου μέτρα, που αποδέχονταν την αντίληψη ότι ο έλεγχος των τιμών οδηγούσε τα προϊόντα εκτός "λευκής αγοράς" σε υψηλές τιμές και θεωρήθηκε ότι αν καταργηθεί η διατίμηση, η αγορά θα μπορούσε να γεμίσει προϊόντα. Όταν στις αρχές Ιούλη αυξήθηκαν οι τιμές διατίμησης του ψαριού, του κρέατος και κάποιων οσπρίων κατά 30%, η κυβέρνηση δήλωνε ότι έτσι θα μπορούσε να πατάξει το λαθρεμπόριο,³⁸⁵ καθώς λόγω της μεγάλης διαφοράς που υπήρχε ανάμεσα στη μαύρη και τη νόμιμη αγορά τα τρόφιμα πήγαιναν στην πρώτη, στην οποία μπορούσαν να τα αγοράζουν μόνο οι πλούσιοι.³⁸⁶ Στις αρχές Αυγούστου δημοσιεύτηκε η πληροφορία ότι εξετάζεται το εμπόριο κρέατος να αφεθεί ελεύθερο χωρίς περιορισμούς,³⁸⁷ ενώ λίγες μέρες μετά ανακοινώθηκε ότι καταργείται η διατίμηση για τα σφάγια, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να εξασφαλιστεί επάρκεια.³⁸⁸

Εντούτοις δεν ήταν μόνο τα σπασμωδικά μέτρα που αμφισβητούσαν την αποτελεσματικότητα των διατιμήσεων (όπως και άλλων μέτρων κρατικής παρέμβασης στο εμπόριο). Είδαμε προηγουμένως ότι η ανάληψη του υπουργείου οικονομικών από το Γκοτζαμάνη συνοδεύτηκε από μία πιο φιλελεύθερη οικονομική στροφή. Παρόμοιες αντιλήψεις υιοθετούσε και η έκθεση Σμπαρούνη για τον επισιτισμό της χώρας που κατατέθηκε το Μάιο του 1942. Σύμφωνα με αυτήν, ένα από τα μέτρα που θα έπρεπε να παρθούν για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα θα ήταν η άρση των διατιμήσεων, η οποία θα πήγαινε μαζί με την απελευθέρωση των εμπορικών συναλλαγών και άλλα φιλελεύθερης κατεύθυνσης μέτρα.³⁸⁹ Λίγο αργότερα σημειώθηκε σημαντική στροφή στο ζήτημα των διατιμήσεων με την κατάργηση μιας σειράς διατιμήσεων σε είδη πρώτης ανάγκης, μεταξύ των οποίων και στο πλήθος των ειδών που συμπεριλάμβανε το θεμελιώδες αγορανομικό διάταγμα

³⁸⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/08/1941 και 28/09/1941.

³⁸⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/07/1941.

³⁸⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/07/1941.

³⁸⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/08/1941.

³⁸⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 13/08/1941.

³⁸⁹ Μανουσάκης Β. ο.π., σελ. 97.

125 του 1941,³⁹⁰ για τα οποία πλέον θα ίσχυαν οι διατάξεις περί θεμιτού κέρδους του αγορανομικού κώδικα του 1936.³⁹¹

Πάντως η διατίμηση ως οικονομικό μέτρο δεν σταμάτησε να χρησιμοποιείται ποτέ σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Από τον Αύγουστο του 1942 επανεμφανίστηκε το δελτίο τιμών λαχανικών και μαζί τα παράπονα για τη μη εφαρμογή του.³⁹² Άλλωστε ήταν μάλλον υπερβολική η σημασία που δινόταν στο ρόλο της στη διόγκωση της μαύρης αγοράς, καθώς στον πυρήνα του προβλήματος ήταν η γενικότερη αποδιοργάνωση της αγοράς και οι ελλείψεις προϊόντων, οι οποίες ήταν και αυτές που δημιουργούσαν μεγάλα περιθώρια κέρδους και ανέβαζαν τις πραγματικές τιμές.

Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο πρόβλημα της περιόδου δεν ήταν οι περιορισμοί στην ελεύθερη αγορά, αλλά η μεγάλη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων στην ελληνική κοινωνία που ήταν αυτές που σε τελική ανάλυση καθόριζαν και τις επιπτώσεις της οικονομικής πραγματικότητας και την ταξική σύνθεση των θυμάτων του λιμού.³⁹³ Άλλωστε οι τιμές της διατίμησης σε κάποια προϊόντα, το 1941 ήταν ήδη πολύ ακριβές για κάποιες κατηγορίες του πληθυσμού. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην *Ακρόπολη* στα μέσα του Ιούνη σε πολλά κρεοπωλεία περίσσευε κρέας, καθώς προφανώς οι πτωχοί δεν μπορούσαν να το αγοράσουν.³⁹⁴ Αυτό το κρέας, όπως συνεχίζει και η εφημερίδα, κατέληγε στη μαύρη αγορά και σε αυτούς που μπορούσαν να πληρώσουν περισσότερο για να το αποκτήσουν.

Διακίνηση -μεταφορά προϊόντων

Η διατίμηση δεν ήταν ο μόνος περιορισμός που τέθηκε στο εμπόριο των διαφόρων προϊόντων. Σημαντικοί περιορισμοί οι οποίοι κληροδοτήθηκαν από την περίοδο του

³⁹⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 83B/ 20 -05 -1941, Α.Δ. 125 *Περί καθορισμού σταθερών τιμών πωλήσεως ειδών βιοτικών αναγκών και υποχρεώσεως επιβαλλομένων εις βιομηχάνους και εμπόρους εν γένει των ειδών τούτων*.

³⁹¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 91B/ 15 -06 -1941, Α.Δ. 71 *Περί καταργήσεως της υπ' αριθμ. 125/1941 Α.Δ.*

³⁹² εφημ. *Ακρόπολις*, 05/08/1942 και 08/10/1942.

³⁹³ Χατζηιωσήφ Χρ., ο.π., σελ. 198 και Λούκος Χρ., ο.π., σελ. 231.

³⁹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/06/1941.

πολέμου ίσχυαν και για τη μεταφορά των τροφίμων από επαρχία σε επαρχία.³⁹⁵ Όμως από πολύ νωρίς η κυβέρνηση άρχισε να αφήνει "παραθυράκια" στο πλαίσιο, επιτρέποντας τη μεταφορά μικρών ποσοτήτων τροφίμων από την επαρχία στην Αθήνα για οικογενειακή χρήση και με άδειες που θα εκδίδονταν από τα αστυνομικά τμήματα. Τις άδειες δεν ήταν υποχρεωμένος να τις χρησιμοποιήσει ο κάτοχος τους αυτοπροσώπως, αλλά μπορούσε και κάποιος άλλος να ταξιδεύσει και να φέρει τρόφιμα για λογαριασμό του.³⁹⁶ Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση προσπαθούσε να αξιοποιήσει μια υπαρκτή τάση που όσο προχωρούσε η κατοχή ενισχυόταν, αυτή των ταξιδιών στην επαρχία με στόχο την εύρεση τροφίμων.³⁹⁷ Το φαινόμενο πήρε μεγάλη έκταση και ο Γ. Μαργαρίτης υποθέτει ότι 10 -15 χιλιάδες Αθηναίοι αναζητούσαν καθημερινά τρόφιμα στην επαρχία, φέρνοντας στην πόλη χιλιάδες οκάδες τροφίμων, πολύ περισσότερες από όσες έφταναν από άλλες οδούς.³⁹⁸ Πολλά από αυτά τα είδη κατέληγαν στη μαύρη αγορά.³⁹⁹

Υπήρχαν δύο βασικές διαδρομές, που ταυτίζονταν περίπου με τις διαδρομές του τρένου: από Αθήνα προς Θεσσαλονίκη, για αναζήτηση τροφίμων στις περιοχές από όπου περνούσε η γραμμή, και από Αθήνα προς Πάτρα, για αναζήτηση τροφίμων μέχρι και την περιοχή της Ηλείας. Αυτή τη δεύτερη διαδρομή ακολούθησε στο δικό του ταξίδι και ο Γιώργος Παππάς. Η εμπειρία του δεν διαφέρει από άλλες αντίστοιχες περιγραφές: κατάμεστα τρένα με ανθρώπους κυρίως των λαϊκών τάξεων, όπως προκύπτει από την εμφάνισή τους, οι οποίοι ταξίδευαν μέχρι και στην οροφή τους. Αυτοί επωφελούνταν από τις σχέσεις που έτυχε να έχουν με την επαρχία. Ταυτόχρονα η φόρτωση τροφίμων γινόταν με διάφορους ευφάνταστους τρόπους και μακριά από τους σταθμούς, ώστε να αποφεύγονται οι έλεγχοι από τα όργανα της τάξης. Εκτός από αυτά, το ενδιαφέρον είναι ότι το ταξίδι του Παππά έγινε μόλις στις 14 του Ιούνη του 1941, γεγονός που δείχνει από μόνο του την οξύτητα με την οποία εμφανίστηκε το επισιτιστικό πρόβλημα ήδη από την αρχή της κατοχής.⁴⁰⁰ Τα ταξίδια αυτά, ειδικά την περίοδο της κλιμάκωσης του λιμού, αποτέλεσαν απειλή για τον επισιτισμό τον

³⁹⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/05/1941.

³⁹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 31/05/1941.

³⁹⁷ Αναλυτικά με το ζήτημα έχει ασχοληθεί ο Γιώργος Μαργαρίτης, *ο.π.*, σελ. 239 -264.

³⁹⁸ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 91 -92.

³⁹⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/06/1941.

⁴⁰⁰ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 122 -127, εγγραφή 23ης Ιούνη 1941.

κοντινών στην Αθήνα περιοχών. Σύμφωνα με την *Ακρόπολη* χιλιάδες Αθηναίοι στράφηκαν προς την Κόρινθο για να προμηθευτούν τρόφιμα. Αρκετοί τα κατάφεραν, αλλά εκτός από οικογενειάρχες, πολλοί ήταν μαυραγορίτες. Το αποτέλεσμα ήταν να αυξηθούν οι τιμές και να στερηθούν οι κάτοικοι τα απαραίτητα. Σύμφωνα με την εφημερίδα οι έλεγχοι των Ιταλών περιόρισαν το πρόβλημα.⁴⁰¹

Οδεύοντας προς το χειμώνα του 1941 και μπροστά στο αδιέξοδο η κυβέρνηση προχώρησε σε αντιφατικές κινήσεις. Αρχικά και με στόχο να πλήξει τις τάσεις συγκέντρωσης τροφίμων, όρισε αυστηρά όρια ποσοτήτων τροφίμων που θα έπρεπε να κατέχει η κάθε οικογένεια, χωρίς μάλιστα να επιτρέπει τη συμπλήρωση των κατεχομένων ποσοτήτων.⁴⁰² Ωστόσο λίγο αργότερα και μπροστά στην αδυναμία του κράτους να λύσει το επισιτιστικό ζήτημα, χαλάρωσε κάπως το πλαίσιο των μετακινήσεων για τρόφιμα και προσπάθησε να ενισχύσει την ατομική πρωτοβουλία, επεκτείνοντας το σύστημα των αδειών σε "οικογενειάρχες" για μεταφορά τροφίμων από την επαρχία. Οι άδειες θα ίσχυαν μέχρι τις 15 του Απρίλη και οι ποσότητες που θα μπορούσαν να μεταφερθούν θα ήταν ίδιες περίπου με τις ποσότητες τροφίμων που επιτρεπόταν να κατέχουν οι οικογένειες. Το πιο ενδιαφέρον ήταν ότι εκτός από μεμονωμένα άτομα, θα μπορούσαν να γίνονται και ομαδικές αγορές από οικογένειες, συνεταιρισμούς κλπ.⁴⁰³

Ο ίδιος ο υπουργός Επισιτισμού Ι. Καραμάνος προέτρεπε τους πολίτες να χρησιμοποιήσουν τις άδειες.⁴⁰⁴ Φυσικά η κίνηση αυτή δεν μπορούσε να θεωρηθεί σοβαρή επισιτιστική πολιτική. Οι φτωχότεροι, όπως παρατηρεί και η *Ακρόπολις*,⁴⁰⁵ και γενικά όσοι δεν είχαν σχέσεις με την επαρχία, πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να κάνουν τέτοια ταξίδια. Άλλωστε ο χειμώνας πλησίαζε και σίγουρα με τα τότε μέσα τα ταξίδια θα ήταν αντικειμενικά πιο δύσκολα. Επιπλέον κάποια σημαντικά τρόφιμα εξαιρούνταν, ενώ το ότι απαιτούνταν και κατάθεση του δελτίου αυτού που θα χρησιμοποιούσε τις άδειες, ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την αξιοποίησή τους.

⁴⁰¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 11 και 13/01/1942.

⁴⁰² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 168Β/ 20 -09 -1941, Υπ. Απ. *Περί κατοχής τροφίμων και είδων βιωτικής ανάγκης*.

⁴⁰³ *Εφημερίδα της κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 186Β/ 15 -10 -1941, Α.Δ. 254, *Περί τρόπου μεταφοράς τροφίμων και είδων βιωτικής ανάγκης*.

⁴⁰⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/10/1941.

⁴⁰⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/11/1941.

Η πολιτική αξία των αδειών βρισκόταν αφενός στο ότι το κράτος επέτρεπε σε ένα βαθμό το μικρεμπόριο με στόχο να δημιουργήσει μια ασφαλιστική δικλείδα ατομικής επιβίωσης μπροστά στην επερχόμενη κατάρρευση και αφετέρου στο ότι και με αυτόν τον τρόπο ενίσχυε τις όποιες κινήσεις συλλογικής οργάνωσης των πολιτών, καθώς αν κάποιος μπορούσε να κάνει πιο εύκολα χρήση μιας τέτοιας άδειας, αυτοί σίγουρα θα ήταν οι οργανωμένοι σε συνεταιρισμούς οι οποίοι θα μπορούσαν να κάνουν ομαδικές εισαγωγές τροφίμων. Πάντως, ακόμα και όταν η κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται, οι άδειες για οικογενειακή μεταφορά τροφίμων, συνέχισαν να ισχύουν.⁴⁰⁶

Εδώ αξίζει να αναφερθεί και μια άλλη απόφαση που απέβλεπε και αυτή στην αξιοποίηση των σχέσεων των πολιτών με την επαρχία, το ότι το Γενάρη του 1942 επιτράπηκε να στέλνονται και τρόφιμα στην Αθήνα με ταχυδρομικά δέματα.⁴⁰⁷ Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την κίνηση μάλλον απελπισμένη, καθώς δεν ξέρουμε κατά πόσο, κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν το Γενάρη του 1942, κάποιος πραγματικά θα έστελνε με αυτόν τον τρόπο τρόφιμα στην Αθήνα.

Όταν η επισιτιστική κρίση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, η κυβέρνηση έκανε ορισμένες κινήσεις σχετικής φιλελευθεροποίησης του πλαισίου των μεταφορών, επιτρέποντας την ελεύθερη μεταφορά μέχρι 8 οκάδων οποιουδήποτε τροφίμου και -κάτι που είχε μεγαλύτερο νόημα- την ελεύθερη μεταφορά της πατάτας.⁴⁰⁸ Στην ίδια λογική εντασσόταν και η απελευθέρωση της μεταφοράς τροφίμων στην Αττικοβοιωτία το Φλέβαρη του 1942. Τέτοια τρόφιμα ήταν τα όσπρια, οι πατάτες, τα λαχανικά, τα πουλερικά κλπ. Δεν ήταν όμως αυτά τα τρόφιμα των οποίων η κυκλοφορία ρυθμιζόταν με ειδικές αγορανομικές διατάξεις, όπως το πολύτιμο ελαιόλαδο.⁴⁰⁹

Όλες τις παραπάνω κινήσεις πρέπει να τις αντιμετωπίσουμε ως παραδοχή από την κυβέρνηση του ότι το μικρεμπόριο λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα για την επιβίωση τμημάτων του πληθυσμού, όχι όμως και ως αποδοχή του. Το κράτος

⁴⁰⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/05/1942.

⁴⁰⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 04 και 13/01/1942.

⁴⁰⁸ *Εφημερίδα της κυβέρνησης*, ΦΕΚ 213Β/ 03 -12 -1941, Α.Δ. 281, *Περί ελεύθερας μεταφοράς τροφίμων μέχρι 8 οκάδων και Περί ελεύθερας μεταφοράς γεωμύλων*.

⁴⁰⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 14Β/ 04 -03 -1942, Α.Δ. 14, *Περί ελεύθερας μεταφοράς τροφίμων εν τω Νομω Αττικοβοιωτίας*.

άλλωστε ποτέ δεν παραιτήθηκε από την πρόθεσή του να περιορίσει και να ελέγξει το μικρεμπόριο, αλλά και το εμπορικό κύκλωμα συνολικά.

Η αποδιοργάνωση της αγοράς με την έναρξη της κατοχής και τα ταξίδια στην επαρχία διαμόρφωσαν μια πραγματικότητα όπου πλήθος άνθρωποι εμπορεύονταν ό,τι μπορούσαν, για να κατορθώσουν να επιβιώσουν. Η ύπαρξη μάλιστα πολλών "ερασιτεχνών" εμπόρων συχνά θεωρήθηκε στον τύπο υπεύθυνη για την αύξηση των τιμών, καθώς οι τελευταίοι δεν δίσταζαν μπροστά στο εύκολο κέρδος να πληρώνουν όσα ζητούσαν οι παραγωγοί, συντελώντας στην απογείωση των τιμών.⁴¹⁰ Φυσικά το πρόβλημα δεν είχε να κάνει με τον επαγγελματισμό των εμπόρων, αλλά με τη συνολική κατάρρευση του συστήματος τροφοδοσίας στην οποία έχουμε αναφερθεί, όμως για την κυβέρνηση ο έλεγχος του μικρού και μεγάλου εμπορίου ήταν απαραίτητος για οποιοδήποτε έλεγχο πάνω στη μαύρη αγορά, αλλά και για οποιαδήποτε επιτυχία στη συγκέντρωση των προϊόντων.

Σε αυτή την προσπάθεια δύο ήταν οι βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη ήταν η προσπάθεια να οριστούν συγκεκριμένα σημεία κεντρικής διάθεσης των προϊόντων ή εισαγωγής τους στην πόλη και από εκεί να διανέμονται στους εμπορείους λιανικής και ύστερα στο κοινό. Με αυτή τη λογική, τα λαχανικά θα έπρεπε να εισάγονται υποχρεωτικά στην κεντρική λαχαναγορά, το γάλα έπρεπε να πωλείται από τους παραγωγούς αποκλειστικά στα πρατήρια της εταιρίας Ε.Β.Γ.Α., οι ξυλάνθρακες να εισάγονται στα λιμάνια ή τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της πόλης κ.λπ. Οι ίδιοι οι παραγωγοί δεν επιτρεπόταν να πουλάνε λιανική στο κοινό, εκτός από όσους είχαν άδεια εμπορίου στις λαϊκές αγορές.⁴¹¹ Με αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση πίστευε ότι θα μπορούσε να ελέγξει τη ροή των προϊόντων, μια και θα είχε να ασχοληθεί με συγκεκριμένους τόπους και συγκεκριμένα πρόσωπα και ότι θα έπληττε κυρίως το μικρεμπόριο. Εντούτοις οι περιορισμοί αυτοί δεν είχαν ιδιαίτερο αποτέλεσμα, καθώς από την αρχή της κατοχής όσοι έκαναν εισαγωγές τροφίμων από την επαρχία είχαν

⁴¹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 22/02/1942.

⁴¹¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 177Β/ 04 -10 -1941, Α.Δ. 249, *Περί υποχρεώσεως εισαγωγής όπωρολαχανικών εις Λαχαναγοράς*. ΦΕΚ 151Β/ 30 -08 -1941, Α.Δ. 216, *Περί κανονισμού του τρόπου διανομής του γάλακτος υπό των παραγωγών κλπ. εις γαλακτοπώλας*. ΦΕΚ 152Β/30 -08 -1941, Α.Δ. 217 *Περί τρόπου μεταφοράς και διαθέσεως ξυλάνθρακων και καυσοξύλων*.

αναπτύξει μεθόδους να αποφεύγουν τους ελέγχους, με την πιο συνηθισμένη να ξεφορτώνονται τα τρόφιμα πριν μπουν στους κεντρικούς σταθμούς της πόλης.⁴¹²

Εκτός όμως από την προσπάθεια ελέγχου του τόπου διεξαγωγής του εμπορίου, υπήρξε και προσπάθεια περιορισμού των φορέων το εμπορίου. Με νομοθετικό διάταγμα του Δεκέμβρη του 1941, δόθηκε η δυνατότητα στους αρμόδιους υπουργούς να ορίζουν ότι η αγορά από τους παραγωγούς και η εμπορία συγκεκριμένων προϊόντων μπορεί να γίνεται μόνο από εμπόρους που ασκούσαν το επάγγελμα πριν από μια ορισμένη χρονολογία. Την πιστοποίηση θα την έκαναν τα εμπορικά επιμελητήρια στη βάση των οδηγιών των αρμοδίων υπουργών. Μαζί με την πιστοποίηση των εμπόρων, θα γινόταν και απογραφή των προϊόντων τους, ενώ θα μπορούσαν να ιδρύονται και ενώσεις εμπόρων χονδρικής. Από τη στιγμή που θα ιδρύονταν μια τέτοια ένωση, κανένα άλλο πρόσωπο δεν θα μπορούσε να εμπορεύεται το προϊόν. Τις ενώσεις θα διοικούσε επιτροπή που θα οριζόταν από τον υπουργό Επισιτισμού.⁴¹³

Η ρύθμιση ήταν αρκετά γενική -και ταίριαζε τις προσπάθειες της κυβέρνησης για τη συγκέντρωση του ελαιολάδου με την ίδρυση του ΚΟΣΚΕ- αλλά έθετε το ζήτημα της συγκέντρωσης της εμπορικής δραστηριότητας σε λίγα χέρια και μάλιστα ξέφευγε από το επίπεδο του απλού μικρέμπορου, φιλοδοξώντας να ελέγξει όλα τα επίπεδα διακίνησης των προϊόντων. Παρόλα αυτά λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της περιόδου δεν έγιναν τολμηρά βήματα σε αυτή την κατεύθυνση, αλλά τα πράγματα αφέθηκαν να λειτουργούν όπως λειτουργούσαν μέχρι το Μάη του 1942, μετά τη σχετική εξομάλυνση της επισιτιστικής κατάστασης, αλλά και μετά τις μεγάλες αστυνομικές επιχειρήσεις εναντίον των λαϊκών αγορών -κέντρων της μαύρης αγοράς στις οποίες θα αναφερθούμε και στη συνέχεια.

Τότε με υπουργική απόφαση απαγορεύτηκε η μεταφορά τροφίμων από πόλη σε πόλη, από άτομα που δεν είχαν ειδικό δελτίο ταυτότητας εμπόρου το οποίο θα εκδιδόταν από τις οικονομικές εφορίες για όσους ήταν αποδεδειγμένα έμποροι γραμμένοι στα μητρώα των επιμελητηρίων. Σε ό,τι αφορά τους "μικροπωλητές", δηλαδή όσους έκαναν εμπόριο λιανικής, θα έπρεπε να εκδοθεί και γι' αυτούς δελτίο ταυτότητας μετά από έρευνα του οικονομικού εφόρου. Αυτοί οι τελευταίοι δεν θα

⁴¹² Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 251 -252 και εφημ. *Ακρόπολις*, 16/05/1942.

⁴¹³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 446Α/ 22 -12 -1941, Ν.Δ. 840, *Περί μέτρων ρύθμισης του έσωτερικού εμπορίου των έγχωριων προϊόντων*.

είχαν δικαίωμα να μεταφέρουν προϊόντα από πόλη σε πόλη. Οι μόνοι που εξαιρούνταν ήταν οι παραγωγοί τροφίμων, για τους οποίους θα βεβαίωνε την ιδιότητά τους ο δήμαρχος ή ο κοινοτάρχης.⁴¹⁴

Η προσπάθεια έγινε πιο συστηματική τον Ιούλιο του 1942, όταν απαγορεύτηκε από όσους δεν ήταν έμποροι, βιομήχανοι ή βιοτέχνες η κατοχή τροφίμων ή πρώτων υλών, αλλά και η διενέργεια κάθε οικονομικής πράξης που αφορούσε τα παραπάνω προϊόντα και διατάχθηκε η καταγραφή όλων των αποθεμάτων. Εξαιρέσεις θα μπορούσαν να γίνουν μόνο κατά την κρίση του υπουργού Επισιτισμού.⁴¹⁵ Λίγο αργότερα διευκρινίστηκε ότι έμποροι μπορούσαν να θεωρηθούν όσοι ήταν γραμμένοι στα επιμελητήρια πριν από το οικονομικό έτος 1940 -41. Μόνο το υπουργείο Επισιτισμού θα μπορούσε να εγκρίνει μεταγενέστερες εγγραφές.⁴¹⁶ Το ότι και στις δύο περιπτώσεις το υπουργείο (δηλαδή ο υπουργός Γκοτζαμάνης) θα μπορούσε να επιτρέπει εξαιρέσεις, δείχνει τον τρόπο με τον οποίο επιδίωκε η κυβέρνηση να συγκροτήσει και τα δικά της δίκτυα μέσα από αυτή την εκκαθάριση το εμπορικού επαγγέλματος. Πάντως αν κρίνουμε από το ότι η υπόμνηση ότι η μεταφορά τροφίμων απαγορευόταν χωρίς άδεια συναντιέται και άλλες φορές στις εφημερίδες, όπως και οι αναφορές για ασυδοσία και χάος στις λαϊκές αγορές, ο έλεγχος του μικρού εμπορίου δεν ήταν και αυτός εύκολη υπόθεση.⁴¹⁷

Εκτός από τους παραπάνω περιορισμούς στη μεταφορά αγαθών, πολλά προϊόντα δεσμεύτηκαν. Ήδη με την έναρξη της κατοχής εκτός από τα προϊόντα που δέσμευσαν ή κατέσχεσαν οι Γερμανοί, δεσμεύτηκαν και μια σειρά βιομηχανικά προϊόντα απαραίτητα είτε για την κατασκευή δημοσίων έργων, είτε ήταν απαραίτητα είδη καθημερινής χρήσης (π.χ. το σαπούνι) ή αργότερα και τρόφιμα, ή πρώτες ύλες της κτηνοτροφίας.⁴¹⁸

⁴¹⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 69B/ 27 -05 -1942, Υπ. Απ. *Περί δελτίου ταυτότητας εμπόρου*.

⁴¹⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 107B/ 14 -07 -1942, Υπ. Απ. *Περί ρυθμίσεως τοῦ Ἐμπορίου καί ὑποχρεωτικῆς δηλώσεως ἀποθεμάτων*.

⁴¹⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 121B/ 29 -07 -1942, Υπ. Απ. *Περί συμπληρώσεως της 122/ 27 -05 -1942 Υπ. Απ.*

⁴¹⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 17 και 27/10/1942.

⁴¹⁸ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 86B/26 -05 -1941(σαπούνι), 98B/18 -06 -1941 (χαρτί και οινόπνευμα), 104B/ 29 -06 -1941 (ψυχρά άσφαλτος), 179B/ 07 -10-1941 (απορρίματα χάλυβα) κλπ.

Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι η δέσμευση ενός προϊόντος δεν σήμαινε κατάσχεση του. Αυτό που συνέβαινε με τα δεσμευμένα προϊόντα ήταν ότι απαγορευόταν η ελεύθερη διακίνηση τους στην αγορά, αυτά όμως παρέμεναν στην κατοχή του εμπόρου ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να δηλώσει τα αποθέματα του στο αρμόδιο υπουργείο (συνήθως του Επισιτισμού). Η δήλωση αυτή μπορεί να επαναλαμβανόταν και σε τακτά χρονικά διαστήματα. Μετά τη δέσμευση τους τα προϊόντα μπορούσαν να διανέμονται μόνο με διατακτικές του υπουργείου.⁴¹⁹ Με αυτόν τον τρόπο το υπουργείο έλπιζε ότι θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να γνωρίζει τις υπάρχουσες ποσότητες αυτών των προϊόντων και να ελέγχει τη διανομή τους. Εντούτοις από την αρχή της θητείας της η κυβέρνηση, όταν έκρινε ότι ένα προϊόν έπρεπε να κινηθεί με μεγαλύτερη ελευθερία στην αγορά, το αποδέσμευε και άφηνε το εμπόριο του να ρυθμίζεται μόνο από τις διατάξεις "περί θεμιτού κέρδους". Πάντως το πρώτο διάστημα της κατοχής οι αποδεσμεύσεις αφορούσαν ειδικές περιπτώσεις προϊόντων.⁴²⁰

Τα πράγματα άλλαξαν από την άνοιξη του 1942, όταν, όπως η διατίμηση, και τα μέτρα που περιόριζαν την κίνηση αγαθών είχαν κατακριθεί και από την επιτροπή των οικονομολόγων που συστήθηκε εκείνη την περίοδο και η οποία εξέτασε τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και πρότεινε μέτρα σωτηρίας της δραχμής, καταλήγοντας στο ότι ένα από τα μέτρα για τη σωτηρία της δραχμής θα έπρεπε να ήταν η πλήρης ελευθερία των εμπορικών συναλλαγών. Λίγο αργότερα στα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε, ανάλογες προτάσεις θα κάνει και ο Neubacher, όταν ανέλαβε τη "διάσωση" της ελληνικής οικονομίας.⁴²¹ Όπως είδαμε και από τις δηλώσεις Γκοταζαμάνη όταν ανέλαβε υπερυπουργός Οικονομικών, αλλά και από τις κινήσεις της κυβέρνησης σχετικά με τις διατιμήσεις, η κυβέρνηση -και στο πλαίσιο των συμφωνιών της Ρώμης- υιοθέτησε κάποιες από αυτές τις προτάσεις και την

⁴¹⁹ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 86B/ 26 -05 -1941, Α.Δ. 147, *Περί δεσμεύσεως σάπωνος*, και ΦΕΚ 190B/ 22 -10 -1941, Α.Δ. 261 *Περί δεσμεύσεως ξηρών καρπών*. κ.α.

⁴²⁰ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 95B/ 06 -06 -1941, Α.Δ. 146 (για αποδέσμευση κάποιων βιομηχανικών προϊόντων), ΦΕΚ 132B/ 29 -07 -1941, Α.Δ. 188 (για ραπτομηχανές Σίνγκερ) κλπ.

⁴²¹ Περισσότερα για την επιτροπή αυτή στο Μανουσάκης Β. ο.π., σελ. 196 -198.

άνοιξη και το καλοκαίρι του 1942 επέτρεψε την ελεύθερη διακίνηση μιας σειράς προϊόντων.⁴²²

Πάντως σε καμία περίπτωση η κυβέρνηση δεν παραιτήθηκε από την επιδίωξή της να έχει τον έλεγχο στην αγορά και στη διακίνηση των προϊόντων και οι περιορισμοί που ταιριάζουν σε μια πολεμική οικονομία ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν απελευθερώθηκε το εμπόριο του σιταριού (για όσους είχαν αποδώσει το παρακράτημα και το φόρο της δεκάτης), για τις πόλεις όπου υπήρχε το δελτίο, εξακολουθούσε να μην επιτρέπεται να αγοράζει κάποιος πάνω από 60 δράμια σιτηρά ημερησίως και αυτό μετά την κατάθεση του δελτίου του, ενώ όλη εκείνη την περίοδο γίνονταν δεσμεύσεις προϊόντων, όταν υπήρχε ανάγκη και ο έλεγχος στις τιμές -έστω υπό τη μορφή του ανώτερου ορίου "θεμιτού κέρδους"- δεν έπαψε να υπάρχει.⁴²³ Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι όλες οι κινήσεις φιλελευθεροποίησης, συμβάδιζαν με τις απόπειρες ελέγχου του εμπορίου και τον περιορισμό του σε όσους παραδοσιακά το ασκούσαν, γεγονός που δείχνει μάλλον ότι η κυβέρνηση προσδοκούσε και στην επανασύσταση της συμμαχίας μαζί τους μέσα από τη διαμόρφωση μιας αγοράς που θα λειτουργούσε με τον τρόπο που οι έμποροι αυτοί γνώριζαν και επιδίωκαν.

Καταναλωτικοί -Προμηθευτικοί συνεταιρισμοί

Όπως αναφέραμε προηγουμένως το σύστημα του δελτίου, όπως εφαρμόστηκε, ήταν στην πραγματικότητα ένα υβρίδιο: στηριζόταν στην κρατική ρύθμιση σε ό,τι είχε να κάνει με τις τιμές, τις ποσότητες, αλλά και τα προϊόντα που έπρεπε να διανεμηθούν, διατηρούσε όμως την επιδίωξη του ιδιωτικού κέρδους για τους φορείς της διανομής, δηλαδή για τους κάθε λογής εμπόρους. Αυτό το τελευταίο, μέσα στην απορρυθμισμένη κατάσταση της περιόδου, έκανε τις ελλείψεις και τη διαρροή προϊόντων προς τη μαύρη αγορά μόνιμη κατάσταση. Τον παράγοντα του ιδιωτικού κέρδους προσπάθησαν να ξεπεράσουν οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί και αυτός ήταν ένας από τους βασικούς λόγους της επιτυχίας τους. Οι συνεταιρισμοί

⁴²² Ενδεικτικά: ΦΕΚ 39B/ 27 -04 -1942, Α.Δ. 45, 46, 47 (για ελεύθερη διακίνηση γεωμήλων, οσπρίων, οπωρολαχανικών, καυσόξυλων) κλπ.

⁴²³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ123B/ 30 -07 -1942, Υπ. Απ. *Περί έλευθέρως μεταφοράς και πωλήσεως σιτηρών* κλπ. και ΦΕΚ 115B/ 20 -07 -1942 (για ανώτατο θεμιτό κέρδος οπωρολαχανικών) και ΦΕΚ 118B/24 -07 -1942 Α.Δ. 78 (για δέσμευση κτηνοτροφικών ειδών κλπ.).

αναζητούσαν και αγόραζαν τρόφιμα από την αγορά, όμως σε αντίθεση με τους εμπόρους δεν ήθελαν να αποκομίσουν κέρδος από τη μεταπώλησή τους, αλλά απλά να εξασφαλίσουν τα αναγκαία στα μέλη τους. Αυτό έκανε για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 1942 ο Συνεταιρισμός του Ταμείου Συντάξεως και Αυτασφαλίσεως Υγειονομικών που μπορούσε να προμηθεύσει στα μέλη του λάδι στη μισή τιμή από αυτή που μπορούσε να το βρει κάποιος στη μαύρη αγορά, όπως παραθέτει ο Μ. Χαραλαμπίδης.⁴²⁴

Οι "προμηθευτικοί καταναλωτικοί" συνεταιρισμοί, όπως ονομάζονταν, αρχικά ήταν οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, των υπαλλήλων φορέων και οργανισμών κοινής ωφελείας και των υπαλλήλων ιδιωτικών εταιρειών ή ομοιοεπαγγελματικών φορέων.⁴²⁵ Παρόλα αυτά στην κατοχή συνεταιρισμούς ίδρυσαν συλλογικότητες κάθε τύπου. Σύμφωνα με τα στοιχεία του υπουργείου Επισιτισμού το 1943 υπήρχαν 415 καταναλωτικοί -προμηθευτικοί συνεταιρισμοί με 215.812 μέλη και εξυπηρετούσαν μαζί με τις οικογένειες των μελών τους 619.260 άτομα.⁴²⁶

Οι αστικοί συνεταιρισμοί πριν τον πόλεμο δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα, ενώ την περίοδο του Μεταξά είχε υποχωρήσει η δράση των παλαιών συνεταιρισμών.⁴²⁷ Εντούτοις ήταν μια πρακτική γνώριμη στους υπαλλήλους του δημοσίου και των τραπεζών ήδη πριν από τον πόλεμο, την οποία χρησιμοποιούσαν τόσο στις πόλεις, όσο και κυρίως στις επαρχίες όπου υπήρχαν μεγαλύτερες δυσκολίες για την προμήθεια των αναγκών από την αγορά.⁴²⁸

Μπροστά στις δυσκολίες που προέκυψαν με την έναρξη της κατοχής αυτή η πρακτική των δημοσίων υπαλλήλων επανήλθε στο προσκήνιο. Ήδη στα μέσα Αυγούστου η *Λέσχη Δημοσίων Υπαλλήλων* είχε πάρει την πρωτοβουλία να συμβληθεί με μεγαλέμπορους και να οργανώσει πρατήρια για τη διανομή ειδών στα μέλη της, ενώ ανάλογες κινήσεις σχεδίαζαν και οι υπάλληλοι των ΤΤΤ και άλλοι. Η λειτουργία του πρατηρίου ανακοινώθηκε τελικά την 5^η Σεπτεμβρίου. Τα είδη που θα έπαιρναν οι

⁴²⁴ Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 129.

⁴²⁵ Δασκάλου, Γ. (1992). *Αστικοί και γεωργικοί συνεταιρισμοί: Ιστορία -αρχές -νομοθεσία -οργάνωση -οικονομία*. Αθήνα. Σύγχρονη Εκδοτική, σελ. 297.

⁴²⁶ Κοσμόπουλος, Δ. (1990). *Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*. Πάτρα: εκδ. Konsum, σελ. 99.

⁴²⁷ Κοσμόπουλος Δ., *ο.π.*, σελ. 87.

⁴²⁸ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 264.

υπάλληλοι από τα πρατήρια, δεν θα μπορούσαν να τα πάρουν με τις διανομές του δελτίου, όμως οι διανομές των πρατηρίων θα ήταν διαφορετικές σε ποσότητες, αλλά και στο χρόνο σε σχέση με τις διανομές του δελτίου.⁴²⁹ Λίγο αργότερα μαθαίνουμε ότι υπήρχαν πολλές αιτήσεις υπουργείων και οργανισμών για την ίδρυση συνεταιρισμών τροφίμων και το υπουργείο επισιτισμού θα τις εξέταζε με ειδική επιτροπή.⁴³⁰

Στα τέλη Αυγούστου του 1941 η κυβέρνηση αποφάσισε να στηρίξει τους συνεταιρισμούς, ενώ από τον Οκτώβρη και μπροστά στη ραγδαία επιδείνωση της κατάστασης οι παραιτήσεις για την οργάνωση συνεταιρισμών πολλαπλασιάστηκαν.⁴³¹ Από το Δεκέμβρη και έπειτα η συνεταιριστική κίνηση έχει δυναμώσει και διαβάζουμε όλο και συχνότερα για ιδρύσεις συνεταιρισμών, ενώ οι ανακοινώσεις των συνεταιρισμών με τις οποίες καλούσαν τα μέλη τους σε γενικές συνελεύσεις ή να εγγραφούν στα συσσίτια ήταν συνεχείς.⁴³² Την ίδια στιγμή το κράτος έκανε διάφορες διευκολύνσεις στη μεταφορά αγαθών προς τους συνεταιρισμούς, όπως ήταν η άδεια στους συνεταιρισμούς να μεταφέρουν γαλοπούλες και πουλερικά για τα μέλη τους λίγο πριν τα Χριστούγεννα του 1941, γεγονός που είναι ένδειξη ότι τουλάχιστον κάποιοι συνεταιρισμοί, μέσα στη γενική επισιτιστική κατάρρευση της περιόδου θα είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν τέτοια είδη για τα μέλη τους.⁴³³

Η πιο σημαντική όμως κίνηση που έκανε η κυβέρνηση υπέρ των συνεταιρισμών ήταν ότι με μια σειρά από νομοθετικά διατάγματα διευκόλυνε το δανεισμό των συνεταιρισμών, ώστε να μπορούν ανά πάσα στιγμή να διαθέτουν τα απαραίτητα ποσά για να αγοράσουν τρόφιμα.

Αρχικά η διευκόλυνση πήρε τη μορφή της αξιοποίησης των διαθεσίμων των ασφαλιστικών οργανισμών και αφορούσε το συνεταιρισμό του προσωπικού του ΙΚΑ ή άλλων οργανισμών Δημοσίου Δικαίου, αλλά και τους συνεταιρισμούς των δημοσίων υπαλλήλων. Τα μέλη των συνεταιρισμών θα μπορούσαν να δανειστούν

⁴²⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/08/1941 και 05/09/1941.

⁴³⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 23/08/1941.

⁴³¹ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 265.

⁴³² εφημ. *Ακρόπολις* 07/12/1941, 06/01/1942, 16/01/1942, 31/01/1942 κλπ.

⁴³³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 228Β/ 31 -12 -1941, Α.Δ. 303 *Περί τροποποίησης του Α.Δ. 244/41*.

μέχρι τις αποδοχές ενός εξαμήνου με τόκο που θα όριζαν τα διοικητικά συμβούλια των οργανισμών και τα δάνεια θα εξοφλούνταν σε 72 δόσεις.⁴³⁴

Όμως η πιο σημαντική νομοθετική πρωτοβουλία ήρθε το Δεκέμβρη του 1941, όταν η κυβέρνηση διευκόλυνε τους συνεταιρισμούς να λαμβάνουν κατ' επανάληψη δάνεια από τράπεζες, συνταξιοδοτικά ταμεία και λοιπά νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Τα δάνεια αυτά ήταν εγγυημένα από το Κράτος και υποχρεούνταν να τα δώσουν τα παραπάνω ιδρύματα, ακόμα και αν δεν το επέτρεπαν τα καταστατικά τους. Την κρατική εγγύηση στο δάνειο θα την έδινε απόφαση του υπουργού Οικονομικών. Τα δάνεια θα παρέχονταν με επιτόκιο όχι μεγαλύτερο του 5% ετησίως και τα τρόφιμα θα μπορούσαν να δοθούν στα μέλη των συνεταιρισμών είτε τοις μετρητοίς, είτε επί πιστώσει που δεν θα μπορούσε να ξεπερνάει σε αξία τις 20000 δραχμές για κάθε υπάλληλο με εγγύηση τις αποδοχές του. Μάλιστα δεν οριζόταν σαφώς το πώς θα πληρωνόταν η πίστωση από τους υπαλλήλους. Στην αποπληρωμή της όμως θα εμπλέκονταν και τα διοικητικά συμβούλια των συνεταιρισμών.⁴³⁵

Η δυνατότητα δανεισμού με τέτοιους όρους, που πρακτικά λόγω του πληθωρισμού και της ταχύτατης απαξίωσης του χρήματος, θα επέτρεπε στους υπαλλήλους να εξασφαλίζουν τα τρόφιμα τους μέσω των συνεταιρισμών με σημαντικά μικρότερη επιβάρυνση από τις τρέχουσες τιμές τους, καταργήθηκε το Μάρτιο του 1942. Τότε τα τρόφιμα θα έπρεπε να πληρώνονται τοις μετρητοίς από τους υπαλλήλους, αλλά δινόταν σε αυτούς η δυνατότητα να δανείζονται από το Μετοχικό Ταμείο Πολιτικών Υπαλλήλων το ποσό των 20.000 δραχμών, το οποίο θα εξοφλούσαν σε 72 δόσεις.⁴³⁶ Εδώ πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το χρήμα μέσα σε τρεις μήνες είχε ήδη χάσει ένα σημαντικό τμήμα της αξίας του, οπότε έχουμε ούτως ή άλλως μείωση της πιστοληπτικής δυνατότητας των υπαλλήλων του κράτους με ταυτόχρονη αυστηροποίηση των όρων δανεισμού τους. Το γεγονός αυτό σίγουρα

⁴³⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 400Α/ 19 -11 -1941, Ν.Δ. 718, *Περί οικονομικής διευκόλυνσεως Προμηθευτικών Συνεταιρισμών υπαλλήλων*.

⁴³⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 456Α/ 31 -12 -1941, Ν.Δ. 844, *Περί παροχής έγκρίσεως διά τήν τη έγγυήσει του Δημοσίου συνολογίησιν δανείων υπό των έκ δημοσίων υπαλλήλων συγκροτουμένων συνεταιρισμών καταναλώσεως*. Ειδικά για τους συνεταιρισμούς των υπαλλήλων του Υπουργείου Συγκοινωνιών, ορίστηκε αργότερα ότι θα μπορούσαν να παίρνουν δάνεια από το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο. ΦΕΚ 54Α/ 16 -03 -1942, Ν.Δ. 1125.

⁴³⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 51Α/ 12 -03 -1941, Ν.Δ. 1115, *Περί χορηγήσεως δανείων παρ' οργανισμών Δημοσίου Δικαίου κλπ. προς έτερα νομικά πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου*.

θα δημιουργήσει δυσαρέσκεια η οποία θα έπαιξε και αυτή το ρόλο της στο ξέσπασμα των απεργιών του επόμενο μήνα.

Πάντως με όλες αυτές τις ρυθμίσεις το κράτος ουσιαστικά θα προπλήρωνε ένα ποσό των μισθών των υπαλλήλων, είτε μεγαλύτερο, είτε μικρότερο σε τρόφιμα. Και καθώς ο πληθωρισμός οδηγούσε στην ταχύτατη απαξίωση του χρήματος, ήταν σαφές ότι το ποσό που θα επέστρεφε στα ταμεία των οργανισμών θα ήταν σίγουρα αρκετά μικρότερο από αυτό του αρχικού δανείου. Η άλλη διάσταση των παραπάνω νομοθετημάτων ήταν ότι με αυτά το κατοχικό κράτος προσπάθησε από την αρχή να ελέγξει την κίνηση των συνεταιρισμών με το να εγγυάται ο υπουργός των Οικονομικών τα δάνειά τους, πράγμα που σήμαινε ότι ήταν αυτός που θα αποφάσιζε ποιος συνεταιρισμός θα μπορούσε να δανιστεί, διασφαλίζοντας έτσι από την πλευρά του κράτους μία στοιχειώδη εποπτεία.

Όμως για τον έλεγχο των συνεταιρισμών δεν αρκούσε μόνο ο έλεγχος της ροής των πιστώσεων. Άλλωστε αυτές δεν θα ήταν και εύκολο για πολιτικούς λόγους να κοπούν σε κάποιον ισχυρό -και άρα πολιτικά σημαντικό συνεταιρισμό. Από τη στιγμή που οι συνεταιρισμοί ήταν συλλογικότητες με εσωτερική ζωή και όχι καταστήματα, το κράτος εύλογα ανησυχούσε για το ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν σε ενδεχόμενες κοινωνικές συγκρούσεις σε μια περίοδο που ο λιμός είχε ταλαιπωρήσει τους Αθηναίους και στους κόλπους των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθωτών επικρατούσε διεκδικητικός αναβρασμός.⁴³⁷

Όταν τελείωσε ο χειμώνας και άρχισε να διαφαίνεται κάποια λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα η κυβέρνηση επιχείρησε να ελέγξει τους συνεταιρισμούς ζητώντας στοιχεία για τη σύνταξη μητρώου συνεταιρισμών.⁴³⁸ Λίγες μέρες αργότερα και στη διάρκεια των μεγάλων απεργιών των δημοσίων υπαλλήλων η κυβέρνηση αναγκάστηκε να διαψεύσει φήμες για κατάργηση των συνεταιρισμών, παραδέχτηκε όμως ότι μελετάει την εν γένει χρησιμότητα τους.⁴³⁹ Παράλληλα ζητήθηκε από τους συνεταιρισμούς να υποβάλουν καταστάσεις μελών και δηλώσεις τους ότι δεν

⁴³⁷ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 267.

⁴³⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 01/04/1942.

⁴³⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/04/1942.

ανήκουν και σε άλλον συνεταιρισμό.⁴⁴⁰ Πάντως μέχρι το τέλος του Μάη του 1942 οι συνεταιρισμοί δεν είχαν καταθέσει τα παραπάνω στοιχεία.⁴⁴¹

Μία διάσταση των παραπάνω κινήσεων της κυβέρνησης είναι η απόπειρα τακτοποίησης του συστήματος διανομών τροφίμων η οποία έπρεπε να γίνει ενόψει της συστηματοποίησης της έλευσης της ξένης βοήθειας.⁴⁴² Γι'αυτό και την ίδια εποχή περίπου άρχισαν να συστηματοποιούνται και οι έλεγχοι για πλαστά δελτία. Όπως άλλωστε έχει επισημάνει και ο Γ. Μαργαρίτης, το ζήτημα της διανομής της ξένης βοήθειας υπήρξε από τα βασικά επίδικα των απεργιακών κινήσεων του 1942 και έπαιξε σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις.⁴⁴³

Οι απεργίες του Απρίλη του 1942 έδειξαν ότι οι ανησυχίες της κυβέρνησης για τον πολιτικό χαρακτήρα των συνεταιρισμών δεν ήταν αβάσιμες, καθώς μέσα σε αυτές συντελέστηκαν σημαντικές πολιτικές διεργασίες. Κατα τη διάρκεια τους γεννήθηκε η Κεντρική Πανυπαλλική Έπιτροπή (Κ.Π.Ε.) και στις 15/04/1942 ιδρύθηκε η "Έπιτροπή Συνεργαζομένων Συνεταιρισμών Καταναλώσεως". Σε αυτή συμμετείχαν 105 Καταναλωτικοί Συνεταιρισμοί (35 εργατοϋπαλλήλων, 53 δημοσίων υπαλλήλων, 17 Ελευθέρων Επαγγελματιών) με 65000 μέλη.⁴⁴⁴

Η Έπιτροπή οργάνωσε την πετυχημένη κινητοποίηση της 16ης Ιουλίου 1942 - συγκέντρωση και πορεία προς τα παλαιά ανάκτορα- μετά από φήμες ότι θα κόβονταν τα συσσίτια. Στόχος της ήταν η ίδρυση λαϊκών εστιών, ήταν από τις πρώτες μαζικές εργατοϋπαλληλικές κινητοποιήσεις της κατοχής και σημείωσε επιτυχία ως προς τα αιτήματά της.⁴⁴⁵ Η διαμαρτυρία αφορούσε και τα σχέδια μεταφοράς της διανομής από τα συσσίτια στα παντοπωλεία. Αυτό που φόβιζε ήταν η διαφθορά των παντοπωλών,

⁴⁴⁰ εφημ. *Ακρόπολις* 18/04/1942.

⁴⁴¹ εφημ. *Ακρόπολις* 29/05/1942.

⁴⁴² Για το θέμα αναλυτικά βλ. Στέρπης Ν., *ο.π.*, σελ. 38 κ.εξ.

⁴⁴³ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 349 -351.

⁴⁴⁴ Κοσμόπουλος Δ., *ο.π.*, σελ. 94 -96.

⁴⁴⁵ Κωτσάκης, Σπ. (1986). *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ. 91. Ο Κωτσάκης λανθασμένα αναφέρει ως ημερομηνία την 16η Ιούνη. Τόσο στο ημερολόγιο της Ειρήνης Ζαχαριά (υποσ. 446), όσο από τον Θανάση Χατζή στο *Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*, τ.1. η κινητοποίηση τοποθετείται στις 16 και 20 Ιουλίου αντίστοιχα. Ημερομηνία που φαίνεται πιο λογική, καθώς εκείνη την περίοδο το θέμα των συσσιτίων απασχολούσε και τον τύπο.

αλλά και η δυσκολία για τα φτωχά νοικοκυριά να μαγειρέψουν στο σπίτι, καθώς τα καύσιμα ήταν πολύ ακριβά.⁴⁴⁶

Πάντως από τα τέλη Απριλίου του 1942 το κράτος επιδίωξε να ελέγξει τους συνεταιρισμούς παρεμβαίνοντας και στα εσωτερικά τους. Η πιο σημαντική παρέμβαση που έκανε ήταν το ότι έδωσε στους αρμόδιους κάθε φορά υπουργούς το δικαίωμα να αλλάζουν σε "εξαιρετικές περιστάσεις" τις διοικήσεις των συνεταιρισμών, διορίζοντας σε αυτές πρόσωπα της αρεσκείας τους.⁴⁴⁷

Λίγο μήνες αργότερα και προκειμένου να υπάρξει στον ιδιωτικό τομέα ένα συλλογικό όργανο των συνεταιρισμών ανταγωνιστικό στην Ε.Σ.Σ.Κ., ιδρύθηκε από την ελεγχόμενη από την κυβέρνηση ΕΣΕΕ η Πανεργατική Ένωση Συνεταιρισμών Αθηνών Πειραιώς στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι συνεταιρισμοί εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων. Στόχος της θα ήταν η διαρκής παρακολούθηση των συνεταιρισμών, η επέκτασή τους και η αύξηση των ειδών που μπορούσαν να προμηθευτούν.⁴⁴⁸

Οι παραπάνω κινήσεις σχετίζονται με το ότι από το καλοκαίρι του 1942 και μετά οι συνεταιρισμοί έγιναν από τους βασικούς διαύλους των έκτακτων χορηγήσεων τροφίμων που είχε στη διάθεση της η κυβέρνηση. Γι' αυτό το λόγο και δόθηκε η δυνατότητα να συνίστανται Επιτροπές Διανομών με μέλη δημόσιους υπάλληλους και στρατιωτικούς που θα διένειμαν τα τρόφιμα που είχε στη διάθεσή του το υπουργείο Επισιτισμού στους συνεταιρισμούς και σε άλλες συλλογικότητες.⁴⁴⁹ Αλλά και τα τρόφιμα που θα αποκτούσε η κυβέρνηση από τη συγκέντρωση της παραγωγής ή από τις εισαγωγές από το εξωτερικό θα τα διένειμε επί πιστώσει στους δημοσίους υπαλλήλους στη βάση καταστάσεων που θα συνέτασσαν οι συνεταιρισμοί.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ Ζαχαριά, Ειρ. (2016). *Ημερολόγιο Κατοχής, 1941 -1943*. Αθήνα: εκδόσεις Εύμαρος, σελ. 112, εγγραφή 16ης Ιούλη 1942.

⁴⁴⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 119Α/ 13 -05 -1942, Ν.Δ. 1320, *Περί τρόπου αντικαταστάσεως τῶν διοικητικῶν συμβουλίων τῶν Προμηθευτικῶν καί Καταναλωτικῶν Συνεταιρισμῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων*.

⁴⁴⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 30/07/1942.

⁴⁴⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 119Α/ 18 -07 -1942, Ν.Δ. 1517, *Περί Ἐπιτροπῶν Διανομῶν Τροφίμων*.

⁴⁵⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 198Α/ 05 -08 -1942, Ν.Δ. 1588, *Περί χορηγήσεως τροφίμων καί ἄλλων εἰδῶν ὑπό τούς Δημοσίους ὑπαλλήλους ἐπί πιστώσει*.

Κύρια επιδίωξη του κατοχικού κράτους ήταν να έχει πλήρη εποπτεία των ποσοτήτων των τροφίμων που μπορούσαν να λαμβάνουν τα μέλη των συνεταιρισμών. Η επιδίωξη της κυβέρνησης ήταν να περιοριστούν οι δυνατότητες των συνεταιρισμών για επιπλέον παροχές στα μέλη τους, ή αυτές να γίνονται εν γνώσει και υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης. Μεταξύ άλλων αυτή η εποπτεία ήταν αναγκαία για να μπορέσουν να ελεγχθούν και να εκκαθαριστούν τα δελτία.

Γι' αυτό τον Ιούνιο του 1942 με εγκύκλιό του το υπουργείο Επισιτισμού ζητούσε από τους συνεταιρισμούς να καταρτίσουν καταστάσεις στις οποίες θα φαίνονταν τα είδη, ο αριθμός άδειας μεταφοράς τους και οι ποσότητες που διακίνησαν οι συνεταιρισμοί και παράλληλα να παραδώσουν τα αντίστοιχα αποκόμματα από τα δελτία των μελών τους.⁴⁵¹ Βασικός στόχος εδώ ήταν μάλλον να περιοριστούν οι ποσότητες που θα λάμβαναν τα μέλη των συνεταιρισμών και τυχόν διπλές διανομές, καθώς ό,τι λάμβαναν από το συνεταιρισμό θα αφαιρούνταν από το ατομικό τους δελτίο. Η πρόβλεψη αυτή -το να βγαίνουν εκτός διανομής με το δελτίο, όσοι προμηθεύονταν κάποια είδη από τους συνεταιρισμούς- υπήρχε ήδη. Όπως όμως δείχνει το ότι εκείνη τη στιγμή διεξήχθη συγκεκριμένος έλεγχος, ίσως την εποχή της μεγάλης κρίσης να υπήρχε σχετική ελαστικότητα ή το σύστημα να είχε αποδιαρθρωθεί από μόνο του σε κάποιο βαθμό. Η προσπάθεια εφαρμογής της παραπάνω πρόβλεψης σηματοδοτούσε πάντως μια διαφορετική αντιμετώπιση των συνεταιρισμών. Λίγες μέρες μετά η πίεση στους συνεταιρισμούς αυξήθηκε με έναν σημαντικό συνεταιρισμό, αυτόν των τραπεζικών υπαλλήλων, να κατηγορείται για μαύρη αγορά, ότι δηλαδή πούλησε τρόφιμα σε τιμές μεγαλύτερες από αυτές που τα αγόρασε.⁴⁵²

Στην κατεύθυνση που περιγράψαμε οι συστηματικότερες προσπάθειες έγιναν στο τέλος του καλοκαιριού του 1942, λίγο πριν την έλευση μεγάλων φορτίων της ξένης βοήθειας και πριν τις μεγάλες απεργίες του Σεπτεμβρίου. Εκτός των άλλων κινήσεων που έκανε η κυβέρνηση δεν δίστασε να διαλύσει και να καταστήσει σε άλλους μικρότερους που θα είχαν το πολύ 800 μέλη ο καθένας, τον μεγάλο και ισχυρό Α' Προμηθευτικό Συνεταιρισμό Οικονομικών Υπαλλήλων. Εκτός από τα διάφορα οργανωτικά ζητήματα των νέων συνεταιρισμών η κυβέρνηση απαγόρευσε

⁴⁵¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 17/06/1942.

⁴⁵² εφημ. *Ακρόπολις*, 20/07/1942.

στους υπαλλήλους να είναι και μέλη σε περισσότερους από έναν συνεταιρισμούς, θέλοντας προφανώς να αποφύγει διπλές διανομές τροφίμων.⁴⁵³

Η σημαντικότερη όμως πρωτοβουλία του κατοχικού κράτους αφορούσε τη μεταφορά των δελτίων από τα παντοπωλεία στα πρατήρια των συνεταιρισμών. Συγκεκριμένα, οι συνεταιρισμοί όφειλαν να δημιουργήσουν πρατήρια στα οποία θα γίνονταν οι διανομές και να συγκεντρώνουν σε αυτά τα δελτία των μελών τους.⁴⁵⁴ Τα δελτία θα έπρεπε να μεταφερθούν από τα παντοπωλεία όπου τα είχαν καταθέσει τα μέλη των συνεταιρισμών στα πρατήρια μέχρι την 30η Σεπτεμβρίου και ταυτόχρονα οι συνεταιρισμένοι θα διαγράφονταν από τη δύναμη των παντοπωλείων. Η μεταφορά θα γινόταν μέσω των γραφείων επισιτισμού τα οποία και θα παρέδιδαν στις αρχές του Οκτώβρη τα δελτία στα πρατήρια για φύλαξη.⁴⁵⁵

Η πρόθεση και εδώ ήταν σαφέστατη. Στην ουσία όσοι υποχρεώνονταν να μεταφέρουν τα δελτία τους θα αποκλείονταν από τις διανομές που θα γίνονταν μέσω των παντοπωλείων και θα περιορίζονταν σε ό,τι θα προωθούσε το κράτος στους συνεταιρισμούς. Τα κίνητρα αυτής της πρωτοβουλίας πρέπει να αναζητηθούν τόσο στις επιθυμίες του ΔΕΣ να μπει μια τάξη στο σύστημα του δελτίου ενόψει των διανομών της ξένης βοήθειας (πράγμα που συνέβη και με τα συσσίτια)⁴⁵⁶ και στη διάθεση της κυβέρνησης να ελέγξει τις ροές τροφίμων και να κάνει πολιτική με αυτόν τον τρόπο.

Οι παραπάνω κινήσεις σίγουρα θα βιώθηκαν ως πρόκληση και απειλή από τους υπαλλήλους σε μια περίοδο που κανείς δεν ήταν σίγουρος ότι δεν θα επαναληφθεί ο χειμώνας του 1941 -42 και που γενικότερα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εποχή αφθονίας. Και παρόλο που δεν ήταν η μόνη αιτία, σίγουρα έπαιξαν και αυτές το ρόλο τους στο ξέσπασμα των απεργιών των αρχών του Σεπτεμβρίου του 1942. Πάντως ενώ αυτές οι απεργίες ήταν σε εξέλιξη, στις 15 Σεπτεμβρίου ανακοινώθηκε ότι με τη σύμφωνη γνώμη του Ερυθρού Σταυρού η

⁴⁵³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 220Α/ 31 -08 -1942, Ν.Δ. 1699, *Περί διαλύσεως τοῦ Α΄ Προμηθευτικοῦ Συνεταιρισμοῦ Οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων*.

⁴⁵⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 121Β/ 26 -08 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί συστηματοποίησης τῶν πρὸς τοὺς Ὑπαλληλικούς Συνεταιρισμούς διανομῶν*.

⁴⁵⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 26/08/1942.

⁴⁵⁶ Για τις διεργασίες πάνω σε αυτά τα ζητήματα βλ. και Στέρπης Ν., *ο.π.*, σελ. 55 κ. εξ. και Χιονίδου Β., *ο.π.* σελ. 158.

μεταφορά των δελτίων θα αναβαλλόταν μέχρι νεοτέρας.⁴⁵⁷ Είναι και αυτό ένα δείγμα ότι οι συνεταιρισμοί είχαν εδραιώσει τη θέση τους στο κατοχικό σκηνικό.

⁴⁵⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/09/1942.

Μαύρη Αγορά

Η αναδιοργάνωση των δικαστηρίων και των διωκτικών μηχανισμών

Η οικονομική πραγματικότητα λοιπόν, έδωχνε τα τρόφιμα και από το σύστημα του δελτίου και τα κατηύθυνε στη μαύρη αγορά όπου πουλιόνταν όλο και σε υψηλότερες τιμές. Από την πρώτη μέρα της κατοχής, η μαύρη αγορά, οι μαυραγορίτες και οι αισχροκερδείς στοχοποιούνταν από τον Τύπο και έκτοτε έγιναν αντικείμενο ισχυρών συναισθημάτων μίσους στην Ελλάδα που κράτησαν και μετά τη λήξη της.⁴⁵⁸ Από τις αρχές του Μάη βρίσκουμε στον Τύπο άρθρα καταγγελίας για τους κερδοσκόπους, τους μαυραγορίτες κλπ.⁴⁵⁹ Μαζί με τους αυτούς καταγγέλλονταν από επίσημα κρατικά χείλη και οι εύποροι που αποθησαύριζαν τρόφιμα και συντηρούσαν την αισχροκέρδεια.⁴⁶⁰ Στόχος έγιναν και οι έμποροι, σε τέτοιο βαθμό που αναγκάστηκαν να διαμαρτυρηθούν με δημόσια διαβήματά τους στον Τύπο.⁴⁶¹

Όσο κλιμακώνονταν η επισιτιστική κρίση, τόσο οξύνονταν οι επιθέσεις προς τους μαυραγορίτες και τους αισχροκερδείς. Η επιθετικότητα αυτή αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αδυναμίας του κράτους να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Σε εκείνη τη συγκυρία χρειαζόνταν αποδιοπομπαίοι τράγοι και οι μαυραγορίτες προσφέρονταν. Γι' αυτό και η καταγγελία του μαυραγοριτισμού αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά μοτίβα του κρατικού λόγου.⁴⁶²

Η κυβέρνηση για τη δίωξη της μαύρης αγοράς έφτιαξε ένα ιδιαίτερο δικονομικό οικοδόμημα, αλλά και ειδικά κατασταλτικά σώματα. Από τις πρώτες ενέργειές της ήταν να συγκροτήσει ειδικά πενταμελή δικαστήρια, τα "αισχροδικεία". Αυτά θα είχαν το χαρακτήρα στρατοδικείου, είχαν τη διαδικασία των τακτικών στρατοδικείων, και όσοι συμμετείχαν σε αυτά θα ορίζονταν με απόφαση του υπουργού Εθνικής Αμύνης. Είχαν μικτή σύνθεση από αξιωματικούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς δικαστές με τους στρατιωτικούς να πλειοψηφούν. Δίκαζαν τα πιο σοβαρά αδικήματα αισχροκέρδειας, ενώ τα πιο ελαφριά μπορούσαν να δικάζονται και

⁴⁵⁸ Χιονίδου, Β., *ο.π.*, σελ. 107.

⁴⁵⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/05/1941.

⁴⁶⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 22/05/1941.

⁴⁶¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/06/1941.

⁴⁶² Φραδέλλος, Κ., *ο.π.* σελ. 170 -171.

από τα απλά αγορανομικά δικαστήρια.⁴⁶³ Τα δικαστήρια αυτά θα λειτουργούσαν από την 31η Μάη του 1941 και μετά και το όλο τελετουργικό μετατροπής των αγορανομικών σε στρατιωτικά αδικήματα ολοκληρωνόταν με ορισμό τόπου συνεδριάσεων το στρατοδικείο Αθηνών.⁴⁶⁴

Τα αγορανομικά εγκλήματα που διώκονταν σε βαθμό κακουργήματος ορίζονταν με άλλο νομοθετικό διάταγμα. Αυτά ήταν η συγκέντρωση τροφίμων ή εμπορικών αγαθών με στόχο να προκληθούν ελλείψεις, η αύξηση των τιμών πάνω από τη διατίμηση ή τα χρηστά ήθη, η νόθευση τροφίμων ή φαρμάκων, η ανακριβής δήλωση τροφίμων στις αρχές και η κατά συρροήν αισχροκέρδεια. Τα αδικήματα αυτά τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου. Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στο χρηματισμό αγορανομικών οργάνων. Τέλος προβλέπονταν ποινές και για τους γιατρούς που έβγαζαν ψεύτικες βεβαιώσεις ότι ο ασθενής χρειαζόταν παραπάνω τρόφιμα. Παράλληλα αυστηροποιούνταν οι ποινές που προβλέπονταν για τις παραβάσεις του αγορανομικού κώδικα που ίσχυε από το 1936. Για τα αγορανομικά εγκλήματα δεν υπήρχε η δυνατότητα μετατροπής των ποινών φυλάκισης σε χρηματικές ή αναστολής της ποινής ή της χρήσης ένδικων μέσων.⁴⁶⁵

Τα θεμελιώδη αυτά νομοθετικά διατάγματα ακολουθήθηκαν από μια σειρά άλλα που ρύθμιζαν δικονομικές λεπτομέρειες ή τροποποιούσαν τη σύνθεσή τους, ενώ προέβλεπαν και την ίδρυση αισχροδικείων και στην Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, το Βόλο, τη Σύρο, την Κοζάνη, τη Μυτιλήνη, την Κέρκυρα και τα Ιωάννινα.⁴⁶⁶ Εντούτοις η πραγματικότητα ήταν πάντα πιο μπροστά από τις νομικές προβλέψεις και γρήγορα έγινε απαραίτητο να προβλεφθούν ποινές και για δύο άλλα αδικήματα, ενδεικτικά για την κατάσταση που επικρατούσε: αυτό της υποβολής πλαστών δικαιολογητικών στο υπουργείο επισιτισμού και της συνεργασίας

⁴⁶³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 158Α/ 08 -05 -1941, Ν.Δ. 13, *Περί συστάσεως ειδικού Αίσχροδικείου*.

⁴⁶⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 91Β/ 31 -05 -1941, Υπ. Απ. *Περί όρισμού ημέρας έναρξεως λειτουργίας του Ειδικού Αίσχροδικείου Αθηνών*.

⁴⁶⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 162Α/ 12 -05 -1941, Ν.Δ. 25, *Περί τροποίσεως και συμπληρώσεως των αγορανομικών ποινικών διατάξεων, ούσιαστικών και δικονομικών*.

⁴⁶⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 188Α/ 07 -06 -1941, Ν.Δ. 131 *Περί τροποποιήσεως του Νόμου περί συστάσεως Αίσχροδικείου Αθηνών, συστάσεως νέων τοιούτων εις άλλας πόλεις καί τροποποιήσεως του Αγορανομικού Κώδικος*. Με παρόμοια θεματολογία επίσης: ΦΕΚ 179Α/ 28 -05 -1941, Ν.Δ. 87, ΦΕΚ 247Α/ 24 -07 -1941, Ν.Δ. 311, ΦΕΚ 172Α/ 23 -05 -1941, Ν.Δ. 73.

αστυνομικών, λιμενικών, προέδρων εμπορικών συλλόγων, διευθυντών τραπεζών κλπ. στην βεβαίωση των δικαιολογητικών αυτών.⁴⁶⁷

Μαζί με την ανασύνταξη των δικαστηρίων, ο υπουργός Επισιτισμού θα αναλάμβανε την όλη εποπτεία της δικαστικής καταδίωξης της αισχροκέρδειας με την ίδρυση στο υπουργείο δικαστικού γραφείου εξαρτημένο απ' ευθείας από αυτόν. Την διεύθυνση του γραφείου θα την είχε ανώτερος δικαστικός λειτουργός και το γραφείο θα στελεχωνόταν με υπαλλήλους κατά προτίμηση με πτυχίο Νομικής. Αρμοδιότητα του θα ήταν η μέριμνα για την ποινική δίωξη των αγορανομικών παραβατών, η καθοδήγηση των υπηρεσιών του υπουργείου στην εφαρμογή του νόμου, η διενέργεια ένορκων προανακρίσεων, η τήρηση μητρώου για τους αγορανομικούς εγκληματίες κλπ. Παράλληλα θα είχε νομοπαρασκευαστικές αρμοδιότητες.⁴⁶⁸

Εκτός από τα παραπάνω, έγιναν και συγκεκριμένα βήματα για την ενίσχυση και των διωκτικών μηχανισμών του αγορανομικού εγκλήματος. Αρχικά δόθηκε η δυνατότητα, χωρίς ιδιαίτερες διευκρινίσεις, να αναλαμβάνει καθήκοντα αγορανομικού οργάνου και οποιοσδήποτε ιδιώτης, πιθανώς για να ενισχυθεί ο μηχανισμός εποπτείας της αγοράς.⁴⁶⁹ Η βασικότερη όμως κίνηση της κυβέρνησης ήταν η ανάθεση στους αποσπασμένους στο υπουργείο Επισιτισμού αξιωματικούς καθηκόντων αγορανομικού επόπτη. Οι αξιωματικοί αυτοί θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή, αλλά και οποιαδήποτε άλλη ένοπλη δύναμη και θα αναλάμβαναν κατόπιν εντολής του υπουργού την αγορανομική υπηρεσία στα αστυνομικά τμήματα.⁴⁷⁰

Με όλο αυτό το νομοθετικό πλέγμα είχε σχεδιαστεί ένας μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο αξιωματικοί θα καταδίωκαν τους αγορανομικούς παραβάτες, οι οποίοι θα δικάζονταν ουσιαστικά από στρατοδικεία, με την όλη διαδικασία να καθοδηγείται κεντρικά από το υπουργείο Επισιτισμού. Η αποτυχία του συστήματος είχε φανεί πριν καλά καλά αρχίσει να λειτουργεί. Στα τέλη Μαΐου η *Ακρόπολις* ήδη

⁴⁶⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 200Α/ 18 -06 -1941, Ν.Δ. 191, *Περί αντικαταστάσεως άρθρων τινών του Νομου "περί Αισχροδικείων κλπ."*

⁴⁶⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 165Α/ 15 -05 -1941, Ν.Δ. 37, *Περί συστάσεως διοικητικού γραφείου παρά τῷ Ὑπουργείῳ Ἐπισιτισμοῦ.*

⁴⁶⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 172Α/ 23 -05 -1941, Ν.Δ. 73, *Περί προσθήκης εἰς τό ἐδάφιον 5 τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Ν.Δ. 25/1941.*

⁴⁷⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 183Α/ 03 -06 -1941, Ν.Δ. 123, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τοῦ ἄρθρου 43 τοῦ Ἀγορανομικοῦ Κώδικος.*

θεωρούσε αναποτελεσματικά τα δικαστήρια και πρότεινε την ποινή της δημόσιας εκτέλεσης ως αποτελεσματικότερη, ενδεχομένως προαναγγέλοντας με έμμεσο τρόπο και την αυστηροποίηση των ποινών στη οποία θα προχωρούσε η κυβέρνηση.⁴⁷¹

Τα αισχροδικεία μετονομάστηκαν τον Αύγουστο του 1941 σε ειδικά αγορανομικά δικαστήρια. Στην σύνθεση τους επιτράπηκε να συμμετάσχουν περισσότεροι πολιτικοί δικαστές, καθώς φαίνεται ότι ανέκυπτε πρόβλημα στελέχωσης τους, ειδικά στην επαρχία, αν το κράτος έπρεπε να επιμείνει στην εκτεταμένη χρήση στρατιωτικών δικαστών.⁴⁷² Ένα άλλο πρόβλημα που φαίνεται ότι ανέκυπτε ήταν ότι υπήρχε κίνδυνος τα ειδικά αγορανομικά δικαστήρια να υπερφορτωθούν με υποθέσεις, καθώς με τον όρο "αγορανομικό έγκλημα" μπορούσε να χαρακτηριστεί σχεδόν όλη η κίνηση της μαύρης αγοράς εκείνης της περιόδου. Γι' αυτό και λίγο αργότερα ορίστηκε ότι για τα πλημμεληματικού χαρακτήρα αδικήματα αρμόδια θα ήταν τα απλά αγορανομικά δικαστήρια.⁴⁷³

Καθώς πλησίαζε ο χειμώνας του 1941 -και διαφαινόταν ότι θα υπήρχε σοβαρό πρόβλημα- η κυβέρνηση επιδίωξε να αναδιατάξει τόσο τους μηχανισμούς καταδίωξης της μαύρης αγοράς, όσο και τους δικαστικούς μηχανισμούς.

Στα τέλη Αυγούστου συγκροτήθηκε το Ειδικό Αγορανομικό Σώμα με αποκλειστικό στόχο την πρόληψη και την καταστολή του αγορανομικού εγκλήματος. Το σώμα υπαγόταν στην αγορανομική υπηρεσία του υπουργείου επισιτισμού, θα δρούσε στην περιφέρεια της τέως Διοικήσεως Πρωτεύουσας. Η δύναμη του θα κατανεμόταν στα αστυνομικά τμήματα και προβλεπόταν να απαρτίζεται από 30 υπαλλήλους με πτυχίο Νομικής και βαθμό Τμηματάρχη Α' και Β', 60 αρχιφύλακες και 330 χωροφύλακες. Όλες αυτές οι θέσεις θα καλύπτονταν από νέες προσλήψεις. Παράλληλα, λαμβανόταν μέριμνα για ενδεχόμενη διαφθορά με τη λεπτομερή περιγραφή διαφόρων πειθαρχικών ποινών, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι ορίζονταν και αμοιβές για όσους συνελάμβαναν αγορανομικούς παραβάτες, αλλά και για όσους τους υποδείκνυαν (δηλαδή και για ανθρώπους που δεν υπηρετούσαν στο

⁴⁷¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/05/1941.

⁴⁷² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 261Α/ 02 -08 -1941, Ν.Δ. 349, *Περί τροποποίησης του Ν.Δ. "περί συστάσεως Είδικων Αισχροδικείων", μετονομασίας αυτών εις Ειδικά Αγορανομικά Δικαστήρια κλπ.*

⁴⁷³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 278Α/ 16 -08 -194, Ν.Δ. 388, *Περί αρμοδιότητος των Είδικων Αγορανομικών Δικαστηρίων καί τροποποίησης διαδικαστικών τινών διατάξεων τούτων κλπ.*

σώμα).⁴⁷⁴ Λίγο αργότερα ορίστηκε ότι το Σώμα θα είχε προϊστάμενο ανώτερο στρατιωτικό ή δικαστικό, ενώ ορίστηκε και ότι ο υπουργός θα μπορούσε να αρνηθεί το διορισμό όποιου δεν παρέχει *"τα εχέγγυα από απόψεως ήθους και χαρακτήρος δια την ευσυνείδητον εκπλήρωσιν των καθηκόντων του"*, ρύθμιση ενδεικτική του τρόπου με τον οποίον επιδίωκε να ελέγχει τα πάντα η κυβέρνηση.⁴⁷⁵

Την ίδια περίοδο συγκροτήθηκε και υπηρεσία Συντονισμού στο υπουργείο Επισιτισμού. Επρόκειτο για ένα τριμελές όργανο που για τον υπουργό θα είχε συμβουλευτική λειτουργία, για όλες όμως τις υπόλοιπες υπηρεσίες (εκτός από τη Διεύθυνση Δικαστικού) θα λειτουργούσε ως προϊσταμένη αρχή. Μέλη της θα μπορούσαν να είναι ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι, αξιωματικοί, ή και απλοί ιδιώτες⁴⁷⁶. Φαίνεται ότι ο υπουργός Επισιτισμού θεωρούσε σημαντικό να συγκροτήσει μια επιτροπή έμπιστων προσώπων γύρω του, για να μπορέσει να διοικεί πιο αποτελεσματικά το υπουργείο. Η επιτροπή λειτούργησε ως τον Απρίλη του 1942, οπότε και καταργήθηκε μετά την ανάληψη και του υπουργείου Επισιτισμού από τον Γκοτζαμάνη.⁴⁷⁷

Τον επόμενο μήνα, το Σεπτέμβρη του 1941 έγιναν αλλαγές και στα αγορανομικά δικαστήρια με το πιο προσεγμένο και πληρέστερο σε σχέση με τα προηγούμενα Ν.Δ. 501. Με αυτό η κυβέρνηση αναβάθμιζε το δικαστικό οικοδόμημα δώξης της μαύρης αγοράς ιδρύοντας στις μεγάλες πόλεις της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλο) ανώτερα αγορανομικά δικαστήρια, αποτελούμενα από στρατιωτικούς και πολιτικούς δικαστές με τους πρώτους να πλειοψηφούν, εκτός από την περίπτωση που οι στρατιωτικοί δεν θα επαρκούσαν. Τα δικαστήρια αυτά θα ασχολούνταν με *"μείζονος βαρύτητος αγορανομικά αδικήματα"*. Και μόνο αυτή η ορολογία ήθελε να τονίσει την ενίσχυση της αποφασιστικότητας της κυβέρνησης.

Συγκεκριμένα τα δικαστήρια θα ασχολούνταν με την εκδίκαση των αγορανομικών κακουργημάτων (απόκρυψη τροφίμων για ύψωση τιμών, καταστροφή

⁴⁷⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 290Α/ 28 -08 -1941, Ν.Δ. 433, *Περί συγκροτήσεως Ειδικού Αγορανομικού Σωματος κλπ.*

⁴⁷⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 316Α/ 23 -09 -1941, Ν.Δ. 502, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. 433/1941.*

⁴⁷⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 295Α/ 30 -08 -1941, Ν.Δ. 452, *Περί συστάσεως παρά τῷ Ὑπουργείῳ Ἐπισιτισμοῦ ὑπηρεσίας Συντονισμοῦ.*

⁴⁷⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 91Α/ 18 -04 -1942, Ν.Δ. 1245, *Περί καταργήσεως του Ν.Δ. 452/1941.*

τροφίμων, νόθευση, αισχροκέρδεια κλπ), των αδικημάτων των αγορανομικών οργάνων, αδικήματα που με ειδικούς νόμους είχαν υπαχθεί στα ειδικά αγορανομικά δικαστήρια και γενικά ό,τι έκριναν οι επίτροποι ότι έπρεπε να δικαστεί από αυτά. Οι ποινές που θα επέβαλαν αυτά τα δικαστήρια θα ήταν και αυτές αναβαθμισμένες: θάνατος, ισόβια, πολυετείς φυλακίσεις, εκτοπίσεις κλπ.

Τα κοινά αγορανομικά δικαστήρια παρέμεναν για τα μικρότερα αδικήματα. Σημαντική καινοτομία ήταν και ο θεσμός του αγορανομικού ανακριτή, ο οποίος θα ενεργούσε ανακρίσεις σύμφωνα με τις διατάξεις της στρατιωτικής νομοθεσίας με εκτεταμένες αρμοδιότητες. Αυτός και ο επίτροπος του δικαστηρίου θα μπορούσαν να διατάζουν την προφυλάκιση ή την αποφυλάκιση των κατηγορουμένων. Όπου δεν λειτουργούσαν ανώτερα αγορανομικά δικαστήρια θα διορίζονταν ειδικοί ανακριτές Αγορανομίας με αυξημένες αρμοδιότητες. Παράλληλα τιμωρούνταν και όσοι αγόραζαν με όρους μαύρης αγοράς, εκτός και αν το έκαναν για επιτακτικούς λόγους υγείας ή αν κατήγγειλαν τον έμπορο, ενώ ιδιαίτερο βάρος δινόταν και στο θέμα των πλαστών δικαιολογητικών κάθε τύπου. Καθοριζόταν παράλληλα ο τρόπος εκποίησης των κατασχεμένων τροφίμων, ενώ ορίζονταν και αμοιβές για όσους κατέδιδαν μαυραγορίτες.⁴⁷⁸

Ο πρώτος πόλεμος εναντίον της μαύρης αγοράς

Η επόμενη περίοδος αλλαγών ήταν το Νοέμβριο του 1941, όταν και η κυβέρνηση μέσα στη δίνη του λιμού, είχε εξαπολύσει τον πρώτο πόλεμο της εναντίον της μαύρης αγοράς, στα αποτελέσματα του οποίου θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Οι αλλαγές που έγιναν αφορούσαν τόσο τα δικαστήρια, όσο και τους διώκτες της μαύρης αγοράς.

Ουσιαστικότερες ήταν οι αλλαγές που έγιναν στο Ειδικό Αγορανομικό Σώμα. Οι αρμοδιότητες του επεκτάθηκαν σε όλη την περιφέρεια και στόχος του ήταν πλέον εκτός από την εφαρμογή των αγορανομικών διατάξεων η παρακολούθηση των τιμών των ειδών βιοτικής ανάγκης από τον τόπο παραγωγής μέχρι τον τόπο κατανάλωσης. Το σώμα θα υπαγόταν άμεσα στον υπουργό Επισιτισμού. Παράλληλα το σώμα θα μπορούσε να ενισχυθεί με αξιωματικούς του στρατού ή των σωμάτων ασφαλείας, εισαγγελείς, αντεισαγγελείς και δικαστές, ενώ με απόφαση του υπουργού η σύνθεση

⁴⁷⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 315Α/ 23 -09 -1941, Ν.Δ. 501, *Περί συστάσεως Ανωτέρων Αγορανομικών Δικαστηρίων καί συμπληρώσεως του Αγορανομικού Κώδικος*.

του σώματος θα μπορούσε να αυξηθεί. Πάντως φαίνεται ότι και η συγκρότηση του Αγορανομικού Σώματος καθυστέρησε, καθώς προβλεπόταν η απόσπαση οπλιτών και αξιωματικών της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας μέχρι τη συγκρότηση των τμημάτων του, ενώ το αρχικό νομοθετικό διάταγμα είχε δημοσιευτεί ήδη από τον Αύγουστο του 1941.⁴⁷⁹ Τελικά οι αποσπάσεις 65 αξιωματικών (μόνιμων και εφεδρων εκ μονίμων) και 101 αρχιφυλάκων και αστυφυλάκων έγιναν τέλη Δεκέμβρη του 1941.⁴⁸⁰

Σε ό, τι αφορά τα δικαστήρια, δόθηκε η δυνατότητα να διορίζεται ανώτατος στρατιωτικός εν ενεργεία ή απόστρατος πρόεδρος του ανωτέρου αγορανομικού δικαστηρίου. Η διάταξη προφανώς ήταν φωτογραφική και επιδίωκε να καλύψει το διορισμό του υπουργού Άμυνας, στρατηγού Μπάκου, ως προέδρου του δικαστηρίου που θα δίκασε μεγάλα σκάνδαλα μαύρης αγοράς. Παράλληλα ο υπουργός Επισιτισμού αναλάμβανε επίτροπος των δικαστηρίων σε περιπτώσεις αδικημάτων που υπάγονταν στο Ανώτερο Αγορανομικό Δικαστήριο Αθηνών, ενώ αναλάμβανε και τη διοίκηση της Διεύθυνσης Δικαστικού του υπουργείου, η οποία ενισχυόταν και με προσωπικό και με δικαστές. Ταυτόχρονα διορίζονταν και δικαστικοί στις νομαρχίες ως Ανώτεροι Δικαστικοί Επόπτες Αγορανομίας. Εκτός από αυτά αυστηροποιούνταν, όπως συνηθιζόταν, διάφορες ποινές.⁴⁸¹ Από τις παραπάνω διατάξεις γίνεται σαφές ότι αυτό που άλλαζε κυρίως ήταν οι πολιτικοί συμβολισμοί και η κυβέρνηση έδειχνε ότι αναλαμβάνει σε ανώτατο επίπεδο τη δικαστική δίωξη της μαύρης αγοράς, πράγμα που διευκόλυνε την προπαγάνδα της. Την ίδια κατεύθυνση εξυπηρετούσαν και οι ρυθμίσεις για την άμεση εκποίηση των κατασχεθέντων που προέβλεπε το νομοθετικό διάταγμα.

Όλα αυτά είχαν σχέση με το διωγμό που εξαπέλυσε από τα μέσα του Νοέμβρη του 1941 και για είκοσι μέρες περίπου η κυβέρνηση εναντίον της μαύρης αγοράς. Φυσικά δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η επίθεση στη μαύρη αγορά εξαπολύθηκε, όταν

⁴⁷⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 405Α/ 24 -11 -1941, Ν.Δ. 730, *Περί τροποποίησης των Ν.Δ. 433, 452 και 502/1941*.

⁴⁸⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 14Β/ 04 -03 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί απόσπασης αξιωματικών και όπλιτών των Σωματων Δημοσ. Ασφαλείας παρά τω Είδικω Αγορανομικῷ Σώματι πρὸς ἐκτέλεσιν ὑπηρεσίας*.

⁴⁸¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 394Α/ 15 -11 -1941, Ν.Δ. 699, *Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 501/1941*.

πλέον στην Αθήνα η κατάσταση ήταν αβίωτη και κόσμος πέθαινε μαζικά από την πείνα.⁴⁸² Η όλη εκστρατεία είχε περισσότερο προπαγανδιστικούς, παρά ουσιαστικούς στόχους. Εκείνη τη στιγμή ήταν τέτοια η κατάσταση στην ελληνική οικονομία και κοινωνία που καθιστούσαν τη μαύρη αγορά αναγκαία για την επιβίωση του πληθυσμού, καθώς το επίσημο κράτος δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να δώσει λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός.⁴⁸³ Γι' αυτό και η ήττα της μαύρης αγοράς με κατασταλτικά μέσα ήταν αδύνατη. Όπως σωστά παρατηρούσε ο Γ. Παππάς -και με κάποια ίσως τάση εξωραϊσμού του φαινομένου: *"Η Κυβέρνησις Τσολάκογλου άρχισε έναν άνισο αγώνα κατά του μαυραγοριτισμού. Θα ηττηθή. Το ένστικτο αυτοσυντηρήσεως είναι δυνατότερον όλων. Ούτε νόμους ακούει, ούτε τιμωρίες φοβάται."*⁴⁸⁴

Σε μια τέτοια κατάσταση, αυτό που έκανε η κυβέρνηση ήταν να προσπαθεί διαρκώς να φορτώσει τη δική της πολιτική ανεπάρκεια στα σκοτεινά κυκλώματα και τους αισχροκερδείς που πλούτιζαν σε βάρος του λαού και ευθύνονταν για τα δεινά του.⁴⁸⁵ Γι' αυτό και ο Τσολάκογλου μιλούσε διαρκώς για τους μεγαλοκαρχαρίες, με ένα λαϊκίστικο λόγο που θύμιζε τη ναζιστική αντικαπιταλιστική ρητορεία και τους διέκρινε από τους φτωχούς που "παλεύουν να βγάλουν δύο δεκάρες παραπάνω" και τους οποίους ήθελε να αποφύγει να οδηγήσει στο απόσπασμα, αναγνωρίζοντας έμμεσα ότι στην πραγματικότητα η μαύρη αγορά εκείνη την περίοδο είχε ευρύτατη κοινωνική βάση την οποία η κυβέρνηση του ανεχόταν αναγκαστικά.⁴⁸⁶ Τον πολιτικό - επικοινωνιακό σχεδιασμό της κυβέρνησης αποτυπώνουν ανάγλυφα και γλαφυρές δημοσιεύσεις που αναφέρονταν στον ξυλοδαρμό των μαυραγοριτών από τον ίδιο τον πρωθυπουργό.⁴⁸⁷

Αυτό που σηματοδοτούσε την έναρξη του πρώτου διωγμού εναντίον της μαύρης αγοράς ήταν η αποκάλυψη του σκανδάλου της ζάχαρης (πρόκειται, όπως υποδηλώνει και το όνομα του, για νοθεία και παράνομη πώληση μεγάλων ποσοτήτων

⁴⁸² Λούκος Χρ., *ο.π.*, σελ. 220 -21.

⁴⁸³ Mazower M., (1994), *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (1993), σελ. 79 κ.εξ.

⁴⁸⁴ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 150, εγγραφή 20ης Νοεμβρίου 1941.

⁴⁸⁵ Για το θέμα και Φραδέλλος Κ., *ο.π.*, σελ. 170 -171.

⁴⁸⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/11/1941.

⁴⁸⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 18/11/1941 και 19/11/1941.

ζάχαρης) και άλλων σχετικά μεγάλων υποθέσεων μαύρης αγοράς.⁴⁸⁸ Εκτός από τις συλλήψεις των μεγάλων μαυραγοριτών, στον τύπο της εποχής αναφέρεται ότι ο πόλεμος εναντίον της μαύρης αγοράς είχε αποδώσει μέσα σε είκοσι μέρες πάνω από 1000 συλλήψεις και ότι κατασχέθηκαν τρόφιμα αξίας άνω των 200 εκατομμυρίων δραχμών.⁴⁸⁹ Φυσικά η μαύρη αγορά δεν νικήθηκε, ενώ ούτε οι μεγάλες υποθέσεις απέφεραν τίποτα σπουδαίο. Στην πρώτη μεγάλη δίκη που έγινε πριν τις γιορτές, αυτή των αδελφών Καζάκου, οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν λόγω αμφιβολιών.⁴⁹⁰

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως είχε η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ζωναρά, διευθυντή του γνωστού "Ζώναρς", ο οποίος συνελήφθη και προφυλακίστηκε για λίγο, καθώς με την υπόθεση στην οποία ενεπλάκη αποκαλύπτονται πολλά πράγματα για τη λειτουργία της μεσαίας και ανώτερης μαύρης αγοράς. Την εποχή της σύλληψης του ισχυρίστηκε πως για το ό, τι γινόταν είχε τη σιωπηρή έγκριση των αρχών, καθώς στο κατάστημα του σύχναζαν πολλοί ξένοι και Έλληνες.⁴⁹¹ Δύο μήνες αργότερα στη δίκη της υπόθεσης που έγινε με την απουσία των βασικών μαρτύρων, δηλαδή του αγορανομικού υπαλλήλου και του αστυνομικού που έκαναν τη σύλληψη, οι μάρτυρες που κατέθεσαν ανέφεραν ότι η εκφόρτωση των τροφίμων γινόταν δημόσια με νομιμοφανείς τρόπους, ενώ ένας άλλος είπε ότι γενικά υπήρχε ελαστικότητα στους ελέγχους της τιμής της ζάχαρης καθώς υπήρχε έλλειψη. Ένας τρίτος μάρτυρας τόνισε ότι οι τιμές μπορεί να φαίνονταν υψηλές, αλλά σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς δεν ήταν. Ο αδελφός του κατηγορουμένου τέλος υποστήριξε ότι η ίδια η Αγορανομία έστειλε το Ζωναρά για ζάχαρη στους κατηγορουμένους. Ο ίδιος ο Ζωναράς ισχυρίστηκε ότι αγόρασε ζάχαρη σε υπερβολικές τιμές για να μην κλείσει το κατάστημά του.⁴⁹²

Όλα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ψευδείς ισχυρισμοί στην προσπάθεια του κατηγορουμένου να γλυτώσει, όμως και το δικαστήριο τους έκανε εν μέρει τουλάχιστον δεκτούς και μπορεί να καταδίκασε μεν δύο μεγαλέμπορους, αλλά αθώωσε το Ζωναρά και κάποιους συγκατηγορούμενους του, δίνοντας του μάλιστα

⁴⁸⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 16 -21/11/1941.

⁴⁸⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/12/1941.

⁴⁹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 17/12/1941.

⁴⁹¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/11/1941.

⁴⁹² εφημ. *Ακρόπολις*, 28/01/1942.

πίσω και τη ζάχαρή του!⁴⁹³ Όλα τα παραπάνω, εκτός του ότι επιβεβαιώνουν την κοινή λογική, ότι δηλαδή ένα πολυτελές κατάστημα στο πιο κεντρικό σημείο της πόλης σε μια περίοδο έλλειψης και των πλέον αναγκαίων τροφίμων δεν θα μπορούσε να λειτουργεί κανονικά χωρίς την ανοχή των αρχών (και χωρίς φυσικά τις κατάλληλες διασυνδέσεις), επιβεβαιώνουν και το ότι στην πραγματικότητα οι όροι διεξαγωγής της μαύρης αγοράς με τους όρους διεξαγωγής της ελεύθερης αγοράς στην κοινή συνείδηση της εποχής ουσιαστικά ταυτίζονταν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι όποιες καταδίκες μεσαίων και μεγάλων εμπόρων είχαν περισσότερο συμβολικό, παρά ουσιαστικό χαρακτήρα.

Η περίπτωση του Ζωναρά δεν ήταν η μόνη που υποδεικνύει ότι οι σημαντικές συναλλαγές στη μαύρη αγορά δεν γίνονταν απαραίτητα στο σκοτάδι. Σε δύο περιπτώσεις που περιγράφονται στον τύπο οι συλληφθέντες μαυραγορίτες διαπραγματεύτηκαν με αστυνομικούς που φορούσαν πολιτικά την αγοραπωλησία σημαντικών ποσοτήτων λαδιού και σαπουνιού αντίστοιχα. Όταν η συμφωνία έκλεινε, έδιναν προκαταβολή στον έμπορο και έπαιρναν απόδειξη. Τότε μόνο αποκάλυπταν την ταυτότητα τους και προχωρούσαν στις συλλήψεις.⁴⁹⁴ Δεν μιλάμε λοιπόν για κοινούς εγκληματίες, αλλά για χονδρέμπορους που συναλλάσσονταν κανονικά με τους πελάτες τους, παραβιάζοντας όμως τους αντικερδοσκοπικούς νόμους του κράτους.

Πάντως τα αγορανομικά δικαστήρια κάθε τύπου, δικάζαν συνέχεια στη διάρκεια των πρώτων μηνών της κατοχής. Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσιεύθηκαν στην *Ακρόπολη* το Γενάρη του 1942, μόνο στο δεύτερο εξάμηνο του 1941 είχαν υποβληθεί 12.670 μηνύσεις και εκδόθηκαν 242 βουλεύματα και 9.698 αποφάσεις, έναντι 3.386 αποφάσεων που είχαν εκδοθεί το ίδιο διάστημα του 1940. Κατά την εφημερίδα οι μαυραγορίτες που είχαν έλθει αντιμέτωποι με το νόμο, μόνο το δεύτερο εξάμηνο του 1941, ξεπερνούσαν τις 15.000.⁴⁹⁵ Ακόμα και αν τα νούμερα είναι υπερβολικά, αντανakλούν μία πραγματικότητα.

⁴⁹³ εφημ. *Ακρόπολις*, 29/01/1942.

⁴⁹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 13/02/1942.

⁴⁹⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 06/01/1942.

Η κοινωνιολογία της μαύρης αγοράς

Οι διώξεις αυτές δεν μπόρεσαν να κάμψουν τη μαύρη αγορά και ένας από τους βασικούς λόγους ήταν -εκτός από το ότι την αναπαρήγε η ίδια η οικονομική πραγματικότητα- η πολύ μεγάλη κοινωνική διασπορά της, καθώς με τη μαύρη αγορά ενεπλάκησαν διάφορες κοινωνικές ομάδες.⁴⁹⁶ Μεγάλος αριθμός των μαυραγοριτών ήταν ιδιώτες που ταξίδευαν στην επαρχία και έφερναν τρόφιμα για να τα πουλήσουν στην Αθήνα.⁴⁹⁷ Αυτοί ήταν συνήθως όσοι μπορούσαν να έχουν κάποια σχέση με την επαρχία. Πολλοί από αυτούς άνηκαν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις αλλά, όχι μόνο. Ένα τέτοιο ταξίδι έκανε, όπως αναφέραμε, και ο Γ. Παππάς του Ιούνη του 1942. Ο ίδιος παρατηρούσε ότι οι περισσότεροι συνταξιδιώτες του είχαν χαμηλότερο κοινωνικό στάτους από αυτόν, ταξίδευαν όμως για τον ίδιο σκοπό.⁴⁹⁸

Πολλά τρόφιμα έρχονταν με τρένο και οι μαυραγορίτες για να αποφύγουν τους ελέγχους, πέταγαν τα τσουβάλια στο Μενίδι.⁴⁹⁹ Τα τρόφιμα που έρχονταν από την επαρχία πωλούνταν είτε σε "Μαύρες Αγορές", που είχαν εμφανιστεί σε περιοχές όπως το Πολύγωνο και ο Ασύρματος,⁵⁰⁰ είτε σε καταστήματα που ελάχιστη σχέση είχαν με την προπολεμική τους πινακίδα.⁵⁰¹ Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στον Τύπο, ήδη από το Μάη του 1941 ο καθένας πουλούσε τα πάντα σε τιμές πάνω από τη διατίμηση: βενζινάδικα πουλούσαν κουκιά, κουρεία λάδι, καφενεία πατάτες και ούτω καθεξής.⁵⁰² Αρχές φθινοπώρου του 1941 και διαβάζουμε ότι άνθρωποι όλων των επαγγελμάτων – ναυτικοί, σωφεράκια και λοιποί, γράφει η *Ακρόπολις*- έγιναν πλανόδιοι για να επιβιώσουν.⁵⁰³ Το Νοέμβρη, την περίοδο των μαζικών συλλήψεων, διαβάζουμε για τη σύλληψη 80 μαυραγοριτών στα τρένα που έρχονταν από την επαρχία με φορτία τροφίμων. Ήταν άνδρες και γυναίκες, "πάσης ηλικίας" και όταν οδηγήθηκαν στο δικαστικό τμήμα του υπουργείου επισιτισμού, έδιναν την εντύπωση "*αλλοπροσάλλον μωσαϊκού εμφανίσεων*". Τελικά κρατήθηκαν οι 50 και οι άλλοι 30

⁴⁹⁶ Mazower M., *ο.π.*, σελ. 82 κ. εξ.

⁴⁹⁷ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 111.

⁴⁹⁸ Παππάς Γ. *ο.π.*, σελ. 123, εγγραφή 22ης Ιουνίου 1941.

⁴⁹⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/11/1941.

⁵⁰⁰ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 118.

⁵⁰¹ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 97.

⁵⁰² εφημ. *Ακρόπολις*, 23/05/1941.

⁵⁰³ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/09/1941.

αφέθηκαν ελεύθεροι, καθώς θεωρήθηκε ότι απλά έφερναν τρόφιμα για τις οικογένειες τους.⁵⁰⁴

Μέσα στον πρώτο χρόνο της κατοχής έχει γίνει κοινός τόπος ότι οι μαυραγορίτες ήταν άνθρωποι που πλούτισαν απότομα, γεγονός που γινόταν αισθητό και από την ξαφνική αλλαγή στην εμφάνιση τους.⁵⁰⁵ Είχαν το ντύσιμο και τους τρόπους των νεόπλουτων, ενώ πολλοί από αυτούς ήταν επαρχιώτες ή από την ύπαιθρο γύρω από την πρωτεύουσα.⁵⁰⁶ Αυτή η τελευταία περιοχή πλούτισε τόσο πολύ που η *Ακρόπολις* -με αρκετή δόση υπερβολής φυσικά- κάνει λόγο για επιδρομή προικοθήρων σε αυτά τα μέρη, ενώ οι παραγωγοί της περιοχής μπήκαν και στο στόχαστρο των αρχών ήδη από τον Απρίλη του 1942, οι οποίες και τους έλεγχαν για τις περιουσίες τους και την προέλευση τους.⁵⁰⁷ Μέσα στον πρώτο χρόνο της κατοχής η κατάσταση στη γύρω της Αθήνας ύπαιθρο είχε αλλάξει τόσο πολύ που διαβάζουμε για την εξάρθρωση σπείρας που εκβίαζε εύπορους "κυρίως λαχανοκηπουρούς".⁵⁰⁸

Εντούτοις δεν ήταν μόνο αυτοί οι άνθρωποι που μπλέκονταν με το παράνομο εμπόριο για πρώτη φορά, αλλά υπήρχαν και αρκετοί εκπρόσωποι της μεσαίας τάξης. Μια κοσμική κυρία του Κολωνακίου είχε μετατραπεί σε δεινό έμπορα και είχε μετατρέψει το σπίτι της στο Κολωνάκι σε κατάστημα, πουλώντας ό,τι θα μπορούσε να βρει κάποιος σε ένα μπακάλικο. Και ο ίδιος όμως ο Γ. Παππάς έκανε το μεσάζοντα ανάμεσα σε γνωστούς του που εκποιούσαν τα τιμαλφή τους και έναν γνωστό του έμπορο. Τη δραστηριότητά του αυτή τη θεωρούσε απόλυτα φυσιολογική και δεν έβρισκε κάτι το μεμπτό σε αυτή.⁵⁰⁹

Μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα για την κοινωνική σύνθεση της μαύρης αγοράς μπορούμε να πάρουμε αν εξετάσουμε τα στοιχεία από τις καταδίκες των αγορανομικών δικαστηρίων που δημοσιεύονται στην *Ακρόπολη* από τον Απρίλη μέχρι τα τέλη Δεκέμβρη του 1941.⁵¹⁰ Δημοσιεύονται 1041 καταδίκες (οι εμπλεκόμενοι είναι λίγο παραπάνω, καθώς σε κάποιες υποθέσεις αναφέρονται περισσότερα άτομα),

⁵⁰⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/11/1941.

⁵⁰⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/02/1942.

⁵⁰⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/04/1942.

⁵⁰⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 07 και 08/04/1942 και 12/06/1942 κλπ.

⁵⁰⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/07/1942.

⁵⁰⁹ Παππάς Γ, *ο.π.*, σελ. 145 και 150, εγγραφές 23ης Οκτωβρίου και 20ης Νοεμβρίου 1941.

⁵¹⁰ Από εδώ και στο εξής, όταν μιλάμε για τις καταδίκες των αγορανομικών δικαστηρίων, θα χρησιμοποιούμε τον όρο "Δημοσιευμένες Καταδίκες Αγορανομικών Δικαστηρίων, 1941".

στις 565 από τις οποίες δηλώνεται το επάγγελμα ή η ιδιότητα. Πάντως από τη φύση και τις περιγραφές των αδικημάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι και όπου δεν αναφέρεται επάγγελμα, οι αναλογίες είναι όμοιες με αυτές που θα αναφέρουμε. Οι βιομήχανοι και οι εργοστασιάρχες ήταν ελάχιστοι και μάλιστα καταδικάζονταν κυρίως για αδικήματα που δεν είχαν να κάνουν με το εμπόριο, όπως είναι για παράδειγμα η κατοχή 17 οκάδων κρέατος από έναν εργοστασιάρχη.

Αν και καταγράφονται συνολικά πάνω από 100 επαγγέλματα, αφού τα ομαδοποιήσαμε, διαπιστώσαμε ότι κάτι παραπάνω από τους μισούς καταδικασθέντες είναι έμποροι κάθε τύπου και 36 (περίπου 6%) παραγωγοί τροφίμων. Αν όμως αφαιρέσουμε από το συνολικό αριθμό των εμπόρων τον αριθμό των πλανόδιων (64), εφόσον οι τελευταίοι ενδεχομένως να έκαναν κάποιο άλλο επάγγελμα και απλά να πούλαγαν τρόφιμα που έφερναν από την επαρχία, ο συνολικός αριθμός των εμπόρων κάθε τύπου πέφτει κάτω από το 50% των καταδικασθέντων για τους οποίους έχουμε στοιχεία. Αν σκεφτούμε επίσης ότι στους εμπόρους μπορεί να περιλαμβάνονται και καρβουνιάρηδες, επίσης πλανόδιοι μανάβηδες που απλά καταγράφονται ως οπωροπώλες, και ότι επίσης περιλαμβάνονται και έμποροι άλλων ειδών, ο αριθμός των καθαυτό εμπόρων τροφίμων (μαζί με τους εστιατορες κάθε τύπου) κατεβαίνει ακόμα περισσότερο. Όπως και να είχε η πλειοψηφία των ανθρώπων που συλλαμβάνονταν για μαύρη αγορά το 1941 ανήκαν είτε σε κατώτερα μικροαστικά ή εργατικά στρώματα.⁵¹¹

Γι' αυτό και οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί ή εκφράσεις που δηλώνουν “κατανόηση” και έχουν να κάνουν με την κοινωνική προέλευση αυτών των ανθρώπων δε λείπουν. “Λέτσους” χαρακτηρίζει η *Ακρόπολις* τους εμπόρους τσιγάρων που είχαν έδρα τα Χαντεία,⁵¹² ενώ όπως είδαμε παραπάνω ο Τσολάκογλου μίλαγε για φτωχούς που προσπαθούν να βγάλουν δύο δεκάρες σε αντίθεση με τους μεγαλοκαρχαρίες.⁵¹³

⁵¹¹ Δημοσιευμένες Καταδίκες Αγορανομικών Δικαστηρίων, 1941.

⁵¹² εφημ. *Ακρόπολις*, 04/12/1941.

⁵¹³ εφημ. *Ακρόπολις*, 16/11/1941.

Επαγγέλματα	Αριθμός Καταδικών
Παραγωγοί τροφίμων	36
Παραγωγοί με status επιχειρηματία	10
Έμποροι τροφίμων	122
Πλανόδιοι	64
Παντοπώλεις, καρβουνιάρηδες, καπνός	30
Εστιάτορες	29
Έμποροι κάθε τύπου	33
Ένδυση -Υπόδηση	13
Άνεργοι -άεργοι	12
Εργάτες -Εργατικοί	112
Ειδικευμένοι εργάτες	41
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	22
Εργαζόμενοι στις μεταφορές	21
Εργοστασιάρχες -βιομήχανοι	6
Σπουδαστές, μαθητές, οικοκυρές	18
Λοιπά	6
Σύνολο	565
Συνοπτικός κατάλογος	Αριθμός Καταδικών
Παραγωγοί τροφίμων	36
Έμποροι κάθε τύπου	291
Εργάτες, άνεργοι κλπ.	208
Εργοστασιάρχες -βιομήχανοι	6
Σπουδαστές, μαθητές, οικοκυρές	18
Λοιπά	6
Σύνολο	565

Βέβαια όλα τα παραπάνω δεν αποδεικνύουν ότι μαύρη αγορά έκαναν μόνο οι φτωχότεροι, αλλά ότι η μαύρη αγορά στην πρώτη της φάση ήταν ένα φαινόμενο με ευρύτατη κοινωνική διασπορά. Φυσικά τα παραπάνω στοιχεία και οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν, δείχνουν ότι και οι διώκτες της μαύρης αγοράς δεν ήταν ταξικά αμερόληπτοι. Το Δεκέμβρη του 1942 ακόμα και η *Ακρόπολις* απορεί γιατί δε διώκονται οι νόμιμοι μαυραγορίτες που πουλάνε υφάσματα, ρολόγια κλπ. σε εξωφρενικές τιμές στα μαγαζιά (οι αισχροκερδείς δηλαδή της “λευκής αγοράς”), παρά μόνο οι μαυραγορίτες του “ποδαριού”.⁵¹⁴

Οι ποινές πάντως ήταν μικρές γενικά, ενώ κάποιες μπορούν να χαρακτηριστούν και αστείες (αυστηρότερες ποινές εμφανίζονται από το 1942 και μετά). Για παράδειγμα άνεργος καταδικάστηκε επειδή πούλαγε 1 οκά σαπούνη 330 δραχμές σε ποινή 500 δραχμών, πράγμα που σημαίνει ότι αν πούλαγε 2 οκάδες από το προϊόν του θα είχε και ρέστα!⁵¹⁵ Η συντριπτική πλειοψηφία των παραβάσεων που φτάνουν στα αγορανομικά δικαστήρια αφορά την άμεση αισχροκέρδεια που έχει να κάνει με την πώληση πάνω από τις επίσημες τιμές ή από αυτές που θεωρούνταν θεμιτές. Από τις αρχές του Ιουλίου εμφανίζονται σιγά σιγά καταδίκες που έχουν να κάνουν με την κάθε τύπου απόκρυψη και συγκέντρωση τροφίμων ή και την παράνομη μεταφορά τους. Οι καταδίκες αυτές πληθαίνουν από το Σεπτέμβρη και μετά, γεγονός που έχει να κάνει σαφώς με την κλιμάκωση της επισιτιστικής κρίσης, αλλά και τις προσπάθειες του κράτους για αυξημένο έλεγχο πάνω στη διακίνηση τροφίμων.⁵¹⁶

Όσο προχωρούσε η κρίση εμφανίζονταν όλο και συχνότερα αδικήματα που σχετίζονταν με το δελτίο ή με ψευδείς δηλώσεις επιχειρήσεων (ή δηλώσεις εικονικών επιχειρήσεων) για τη λήψη εργατικών μερίδων, τη νόθευση τροφίμων και τη δημόσια υγεία, ενώ ιδιαίτερο βάρος δίνεται στα αδικήματα των αρτοποιών. Αργότερα εμφανίζονται και απάτες που γύρω από τα συσσίτια ή τους συνεταιρισμούς τροφίμων⁵¹⁷. Στα θέματα του δελτίου έχουμε αναφερθεί σε άλλο σημείο, ενώ για τα

⁵¹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/12/1941.

⁵¹⁵ Δημοσιευμένες Καταδίκες Αγορανομικών Δικαστηρίων, 1941.

⁵¹⁶ Δημοσιευμένες Καταδίκες Αγορανομικών Δικαστηρίων, 1941.

⁵¹⁷ Στοιχεία για τις καταδίκες του 1942 βρίσκονται δημοσιευμένες στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του έτους.

συσσίτια θα μιλήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Πρέπει όμως εδώ να κάνουμε κάποιες διευκρινίσεις για τα υπόλοιπα αδικήματα.

Η πρώτη έχει να κάνει με ένα από τα αδικήματα που αφορούν τη μυθολογία της κατοχής: αυτό της κατανάλωσης κρέατος αλόγων, γαϊδάρων, σκύλων κλπ. από τον πεινασμένο πληθυσμό της Αθήνας. Πράγματι οι περιπτώσεις που δημοσιεύονταν δεν είναι λίγες, το γεγονός όμως πρέπει να αποδοθεί εκτός από την απελπισία και στον κιτρινισμό των εφημερίδων που αρέσκονταν να προβάλλουν τη συγκεκριμένη είδηση. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι η κατανάλωση κάποιων από αυτά τα ζώα (των αλόγων και των γαϊδουριών) είχε γίνει νόμιμη το Νοέμβριο του 1941.⁵¹⁸ Αυτό που απαγορευόταν και διωκόταν ήταν η εξαπάτηση και η πώληση τους για κρέας άλλου είδους και φυσικά η πώληση σε τιμές πάνω από τη διατίμηση. Στις περιπτώσεις αυτές το κρέας κατασχόταν και πουλιόταν μέσα από τη νόμιμη διαδικασία στο κοινό.⁵¹⁹ Αυτό που έγινε ρητά παράνομο με νομοθετικό διάταγμα ήταν η κατανάλωση ζώων που από συνήθεια δεν τρώγονται στην Ελλάδα (εννοώντας κυρίως τα κατοικίδια).⁵²⁰

Αυτό όμως που έχει πιο μεγάλη πολιτική σημασία είναι το ζήτημα των αρτοποιιών. Αυτοί από την αρχή θεωρήθηκαν ύποπτοι για μαύρη αγορά και κατηγορήθηκαν ότι έκλεβαν το κοινό, δηλαδή του προσέφεραν ψωμί με περιεκτικότητα σε αλεύρι χαμηλότερη από την προβλεπόμενη (και άρα κράταγαν την υπόλοιπη) με διάφορους τρόπους: με κακό ψήσιμο, με προσφορά ζεστού ψωμιού ή με ψωμί που περιείχε περισσότερη από την προβλεπόμενη υγρασία, με κλοπή στο ζύγι κλπ.⁵²¹ Γι' αυτό και σε όλη τη διάρκεια των δύο πρώτων χρόνων της κατοχής εμφανίζεται πλήθος διαταγών που αφορά οτιδήποτε έχει να κάνει με το ψωμί -από την υγρασία και τον τρόπο και χρόνο ψησίματος, μέχρι το βάρος του αλευριού.⁵²²

⁵¹⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 402Α/ 20 -11 -1941, Κανονιστικό διάταγμα *Περί επιθεωρήσεως σφαγίων μονόπλων...*

⁵¹⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/02/1942.

⁵²⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 30Α/19 -02 -1941, Ν.Δ. 1028 *Περί συμπληρώσεως του Ν.Δ. 501/1941 Ν.Δ. ως προς την ευθύνη των διαχειριζομένων τα τρόφιμα των συσσιτίων και τους αρτοποιούς.*

⁵²¹ Οι περιπτώσεις που αναφέρονται στην *Ακρόπολις* διετίας 1941 -42 είναι πάρα πολλές. Ενδεικτικά: 06/01/1942, 16/06/1942 κλπ.

⁵²² Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 143Β/ 13 -08 -1941 ,ΦΕΚ 157Β/ 09 -09 -1941, ΦΕΚ 189Β/20 -10 -1941, ΦΕΚ 223Β/ 29 -12 -1941 κλπ. και εφημ. *Ακρόπολις*, 19/03/1942.

Εκτός από τα παραπάνω αδικήματα, συχνά αρτοποιοί βρέθηκαν ένοχοι το 1942 και για την κατοχή σημαντικού αριθμού πλαστών δελτίων.⁵²³

Με τον έλεγχο των αρτοποιιών και γενικότερα του δικτύου διανομής του ψωμιού που είχαν στα χέρια τους ασχολήθηκε και ο ΔΕΣ ενόψει της διανομής της ξένης βοήθειας.⁵²⁴ Για τον ίδιο λόγο και η κυβέρνηση ασχολήθηκε ιδιαίτερα με αυτούς και οι έλεγχοι στα αρτοποιεία, με όση αποτελεσματικότητα μπορούσαν να έχουν, ήταν διαρκείς σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε και κλιμακώθηκαν προς το τέλος της.⁵²⁵ Ενδεικτικό είναι άλλωστε ότι και την περίοδο που ο λιμός ήταν στο αποκορύφωμά του -και η κυβέρνηση είχε παραλύσει- η τελευταία δεν πήρε σοβαρές πρωτοβουλίες εκτός από το ότι έδωσε τη δυνατότητα στον υπουργό να κλείνει μέχρι και έξι μήνες τα παντοπωλεία, τα αρτοποιεία και τα καταστήματα τροφίμων που δεν συμμορφώνονταν με τις διαταγές του,⁵²⁶ ενώ αργότερα έγιναν αγορανομικά κακουργήματα και αδικήματα όπως η κατάχρηση των σιτηρών από τα αρτοποιεία, όπως και των τροφίμων που προορίζονταν για κοινωνικές σκοπούς (αφορούσε τα συσσίτια), τους συνεταιρισμούς κλπ.⁵²⁷ Πάντως οι αρτοποιοί όλη την περίοδο που εξετάζουμε στιγματίζονταν από τον τύπο ως μαυραγορίτες και γενικά εντάσσονταν στις κατηγορίες που πλούτισαν από τη δυστυχία των υπολοίπων.⁵²⁸

Η δίωξη της μαύρης αγοράς την περίοδο Γκοτζαμάνη

Το επόμενο κύμα αλλαγών στους διοικητικούς και δικαστικούς μηχανισμούς συντελέστηκε με την αναβάθμιση του Γκοτζαμάνη σε υπερυπουργό Οικονομικών με αρμοδιότητα και στα θέματα επισιτισμού και σχετίζεται με τον δεύτερο πόλεμο που εξαπέλυσε η κυβέρνηση εναντίον της μικρής μαύρης αγοράς. Ήδη με το νομοθετικό διάταγμα που όριζε τις νέες αρμοδιότητες του υπουργού οικονομικών συγκροτούνταν Αγορανομικές Επιτροπές οι οποίες θα είχαν ως αρμοδιότητα την εφαρμογή των

⁵²³ εφημ. *Ακρόπολις*, 27/09/1942 και 09/10/1942.

⁵²⁴ Στέρπης Ν, *ο.π.*, σελ. 55.

⁵²⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/09/42, 16/09/42, 11/10/42, 14/10/1942 κλπ.

⁵²⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 428Α/ 12 -12 -1941, Ν.Δ. 796, *Περί ληπτέων υπό τοῦ Ὑπουργοῦ τοῦ Ἐπισιτισμοῦ μέτρων κατά παραβαινόντων διαταγὰς τοῦτου καταστηματαρχῶν*.

⁵²⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 30Α/19 -02 -1941, Ν.Δ. 1028, *Περί συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 501/1941 Ν.Δ. ὡς πρὸς τὴν εὐθύνην τῶν διαχειριζομένων τα τροφίμα τῶν συσσιτίων καὶ τοὺς ἀρτοποιούς*.

⁵²⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 26/05/1942, 02/09/1942 κ.λπ.

αγορανομικών νόμων και θα μπορούσαν να επιβάλλουν χρηματικές ποινές ή να διατάσσουν την εκτόπιση όσων διέπρατταν αδικήματα.⁵²⁹ Οι πρώτες από αυτές ιδρύθηκαν λίγες μέρες αργότερα στην Αθήνα και τον Πειραιά, ήταν τριμελείς και στη σύνθεση τους περιλάμβαναν δύο στρατιωτικούς, δύο αξιωματικούς της Αστυνομίας, έναν εφοριακό και έναν του οποίου δεν δηλωνόταν η ιδιότητα. Γραμματείς των επιτροπών ήταν αξιωματικοί της Αστυνομίας.⁵³⁰ Λίγες μέρες αργότερα ορίστηκαν και οι ποινές που θα επέβαλαν οι αγορανομικές επιτροπές. Αυτές ήταν πρόστιμο από 25.000 μέχρι 10.000.000 δραχμές, καθώς και εκτόπιση μέχρι ένα έτος.⁵³¹

Τον επόμενο μήνα ορίστηκε ότι οι υποθέσεις θα εισάγονταν στις αγορανομικές επιτροπές από τις αστυνομικές αρχές με ή χωρίς διοικητική εξέταση.⁵³² Πάντως, όπως συνέβαινε και με άλλα νομοθετήματα, τα πράγματα κινούνταν αρκετά αργά και γι' αυτό από τον τύπο μαθαίνουμε ότι η πρώτη συνεδρίαση της Αγορανομικής Επιτροπής Αθηνών έγινε τον Ιούλη του 1942. Πληροφορούμαστε επίσης ότι οι κατηγορούμενοι δεν δικαιούνταν συνήγορο, αλλά κατέθεταν υπομνήματα.⁵³³ Από το καλοκαίρι του 1942 και μετά οι Αγορανομικές Επιτροπές επεκτάθηκαν και συγκροτήθηκαν σε μια σειρά από περιοχές της επαρχίας.⁵³⁴ Έκτοτε αποτέλεσαν σημαντικό όπλο στον πόλεμο της κυβέρνησης εναντίον των μικρών μαυραγοριτών, πραγματοποιώντας τους επόμενους μήνες αρκετές εκτοπίσεις.⁵³⁵

Οι παραπάνω ρυθμίσεις, όπως και η επέκταση της αυτόφωρης διαδικασίας σε όλα τα πλημμελήματα,⁵³⁶ προφανώς ενίσχυαν το οπλοστάσιο της δίωξης της μικρού

⁵²⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 61Α/ 24 -03 -1942, Ν.Δ. 1150, *Περί νέων αρμοδιοτήτων του Υπουργού των Οικονομικών*.

⁵³⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 24Β/ 01 -04 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί συστάσεως Αγορανομικών Επιτροπών δι' ἐκδίκασιν παραβάσεων αγορανομικών Νόμων καί διατάξεων διαπραττομένων ἐν Ἀθήναις καί τη περιφερείᾳ τῆς τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης και Πειραιεί ὡς καί τη Ἐπαρχίᾳ Αἰγίνης*.

⁵³¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 74Β/ 04 -04 -1942, Ν.Δ. 1184, *Περί ὀρισμοῦ ποινῶν διὰ παραβάσεως ἀγορανομικῶν Νόμων καί διατάξεων*.

⁵³² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 54Β/ 13 -05 -1942, Υπ. Αποφ. *Περί τρόπου εἰσαγωγῆς ὑποθέσεων ἐνώπιον τῶν κατὰ τὸ ἄρθρον 2 τοῦ 1150 Ν.Δ. Αγορανομικῶν Επιτροπῶν*.

⁵³³ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/07/1942.

⁵³⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ΦΕΚ 65Β/01 -06 -1942 (για νομό Εύβοιας), ΦΕΚ 147Β/ 31 -08 -1942 (για Αργίτιο, Λειβαδιά, νομούς Αργολίδας και Αρκαδίας κ.λπ.), ΦΕΚ 149Β/08 -09 -1941 κ.α.

⁵³⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/08/42, 13/08/42, 20/08/42, 27/08/42, 01/09/42 κ.λπ.

⁵³⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ΦΕΚ 85Α/16 -04 -1942, Ν.Δ. 1212, *Περί ἐπεκτάσεως τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ διαδικασίας ἐπὶ παντῶν τῶν πλημμελημάτων*.

μεγέθους μαύρης αγοράς. Όμως η ρύθμιση που σηματοδοτούσε την κήρυξη του δεύτερου πολέμου εναντίον της μαύρης αγοράς, ήταν η εκ νέου μεταρρύθμιση των δικαστηρίων και του αγορανομικού κώδικα.

Με νομοθετικό διάταγμα "επανιδρύονταν", όπως θα λέγαμε σήμερα, στα μέσα του Απρίλη του 1942 τα ανώτερα αγορανομικά δικαστήρια. Όπως συνέβαινε και τις προηγούμενες φορές τα δικαστήρια ήταν μικτά από πολιτικούς και στρατιωτικούς δικαστές. Ο πρόεδρος τους θα ήταν ανώτερος αξιωματικός και θα διοριζόταν από τον υπουργό Επισιτισμού. Θα ακολουθούσαν τη διαδικασία των στρατοδικείων και θα δίκάζαν αγορανομικά κακουργήματα. Όμως πλέον η απολογία του κατηγορουμένου στις περιπτώσεις κακουργημάτων δεν θα ήταν υποχρεωτική. Παράλληλα γινόταν πιο εύκολη η παράταση της προφυλάκισης των κατηγορουμένων και απαγορευόταν η αποφυλάκιση των αγορανομικών παραβατών με εγγύηση, ενώ απαγορευόταν και η αναστολή ή η διακοπή εκτέλεσης της ποινής. Η θανατική ποινή θα έπρεπε να εκτελεσθή εντός 24 ωρών. Γενικότερα η βασική κατεύθυνση του νόμου ήταν η αυστηροποίηση των διαδικασιών ακόμα και για τα πλημμελήματα, ενώ το ίδιο συνέβαινε και με τις ποινές που προέβλεπε ο αγορανομικός κώδικας. Πάντως λίγες φορές επιβλήθηκε η εσχάτη των ποινών, ενώ δεν είναι σαφές αν τελικά κάποιος από τους λίγους που καταδικάστηκαν σε θάνατο, εκτελέστηκε.

Αυτές, εκτός από το να γίνονται αυστηρότερες, αφορούσαν όχι μόνο τα συνηθισμένα αδικήματα (πχ. απόκρυψη τροφίμων, νοθεία κλπ), αλλά και τα νέα που είχε δημιουργήσει ένας χρόνος κυριαρχίας της μαύρης αγοράς και ο χειμώνας της πείνας. Έτσι ιδιαίτερα αυστηρά (με θάνατο) θα τιμωρούνταν οι αρτοποιοί που παρακρατούσαν σημαντικές ποσότητες σιτηρών (σημαντική θεωρούνταν κάθε ποσότητα πάνω από 50 οκάδες), ή όποιος διέθετε με τρόπο διαφορετικό από τον προβλεπόμενο είδη που του δόθηκαν από τις αρχές (η διάταξη αυτή αφορούσε τα συσσίτια). Με θάνατο τιμωρούνταν και όποιος παρακρατούσε αγαθά που δόθηκαν από τις Αρχές ή ιδρύματα για διανομή σε ασθενείς και απόρους. Αν τα αγαθά αυτά τα αποσπούσε από συνεταιρισμούς ή σωματεία τιμωρούνταν με ισόβια. Σοβαρές ποινές προβλέπονταν και για κάθε τύπου απάτη που γινόταν με τα δελτία. Με θάνατο τιμωρούνταν και τα μέλη της αγορανομικής υπηρεσίας που καταδικάζονταν για

εκβίαση ή δωροδοκία, ενώ πάντα η ιδιότητα του μέλους της αγορανομικής υπηρεσίας θεωρούνταν επιβαρυντική κατά την επιμέτρηση της ποινής.⁵³⁷

Μετά από τις παραπάνω αλλαγές το κράτος ήταν έτοιμο για τη δεύτερη μεγάλη επίθεση του εναντίον της μαύρης αγοράς. Η έναρξη της σχεδιάστηκε μετά από συνεργασία του Γκοτζαμάνη με εισαγγελείς με στόχο τη δίωξη αγορανομικών εγκλημάτων⁵³⁸ και σηματοδοτήθηκε από τις μεγάλους εφόδους της Αστυνομίας στο Πολύγωνο και τον Ασύρματο που απέφεραν δεκάδες συλλήψεις μερικές από τις οποίες κατέληξαν σε εκτοπίσεις.⁵³⁹ Λίγο αργότερα έγινε και άλλη μεγάλη έφοδος από δεκάδες αστυνομικούς που επέφερε και αυτή δεκάδες συλλήψεις, μεταξύ των οποίων και του προέδρου των ιχθυέμπορων, καθώς διαπιστώθηκε ότι πολλά ψάρια δίνονταν σε μεταπωλητές (παραβίαζαν δηλαδή τις διατάξεις που αφορούσαν τη συγκέντρωση σε ψαραγορές κλπ.) και από εκεί στη μαύρη αγορά.⁵⁴⁰ Τις επόμενες ημέρες η κυβέρνηση συγκρότησε ειδικά συνεργεία αγορανομικού ελέγχου (14 συνεργία των 5 μελών το καθένα), τα οποία θα έλεγχαν τις τιμές. Μέσα σε λίγες μέρες τα συνεργεία αυτά υπέβαλαν δεκάδες μηνύσεις.⁵⁴¹

Η πίεση στη μικρή μαύρη αγορά συνεχίστηκε όλο το επόμενο διάστημα και αυτή τη φορά είχε ένα σημαντικό αποτέλεσμα, την υποχώρηση της μικρής μαύρης αγοράς και τη συγκέντρωσή της σε λίγα χέρια που δρούσαν στα κέντρα των πόλεων υπό την έλεγχο -προστασία των αρχών.⁵⁴² Υποχώρηση φυσικά δεν σημαίνει εξαφάνιση. Άλλωστε η μικρή μαύρη αγορά ήταν βασική πλευρά της λειτουργίας ολόκληρων κλάδων της οικονομίας. Στην καπνοβιομηχανία για παράδειγμα, που απασχολούσε ιδιαίτερα το κοινό το φθινόπωρο του 1942, ένα κομμάτι του μισθού των εργατών δινόταν σε τσιγάρα, τα οποία φυσικά δεν τα καταλάωναν οι ίδιοι, αλλά τα εμπορεύονταν στη μαύρη αγορά.⁵⁴³ Άλλωστε στο συγκεκριμένο κλάδο η μαύρη

⁵³⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 92Α/ 18 -04 -1942, Ν.Δ. 1249, *Περί συστάσεως Ανωτέρων Αγορανομικών Δικαστηρίων καί συμπληρώσεως του Αγορανομικού Κώδικος*.

⁵³⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/07/1942.

⁵³⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 07/07/1942, 08/07/1942 και 14/7/1942.

⁵⁴⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/7/1942.

⁵⁴¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 25 και 29/07/1942.

⁵⁴² Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 347.

⁵⁴³ εφημ. *Ακρόπολις*, 31/12/1942.

αγορά κάθε επιπέδου ήταν σχεδόν επίσημη πρακτική, καθώς ένα 25% της παραγωγής πήγαινε ούτως ή άλλως στη μαύρη αγορά με την έγκριση των κατοχικών αρχών.⁵⁴⁴

Μαύρη αγορά και κατακτητές

Εκτός όμως από τη μαύρη αγορά στην οποία εμπλέκονταν ντόπιοι έμποροι κάθε επιπέδου, υπήρχε και αυτή με την οποία καταγίνονταν και οι κατακτητές, επίσης σε όλα τα επίπεδα. Φυσικά η εμπλοκή των Γερμανών και των Ιταλών στη μαύρη αγορά δεν μπορούσε να περάσει στον κατοχικό τύπο, ούτε μπορούσαν να τους συλλάβουν οι Έλληνες αστυφύλακες και να τους οδηγήσουν στα αγορανομικά δικαστήρια. Εντούτοις όλοι τη θεωρούσαν δεδομένη και για πολλούς λόγους ήταν αδύνατο να γίνει διαφορετικά. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός για παράδειγμα, όταν ζητούσε από τον Ιταλό πληρεξούσιο Ghigi ελαιόλαδο για τα συσσίτια της εκκλησίας, θεωρούσε δεδομένο ότι το εμπόριο τροφίμων γίνεται από όργανα των αρχών ή από ανθρώπους που έχουν σχέση με αυτούς καθώς ήταν αδύνατη η μεταφορά τροφίμων από περιοχή σε περιοχή χωρίς την ανοχή τους.⁵⁴⁵

Φυσικά και οι κατακτητές δεν ήταν αδιάφοροι μπροστά στις ευκαιρίες για κέρδος που παρουσιάζονταν εκείνη την περίοδο. Πρώτα απ' όλα είναι σαφές ότι δεν μπορούσε να γίνει σοβαρή μαύρη αγορά χωρίς την ανοχή αξιωματικών και στρατιωτών των κατοχικών δυνάμεων η οποία είναι λογικό ότι εξαγοραζόταν.⁵⁴⁶ Εννοείται ότι κατακτητές και ντόπιοι δεν χωρίζονταν με σινικά τείχη στη μαύρη αγορά, αλλά ο συνεταιρισμός ήταν συχνός. Όπως διηγείται ο Χρηστίδης ντόπιοι και Ιταλοί στρατιώτες εκβίαζαν έναν εργοστασιάρχη, για να του αποσπάσουν τη βενζίνη που κατείχε, αλλά και χρήματα.⁵⁴⁷ Είναι προφανές ότι το πολύτιμο καύσιμο θα διοχετευόταν στη μαύρη αγορά και ο συνεταιρισμός θα απέδιδε στους συνεταιίρους μεγαλύτερα κέρδη. Άλλωστε προϊόντα όπως η βενζίνη, μάλλον θα ήταν αδύνατο να βρεθούν στη μαύρη αγορά χωρίς να βγουν από τις αποθήκες των κατακτητών και

⁵⁴⁴ Τριγώνης Τ., *ο.π.*, σελ. 593 -594.

⁵⁴⁵ Βενέζης, Ηλ. (1981). *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Οι χρόνοι της δουλείας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας", σελ. 150.

⁵⁴⁶ Mazower Μ., *ο.π.*, σελ. 84.

⁵⁴⁷ Χρηστίδης, *ο.π.*, σελ. 149, εγγραφή 17ης Οκτωβρίου 1941.

ήταν ένα από τα είδη στη διακίνηση των οποίων εμπλέκονταν οι κατακτητές, οι οποίοι συχνά έκαναν και την αρχή σε αυτού του τύπου τις δοσοληψίες.⁵⁴⁸

Υπήρξαν προϊόντα με τα οποία ασχολήθηκαν ιδιαίτερα Γερμανοί αξιωματικοί πάντα σε συνεταιρισμό με ντόπιους εμπόρους. Ο Τσολάκογλου, όπως αναφέραμε, ισχυριζόταν ότι ένας έμπορος με το όνομα Τερζόγλου, μαζί με έναν Γερμανό λοχαγό που ήταν υπεύθυνος για το λάδι, μπόρεσε και εξασφάλισε το μονοπώλιο το λαδιού της Λέσβου. Το λάδι δεν έφυγε σε μεγάλες ποσότητες στη Γερμανία, αλλά διοχετεύτηκε στη μαύρη αγορά με τη συνεργασία των δύο ανδρών.⁵⁴⁹ Παρόμοιοι συνεταιρισμοί που αφορούσαν το λάδι, αλλά και άλλα προϊόντα (πχ. μαστίχα), έγιναν και στη Σίφνο και τη Χίο και προφανώς θα έχουν συμβεί και αλλού.⁵⁵⁰

Εκτός όμως και από αυτές τις περιπτώσεις, από τη στιγμή που έπρεπε να καλύψουν τις ανάγκες τους σε καταναλωτικά αγαθά από τη ντόπια αγορά, οι ξένοι στρατιώτες αναγκαστικά θα σχετίζονταν και με τη μαύρη αγορά. Αυτό συνέβαινε με τους Γερμανούς στρατιώτες που λόγω του μικρού μισθού τους συχνά επιδίδονταν σε ανταλλαγές προϊόντων και συνδέονταν με ντόπιους μαυραγορίτες.⁵⁵¹ Παρόμοιες ανταλλαγές γίνονταν και με Έλληνες που εργάζονταν σε επιχειρήσεις που δούλευαν για τους Γερμανούς. Τα προϊόντα έβγαιναν στη μαύρη αγορά και οι Γερμανοί συμπλήρωναν έτσι τα εισοδήματά τους.⁵⁵² Να σημειώσουμε επίσης, ότι όχι μόνο οι μεμονωμένοι στρατιώτες και αξιωματικοί συναλλάσσονταν με τη μαύρη αγορά, αλλά και οι ίδιες αρχές κατοχές ως οργανισμοί συχνά προχωρούσαν σε προμήθειες από αυτή.⁵⁵³

Φυσικά δεν ήταν μόνο οι κατακτητές που εμπλέκονταν με τη μαύρη αγορά. Το ίδιο συνέβη και με τις ελληνικές κατοχικές αρχές. Εκτός από ζητήματα διαφθοράς, ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των υπουργών Χατζημιχάλη και

⁵⁴⁸ Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 114.

⁵⁴⁹ Τσολάκογλου Γ., *ό.π.*, σελ. 205.

⁵⁵⁰ Mazower Μ., *ο.π.*, σελ. 84, για το ίδιο θέμα και Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 388.

⁵⁵¹ Χανδρινός, Ι. (2015). *Πόλεις σε πόλεμο, Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939 -1945* (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 133.

⁵⁵² Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 140. Για το ίδιο θέμα και βλ. και Mazower Μ., *ο.π.*, σελ. 84.

⁵⁵³ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 386.

Καραμάνου που παραιτήθηκαν -εκδιώχθηκαν από τους Γερμανούς μετά από υποψίες ότι είχαν εμπλοκή με τη μαύρη αγορά.⁵⁵⁴

Να σημειώσουμε τέλος, μια και συμπίπτει και με το χρονικό όριο της έρευνας μας ότι η μαύρη αγορά ως οικονομικό φαινόμενο είχε στενή σχέση με την ψυχολογία που διαμόρφωναν και οι εξελίξεις του πολέμου. Έτσι στα τέλη του 1942 οι εξελίξεις του πολέμου με την ήττα των Γερμανών στο Ελ Αλαμείν διαμόρφωσαν στους ντόπιους μαυραγορίτες την πεποίθηση ότι επίκειται γρήγορο τέλος του πολέμου, γεγονός που τους οδήγησε στην βιαστική εκποίηση των αποθεμάτων τους με αποτέλεσμα την εμφάνιση τροφίμων στην Αθήνα και την πτώση των τιμών τους.⁵⁵⁵

Αυτή την πραγματικότητα καταγράφουν και οι παρατηρητές της εποχής. Η Ειρήνη Ζαχαριά καταγράφει ότι: *"Η Αθήνα έχει πάρει κάποια ξεχωριστή, γιορτάσιμη όψη. ...έχει γεμίσει τρόφιμα. Που τάχαν κρύψει όλα αυτά οι αθεόφοβοι οι μαυραγορίτες... Τώρα βρίσκεις ό,τι θέλει η ψυχή σου. Κι οι τιμές όλο και κατεβαίνουν"* και κλείνει την καταχώρισή της σημειώνοντας ότι πλέον οι Αθηναίοι κάνουν βόλτα στην αγορά, μόνο και μόνο για να δουν γεμάτες βιτρίνες.⁵⁵⁶ Ενώ τα ίδια παρατηρεί και ο Γ. Παππάς που σημειώνει ότι *"η μαύρη αγορά είναι σε διάλυση"* και κλείνει εντυπωσιασμένος με το ότι όσο πέφτουν οι τιμές, τόσο λιγότερο αγοράζει ο κόσμος.⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ Mazower M., *ο.π.*, σελ. 88.

⁵⁵⁵ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 389.

⁵⁵⁶ Ζαχαριά Ειρ., *ο.π.*, σελ. 180, εγγραφή 27η Νοέμβρη 1942.

⁵⁵⁷ Παππάς Γ., *ο.π.*, σελ. 222, εγγραφή 28ης Νοέμβρη 1942.

Κοινωνική Πρόνοια

Δομές πρόνοιας και συσσίτια

Αν για τον επισιτισμό της χώρας το πρόβλημα ήταν ότι τα τρόφιμα ή δεν επαρκούσαν ή δεν έφταναν σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού, για την κοινωνική πρόνοια την περίοδο της κατοχής το πρόβλημα ήταν ότι όσο περισσότερο οξυνόταν το επισιτιστικό πρόβλημα, τόσο αυτή γινόταν αναγκαία για όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Και όσο περισσότερο γινόταν αναγκαία, τόσο πιο δύσκολο ήταν να παρασχεθεί με ικανοποιητικούς όρους σε όσους την χρειάζονταν, καθώς άρχισαν να χρειάζονται βοήθεια και στρώματα (πχ. δημόσιοι υπάλληλοι) που υπό κανονικές συνθήκες δεν υπήρχε περίπτωση να μην μπορούν να εξασφαλίσουν ένα επίπεδο διαβίωσης στο οποίο τουλάχιστον το φαγητό δεν θα έλειπε. Και καθώς ούτε η κατοχική κυβέρνηση, ούτε οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο για την παροχή βοήθειας σε όποιους θα είχαν ανάγκη,⁵⁵⁸ σε μεγάλο βαθμό κρατική πρόνοια, εκκλησιαστική και ιδιωτική φιλανθρωπία, αλλά και πρωτοβουλίες ταξικής ή επαγγελματικής αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης συχνά διαπλέκονταν.

Οποσδήποτε σε μια περίοδο που έλλειπε το φαγητό, η βασική προνοιακή πρωτοβουλία σχετιζόταν με την εξασφάλισή του, γι' αυτό και το ζήτημα των συσσιτίων γίνεται κεντρικό. Σε αυτό το ζήτημα μια σχετική εμπειρία και κάποιες δομές προϋπήρχαν. Συσσίτια λειτουργούσαν σε όλη τη δεκαετία του '30, καθώς υπήρχαν άνθρωποι που δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα βασικά, με ιδιαίτερη μέριμνα για τους μαθητές.⁵⁵⁹ Το 1939 και το 1940 δημιουργήθηκε και η οργανωτική υποδομή που βρήκε και χρησιμοποίησε και η κατοχική κυβέρνηση.

Το 1939 ιδρύθηκε η Κεντρική Επιτροπή Μαθητικών Συσσιτίων με στόχο την εποπτεία και διάδοση των συσσιτίων και την εξεύρεση πόρων γι' αυτά. Η ΚΕΜΣ εποπτευόταν από το υπουργείο Παιδείας και την προεδρία τότε είχε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, ενώ συμμετείχαν υψηλόβαθμα στελέχη της ΕΟΝ, οι διοικητές της Εθνικής και Αγροτικής Τράπεζας κλπ. Σε κάθε νομαρχία ιδρύθηκε Νομαρχιακή Επιτροπή Μαθητικών Συσσιτίων, υπό προεδρία του νομάρχη και την επίτιμη προεδρία του τοπικού Μητροπολίτη. Ανάλογες επιτροπές ιδρύθηκαν και στις εκπαιδευτικές

⁵⁵⁸ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 143.

⁵⁵⁹ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 135.

περιφέρειες. Στους πόρους της επιτροπής περιλαμβανόταν και εισφορά από κάθε μαθητή.⁵⁶⁰ Εκτός από το ότι τα συσσίτια δεν ήταν δωρεάν, έχει ιδιαίτερη σημασία το ότι αξιοποιήθηκε ο μηχανισμός της εκκλησίας και επιδιώχθηκε η στενή σχέση με αυτή.

Ένα χρόνο αργότερα η ΚΕΜΣ μετονομάστηκε σε Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων, ανέλαβε όλα τα συσσίτια και πέρασε στην εποπτεία του Υπουργού Εθνικής Προνοίας. Στη σύνθεση της συμμετείχε πλέον και ο πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως (Π.Ι.Κ.Π.Α). Η ΚΕΣ γινόταν Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, μπορούσε να προσλαμβάνει υπαλλήλους και είχε πλέον στη διάθεση της όλη την υποδομή του ΠΙΚΠΑ.⁵⁶¹

Η κατοχική κυβέρνηση λοιπόν ξεκινούσε τη θητεία της με έτοιμο ένα συντονιστικό όργανο για τα συσσίτια και κάποια από αυτά να λειτουργούν. Εντούτοις η δυναμική τους εκείνη την πρώτη περίοδο παρέμενε πολύ μικρή. Τον Σεπτέμβριο του 1941 μπορούσαν να παρασκευάζουν 25.000 μερίδες, οι οποίες έγιναν 75.000 τον επόμενο μήνα.⁵⁶² Αυτές δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των 160.000 δικαιούχων με αποτέλεσμα οι περισσότεροι να λαμβάνουν μία μερίδα κάθε τρεις μέρες.⁵⁶³

Πάντως μέχρι τον Αύγουστο του 1941 η κινητικότητα γύρω από τα συσσίτια ήταν σχετικά μικρή και περιοριζόταν στη συντήρηση των ήδη υπαρχόντων λαϊκών συσσιτίων.⁵⁶⁴ Οι σκέψεις για την επέκταση των συσσιτίων ξεκινούν σταδιακά τον Αύγουστο του 1941 με τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό να διοργανώνει σύσκεψη για την οργάνωση και επέκταση των μαθητικών συσσιτίων τον επερχόμενο χειμώνα.⁵⁶⁵ Την περίοδο εκείνη η εκκλησία υπό την ηγεσία του Δαμασκηνού είχε αναπτύξει παρασκηνιακά κινητικότητα για να αναλάβει ενεργότερο ρόλο στα θέματα του επισιτισμού, κινητικότητα που διευκόλυνε και την κατοχική κυβέρνηση.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 231Α/ 09 -06 -1939, Α.Ν. 1787, *Περί οργάνωσης των Μαθητικών Συσσιτίων*.

⁵⁶¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 442Α/ 19 -12 -1940, Α.Ν. 2716, *Περί οργάνωσης, λειτουργίας και διοικήσεως των συσσιτίων κατά την διάρκεια της πολεμικής περιόδου*.

⁵⁶² Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 149.

⁵⁶³ Στέρπης Ν., *ο.π.*, σελ. 36.

⁵⁶⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/07/1941.

⁵⁶⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/08/1941.

⁵⁶⁶ Αναλυτικά γι' αυτό το ζήτημα βλ. Βενέζης Ηλ., *ο.π.*, σελ. 71 κ.εξ.

Συστηματικές συζητήσεις για την οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας έγιναν και πήραν δημοσιότητα στις αρχές του Σεπτεμβρίου. Οι συζητήσεις έγιναν στη βάση υπομνήματος που είχε καταθέσει ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και σε αυτές συμμετείχε και ο δήμαρχος Αθηναίων, ο οποίος ανέπτυξε στη συνέχεια τη δική του δράση πάνω στο θέμα. Στη σύσκεψη συμφωνήθηκε ότι η πρόνοια έπρεπε να περιλαμβάνει τη διατροφή, τη στέγαση, την ιατρική περίθαλψη κλπ. Η λύση που φαινόταν να προκρίνεται ήταν η σύσταση ειδικού οργανισμού που θα λειτουργούσε με τη συνεργασία της Εκκλησίας, των δημοσίων υπηρεσιών και των δήμων.⁵⁶⁷ Λίγο αργότερα συγκροτήθηκε επιτροπή που θα μελετούσε τις σχετικές με τον νέο οργανισμό λεπτομέρειες.⁵⁶⁸

Όλες αυτές οι ζυμώσεις οδήγησαν στην ίδρυση στις αρχές Νοέμβρη του 1941 του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης. Επικεφαλής του οργανισμού θα ήταν ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος και κύριος σκοπός του θα ήταν η παροχή εργασίας, ένδυσης και θέρμανσης, καθώς και κάθε άλλης βοήθειας στους άπορους ολόκληρης της επικράτειας. Ο οργανισμός θα διοικούνταν από Κεντρικού Συμβούλιο στο οποίο θα προήδρευε ο αρχιεπίσκοπος και θα όριζε τη σύνθεσή του η οποία όμως θα έπρεπε να έχει την έγκριση του προέδρου της κυβέρνησης. Ο οργανισμός θα μπορούσε να ιδρύσει παραρτήματα σε όλη την επικράτεια, θα προικοδοτούνταν με 500.000.000 δραχμές από τον κρατικό προϋπολογισμό και θα είχε και άλλες παροχές.⁵⁶⁹

Ο ΕΟΧΑ μπορούσε να αξιοποιήσει την υποδομή και την εμπειρία της Υπηρεσίας Πρόνοιας Στρατευμένων, της προϋπάρχουσας φιλανθρωπικής οργάνωσής της εκκλησίας, η οποία είχε τη δυνατότητα να κινητοποιήσει περισσότερες από "χίλιες κυρίες των Αθηνών", στα 173 ενοριακά τμήματα στα οποία είχε διαιρεθεί η Αθήνα και ο Πειραιάς.⁵⁷⁰ Ο ΕΟΧΑ τελικά κατάφερε να ιδρύσει συσσίτια από το Φλεβάρη του 1942 και μετά, και το 1943 συντηρούσε πάνω από 200 εστίες σε Αθήνα και Πειραιά. Εκτός από τα συσσίτια, ο ΕΟΧΑ ανέπτυξε και πολλές άλλες δραστηριότητες όπως ήταν η ίδρυση ορφανοτροφείων και ιατρείων, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης κλπ. Παράλληλα συγκρότησε έναν πολύ μεγάλο

⁵⁶⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 03/09/1941.

⁵⁶⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/09/1941.

⁵⁶⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 422Α/ 05 -12 -1941, Ν.Δ. *Περί ιδρύσεως Έθνικοῦ Ὁργανισμοῦ Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης*.

⁵⁷⁰ Βενέζης Ηλ., *ο.π.*, σελ. 147.

μηχανισμό με πάνω 3.000 άτομα προσωπικό στην πρωτεύουσα. Για τα συσσίτια του κύρια πηγή τροφίμων ήταν ο ΔΕΣ.⁵⁷¹

Φαίνεται ότι ο Τσολάκογλου εκτός από το ότι ήθελε να επιμεριστεί τις ευθύνες, ήθελε να αξιοποιήσει και το μηχανισμό που διέθετε η εκκλησία, γι' αυτό και της παραχώρησε μάλλον πρόθυμα εκτεταμένες αρμοδιότητες στον τομέα της πρόνοιας. Μάλιστα το Μάρτιο του 1942 ανατέθηκε στον ΕΟΧΑ η εποπτεία όλων των φιλανθρωπικών οργανώσεων ιδιωτικού δικαίου που λειτουργούσαν σε ολόκληρη την επικράτεια.⁵⁷² Από την πλευρά της η εκκλησία και ο Δαμασκηνός εκτός από την σημασία του επισιτιστικού ζητήματος αυτού καθ' αυτού, είχαν αντιληφθεί και την πολιτική σημασία της προνοιακής δράσης. Τη δράση αυτή, όπως και τη γενικότερη ενασχόληση του με το επισιτιστικό ζήτημα, δεν παρέλειπε να προβάλλει και να χρησιμοποιεί πολιτικά Δαμασκηνός, ακόμα και όταν, όπως παρατηρούσε ο Χρηστίδης -και απέδειξε η πραγματικότητα σε ένα βαθμό-, ήταν αδύνατο λόγω της υλικής της κατάστασης η εκκλησία να ανταποκριθεί με επάρκεια στο έργο που θα αναλάμβανε.⁵⁷³

Πάντως η ίδρυση του ΕΟΧΑ δεν φαίνεται να ενθουσίασε την ΚΕΣ. Αρχές Νοέμβρη, όταν συγκροτούνταν ο ΕΟΧΑ η *Ακρόπολις* διεκτραγωδούσε την κατάσταση των συσσιτίων και τόνιζε ότι η ίδρυση του οργανισμού με τη γενναία χρηματοδότηση και την καλύτερη οργάνωση σε συνδυασμό με την άφιξη σημαντικών ποσοτήτων τροφίμων, θα μπορούσε να αναβαθμίσει τα συσσίτια.⁵⁷⁴ Το δημοσίευμα ενόχλησε την ΚΕΣ ο πρόεδρος της οποίας έκρινε σκόπιμο να απαντήσει για να υπερασπιστεί το έργο της και να διαχωριστεί από τον ΕΟΧΑ.⁵⁷⁵ Ήταν μια πρόιμη περίπτωση ανταγωνισμού μεταξύ φορέων για τα συσσίτια, ένας ανταγωνισμός που δεν ήταν σπάνιος και το επόμενο διάστημα.

Εκείνη την περίοδο η κατάσταση στα συσσίτια ήταν οριακή. Υπήρχαν περιπτώσεις που δεν έλειπαν μόνο τα τρόφιμα, αλλά οτιδήποτε χρειαζόταν για να λειτουργήσει ένα συσσίτιο. Το Δεκέμβρη του 1941, για παράδειγμα, σε ανακοίνωση

⁵⁷¹ Κούκουνας, Δ. (1991). *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*. Αθήνα: εκδόσεις Μέτρον, σελ.135 -136.

⁵⁷² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 49Α/ 10 -03 -1942, Υπ. Απ. *Περί ανάθεσας εις τόν Ε.Ο.Χ.Α. της εποπτείας πάντων των Φιλανθρωπικών Οργανώσεων*.

⁵⁷³ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 164, εγγραφή 8ης Νοεμβρίου 1941.

⁵⁷⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 02/11/1941.

⁵⁷⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/11/1941.

της η ΚΕΣ ζητούσε στεγασμένους χώρους για τη διανομή του συσσιτίου, αποθήκες για τα τρόφιμα και καζάνια για το μαγείρεμα. Τις ανάγκες αυτές προσδοκούσε να τις καλύψει είτε με προσφορές ιδιωτών, είτε με την ενοικίαση χώρων.⁵⁷⁶ Το μεγαλύτερο πρόβλημα φυσικά ήταν ότι δεν υπήρχαν τρόφιμα. Πολλά από τα συσσίτια έδιναν μαγειρεμένο φαγητό μέρα παρά μέρα, ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που φαγητό δινόταν δύο φορές την εβδομάδα. Όταν δεν μαγείρευαν έδιναν ξηρά τροφή, ή στη χειρότερη περίπτωση τίποτα.⁵⁷⁷

Από που όμως έβρισκαν τρόφιμα τα συσσίτια; Μια πολλή σημαντική πηγή ήταν ο ΔΕΣ. Τα τρόφιμα από τα φορτία που έρχονταν από το εξωτερικό μοιράζονταν από την Επιτροπή Διανομών η οποία εποπτευόταν από τον Ερυθρό Σταυρό και κατόρθωσε να επεκτείνει σημαντικά τα συσσίτια ήδη από τους πρώτους μήνες της λειτουργίας της.⁵⁷⁸ Η εξάρτηση πολλών συσσιτίων από τα τρόφιμα του ΔΕΣ ήταν απόλυτη, τόσο που όταν καθυστέρουσε η άφιξη των αποστολών τα συσσίτια έκλειναν.⁵⁷⁹

Η δεύτερη πηγή τροφίμων ήταν η ελεύθερη αγορά. Με νομοθετικό διάταγμα οριζόταν ότι οι αγορές για τα συσσίτια, όπως και για τα νοσηλευτικά ιδρύματα, γίνονταν μέσω της Αγροτικής Τράπεζας. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι στην περίπτωση των συσσιτίων και των νοσηλευτικών ιδρυμάτων επιτρεπόταν να αγοράζονται και τρόφιμα σε τιμές που ξεπερνούσαν τη διατίμηση, αρκεί οι ποσότητες να μην ξεπερνούσαν το 1/4 των ετήσιων αναγκαίων ποσοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο το ίδιο το κράτος επέτρεπε στην ανάγκη τα συσσίτια στην ουσία να συναλλάσσονται ακόμα και με τη μαύρη αγορά και να κάνουν προμήθειες από αυτήν. Μια άλλη ιδιαίτερη παράμετρος του νόμου ήταν ότι για την ξυλεία των συσσιτίων και των νοσηλευτικών ιδρυμάτων οριζόταν ότι μπορούν να χρησιμοποιούνται ακόμα και δημόσια δάση που είχαν καταστραφεί από πυρκαγιές, διάταξη ενδεικτική του πανικού και των ελλείψεων

⁵⁷⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/ 12/1941.

⁵⁷⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/01/1942 και 06/01/1942.

⁵⁷⁸ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ.150.

⁵⁷⁹ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 213, εγγραφή 21ης Φεβρουαρίου 1942.

που υπήρχαν, αν λάβουμε υπόψη ότι μαζί με όλα τα υπόλοιπα δεινά η χώρα εκείνη την περίοδο καταστρεφόταν από πυρκαγιές.⁵⁸⁰

Σημαντική για τα συσσίτια υπήρξε η συγκρότηση των συνεταιρισμών οι οποίοι είχαν μεγαλύτερη άνεση να αναζητήσουν συλλογικά τρόφιμα στην ελεύθερη αγορά. Γι' αυτό και μετά την εμφάνιση τους, τα συσσίτια, όπου αυτοί δρούσαν, αναβαθμίστηκαν.⁵⁸¹ Γενικότερα η οργάνωση, αλλά και η κοινωνικοπολιτική δυναμική της κάθε ομάδας που συντηρούσε ένα συσσίτιο έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του, καθώς η πίεση που ασκούσε μια ομάδα μπορούσε να της εξασφαλίσει προνομιακή πρόσβαση στα αποθέματα τροφίμων.⁵⁸² Το γεγονός αυτό, όπως θα δούμε, κάθε άλλο παρά άσχετο είναι με τις απεργιακές κινητοποιήσεις της περιόδου.

Εκτός από την πολιτική πίεση που μπορούσε να ασκήσει κάποια ομάδα και γενικότερα το φόβο κοινωνικής αναταραχής, ρόλο στη μέριμνα για τη δημιουργία συσσιτίων, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα, έπαιξε και η χρησιμότητα κάθε ομάδας. Αυτό εξηγεί γιατί τα εργατικά συσσίτια (μαζί με τα μαθητικά) είναι από τα πρώτα για τα οποία εμφανίστηκε ενδιαφέρον. Μπήκε μάλιστα στόχος να οργανωθούν συσσίτια σε όλες τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 30 άτομα με τρόφιμα και καύσιμα που θα προμήθευε με διατακτικές το υπουργείο.⁵⁸³

Ένας άλλος πόλος που δραστηριοποιήθηκε για την οργάνωση συσσιτίων ήταν οι δήμοι. Όπως ανέφερε στον απολογισμό του ο δήμαρχος της Αθήνας Γεωργάτος, τα συσσίτια είχαν αρχίσει να λειτουργούν δειλά -δειλά τον Οκτώβρη -Νοέμβρη του 1941 και είχαν φτάσει τον Αύγουστο του 1942 τις 70 περίπου εστίες, σιτίζοντας "δεκάδες χιλιάδες" παιδιά.⁵⁸⁴ Ακόμα και αν τα νούμερα είναι υπερβολικά, όπως συχνά συμβαίνει σε προσωπικούς απολογισμούς, είναι γεγονός ότι ο δήμος Αθηναίων κατόρθωσε να θέσει σε λειτουργία αρκετές εστίες.

⁵⁸⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 274Α/ 14 -08 -1941, Ν.Δ. 380, *Περί συμπληρωματικών μέτρων προς εξασφάλισιν του έφοδιασμού εις τρόφιμα των Νοσοκομείων και λοιπών ιδρυμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Έθνικης Προνοίας ως και των λαϊκών συσσιτίων*.

⁵⁸¹ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 170.

⁵⁸² Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 142.

⁵⁸³ *εφημ, Ακρόπολις*, 31/08/1941.

⁵⁸⁴ *εφημ. Καθημερινή*, 01/08/1942.

Οι δήμοι ως φορέας οργάνωσης συσσιτίων ανταγωνίζονταν άλλους φορείς, όπως ήταν ΕΟΧΑ, γεγονός που οδηγούσε και σε προβλήματα οργάνωσης και γραφειοκρατικοποίησης των συσσιτίων.⁵⁸⁵ Αυτός ο ανταγωνισμός εξηγεί και την απόκρυψη ουσιαστικά τροφίμων από το δήμο Αθηναίων, ο οποίος ενώ είχε δηλώσει ότι θα έκανε συσσίτιο για 8.000 παιδιά και είχε πάρει τα ανάλογα τρόφιμα, σίτιζε μόνο 800.⁵⁸⁶ Τα τρόφιμα υπήρχαν στις αποθήκες του δήμου, προφανώς για να μπορεί να συνεχίσει απρόσκοπτα τη λειτουργία των δικών του δραστηριοτήτων ή να τις επεκτείνει. Φαίνεται ότι, όπως η εκκλησία, έτσι και ο δήμος είχε κατανοήσει την πολιτική σημασία που είχε η ανάληψη προνοιακών δράσεων εκείνη την περίοδο τις οποίες και δεν παρέλειπε να προβάλει ο δήμαρχος Αθηναίων.

Την πολιτική δυναμική που μπορούσε να κρύβει η οργάνωση συσσιτίων την είχε αντιληφθεί πολύ καλά και το ΚΚΕ και το ΕΑΜ. Επιδιώκοντας να συνδυάσουν την πάλη για τα καθημερινά ζητήματα με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τα στελέχη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ ανέλαβαν γρήγορα δράση στο θέμα των συσσιτίων, την οργάνωση των οποίων παρουσίαζαν ως αποτέλεσμα αγωνιστικής διεκδίκησης, συνδεδεμένης με το γενικότερο πολιτικό πρόβλημα, τη γερμανοϊταλική δηλαδή κατοχή και όχι ως αποτέλεσμα κρατικής ή εκκλησιαστικής φιλανθρωπίας. Έτσι το ΕΑΜ έθεσε ως βασικό στόχο της δράσης του την "πάλη για την επιβίωση", βασικοί άξονες της οποίας ήταν και η πάλη για την απόσπαση τροφίμων από τους κατακτητές και την επέκταση των συσσιτίων. Παράλληλα συγκροτήθηκε και το "Κεντρικό Γραφείο Πόλης για την Επιβίωση" το οποίο θα οργάνωνε τη διεκδίκηση των παραπάνω στόχων.⁵⁸⁷

Οι πρώτες κινητοποιήσεις γι' αυτά τα ζητήματα έγιναν στα πανεπιστήμια το Νοέμβριο του 1941, ενώ τον ίδιο μήνα κινητοποιήθηκαν και οι ανάπηροι.⁵⁸⁸ Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών, στις οποίες συνδυάζονταν τα αιτήματα για τον επισιτισμό με διάφορα φοιτητικά αιτήματα, θορύβησαν την κυβέρνηση και οδήγησαν στο κλείσιμο του Πανεπιστημίου Αθηνών και της ΑΣΟΕΕ.⁵⁸⁹ Από εκεί και πέρα

⁵⁸⁵ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 219, εγγραφή 1ης Μαρτίου 1942.

⁵⁸⁶ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 150.

⁵⁸⁷ Χατζής, Θ. (1983). *Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*, τ.1. Αθήνα: Εκδόσεις Δωρικός, σελ. 245-246.

⁵⁸⁸ Χατζής Θ. (1983), *ο.π.*, σελ. 246.

⁵⁸⁹ εφημ. *Ακρόπολις* 07/11/1941 και 14/11/1941. Οι παραπάνω ημερομηνίες δείχνουν ότι πιθανόν να είναι λάθος η ημερομηνία 17/11 που δίνει ο Χατζής για την οργάνωση φοιτητικής συγκέντρωσης. Το

σημαντικές κινητοποιήσεις για τα ζητήματα του επισιτισμού, έγιναν από τον Απρίλη του 1942 και μετά, όταν είχε περάσει ο τρομερός χειμώνας και άρχισαν οι προετοιμασίες για τις διανομές τροφίμων που θα έρχονταν από το εξωτερικό τους επόμενους μήνες.⁵⁹⁰

Όμως η κινητοποίηση κοινωνικών ομάδων δεν ήταν ο μόνος τρόπος που χρησιμοποίησε το ΕΑΜ για να διεκδικήσει συσσίτια. Τα μέλη του ΕΑΜ συχνά προσπάθησαν να αναλάβουν την ίδια τη διαχείριση συσσιτίων, ενώ επιχείρησαν να προβάλουν ένα πρότυπο διαχείρισης που ερχόταν σε αντίθεση με την εκτεταμένη διαφθορά που μπορούσε να συναντήσει κανείς στα συσσίτια άλλων φορέων.⁵⁹¹ Στις προσπάθειες του για τα συσσίτια το ΕΑΜ δεν δίσταζε να απευθυνθεί και σε εύπορους πολίτες δεξιάς ιδεολογίας με τους οποίους μπορούσε να έρθει σε επαφή.⁵⁹² Όλες αυτές οι δράσεις ανέδειξαν νέες δεξιότητες οι οποίες σε συνδυασμό με τις δεξιότητες των μελών του επί χρόνια παράνομου ΚΚΕ επέτρεψαν στα μέλη του ΕΑΜ να μπορούν να κινηθούν πιο άνετα και κυρίως αποτελεσματικά σε σχέση με άλλους φορείς που επιδίωκαν να δραστηριοποιηθούν στην κατοχή. Παράλληλα μέσα στο πολιτικό κλίμα της περιόδου αναβάθμισαν το κύρος των εαμιτών και ενίσχυσαν τους δεσμούς τους με τους λαϊκούς πληθυσμούς της πρωτεύουσας.

Γενικότερα η εμπλοκή του ΕΑΜ με το ζήτημα της επιβίωσης και τα πολιτικά της επακόλουθα ήταν από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν στην ανάδειξη του σε αντιστασιακή οργάνωση χιλιάδων μελών.⁵⁹³ Σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση των μελών του ΚΚΕ αρχικά και του ΕΑΜ αργότερα σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας, έπαιξε και η συγκρότηση ήδη από το Μάιο του 1941 της "Εθνικής Αλληλεγγύης", η οποία αρχικά είχε στόχο να ενισχύσει τους ήδη κρατούμενους κομμουνιστές και τις οικογένειές τους, αλλά γρήγορα επέκτεινε τη δράση της και σε άλλες κατηγορίες και ανέπτυξε πλήθος προνοιακών πρακτικών σε όλη τη χώρα.⁵⁹⁴

λάθος οφείλεται μάλλον σε εκ των υστέρων σύνδεση της αντίστασης με την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

⁵⁹⁰ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.*, σελ. 350.

⁵⁹¹ Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 155.

⁵⁹² Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 159.

⁵⁹³ Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 163.

⁵⁹⁴ Πουλόπουλος, Κ. (2014). Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη. Στο Λυμπεράτος Μ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 -1960*, (σελ. 468 -478). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Εκτός από τους διάφορους οργανωμένους φορείς που ασχολήθηκαν με τα συσσίτια, η ενίσχυση τους συχνά αφέθηκε στην ιδιωτική φιλανθρωπία. Συχνά αυτή έπαιρνε τη μορφή χρηματικών προσφορών και της διοργάνωσης εκδηλώσεων⁵⁹⁵ και όπως θα δούμε δεν ήταν πάντα ανυστερόβουλη. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως αυτή που καταγράφεται για το Πέραμα, τοπικοί παράγοντες (ανάμεσα τους και ο αστυνομικός διευθυντής) και εύποροι πολίτες συγκέντρωναν τρόφιμα και δημιουργούσαν συσσίτια ή έκαναν διανομές σε άπορους συμπολίτες τους.⁵⁹⁶ Ο τρόπος αυτός οργάνωσης, θυμίζει αρκετά ανάλογες μαρτυρίες για την κινητοποίηση πολιτών κάθε πολιτικής απόχρωσης που έχει εντοπίσει ο Μ. Χαραλαμπίδης.⁵⁹⁷ Για τους λόγους που αναφέραμε, τέτοιες πρωτοβουλίες σίγουρα θα μπορούσαν να είναι και ένας σημαντικός τομέας δραστηριοποίησης των μελών της εαμικής αντίστασης.

Όμως τα συσσίτια δεν είχαν μόνο τη θετική τους πλευρά. Γύρω από αυτά αναπτύχθηκαν εκτεταμένα δίκτυα διαφθοράς και διασπάθισης τροφίμων και διοχέτευσης τους στη μαύρη αγορά. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του δήμαρχου του Βύρωνα Αναστασιάδη που είχε την εποπτεία του συσσιτίου του δήμου Βύρωνα και από τις χίλιες μερίδες που έπαιρνε, έδινε στους πραγματικούς δικαιούχους μόνο τις 95.⁵⁹⁸ Το πρόβλημα ήταν τόσο εκτεταμένο που η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναβαθμίσει τη διασπάθιση τροφίμων σε κακούργημα και να θεσπίσει ειδικές ποινές.⁵⁹⁹

Ούτε η συμπεριφορά των αρμοδίων ήταν πάντα η καλύτερη, καθώς λειτουργούσαν ως κράτος εν κράτει και συχνά επεδείκνυαν συμπεριφορά εξευτελιστική για τους σιτιζόμενους.⁶⁰⁰ Οι καταγγελίες έφταναν συχνά και στον τύπο και εκτός από κακή συμπεριφορά, αφορούσαν μέχρι και ακραίες περιπτώσεις αποβολής από τα συσσίτια παιδιών, επειδή οι γονείς τους ήρθαν σε αντιπαράθεση με την επιτροπή του συσσιτίου.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ Ενδεικτικά εφημ. *Ακρόπολις*, 04/01/1942, 26/02/1942 κλπ.

⁵⁹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/02/1942.

⁵⁹⁷ Χαραλαμπίδης Μ., *ο.π.*, σελ. 159.

⁵⁹⁸ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 251, εγγραφή 19ης Απριλίου 1942.

⁵⁹⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 30Α/19 -02 -1941, Ν.Δ. 1028, *Περί συμπληρώσεως τοῦ Ν.Δ. 501/1941 Ν.Δ. ὡς πρὸς τὴν εὐθύνην τῶν διαχειριζομένων τα τρόφιμα τῶν συσσιτίων καὶ τούς ἀρτοποιούς.*

⁶⁰⁰ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 318, εγγραφή 22ης Νοεμβρίου 1942.

⁶⁰¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/07/1942.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα όμως ήταν οι διπλοεγγραφές. Το πρόβλημα εστιαζόταν κυρίως στα λαϊκά συσσίτια, που βρίσκονταν υπό την εποπτεία της ΚΕΣ. Σύμφωνα με μια απογραφή του Απρίλη του 1942 σε αυτά οι διπλοεγγραφές έφταναν το 35 -40%.⁶⁰² Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Ευάγγελος Παπαστράτος νέος διευθύνων σύμβουλος της Επιτροπής Διανομών είχε καταλήξει ήδη από το Μάιο του 1942, πριν ακόμα το αποφασίσει ο Ε.Σ, στο συμπέρασμα ότι τα συσσίτια (εκτός από κάποιες ειδικές κατηγορίες, όπως ήταν τα παιδικά και αυτά των αναπήρων) θα έπρεπε να κλείσουν και οι διανομές των ειδών του ΔΕΣ να γίνονται απευθείας στους δικαιούχους.⁶⁰³

Εκτός από τις διπλοεγγραφές υπήρχε και το ζήτημα της διόγκωσης των συσσιτίων, καθώς σιτίζονταν πλέον σε αυτά άνθρωποι που δεν ήταν άποροι. Η κυβέρνηση μάλλον ήταν αδύναμη και απρόθυμη να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα. Ένας από τους τρόπους που το έκανε ήταν η συγκρότηση επιτροπών σε κάθε συσσίτιο που θα απαρτιζόνταν από 3 ως 5 "έγκριτους" πολίτες μη σιτιζόμενους σε αυτά, οι οποίες θα εξακρίβωναν αν τα παράπονα που διατυπώνονταν σε σχέση με τα συσσίτια ήταν βάσιμα, αν όσοι σιτίζονταν σε αυτά ήταν άποροι κλπ.⁶⁰⁴ Δεν ξέρουμε κατά πόσο λειτούργησαν αυτές οι επιτροπές, σίγουρα όμως δεν έφεραν ιδιαίτερο αποτέλεσμα.

Η κατάσταση που περιγράψαμε τελικά οδήγησε την Επιτροπή Διαχείρισης Βοηθείας στην αναδιοργάνωση -κλείσιμο πολλών συσσιτίων. Εκτός από τη διαφθορά αυτό που ενοχλούσε την Επιτροπή ήταν ότι υπήρχαν συσσίτια επαγγελματικών οργανώσεων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν προνομιούχα. Πέρα από αυτά όμως το βαθύτερο πρόβλημα ήταν ότι τα συσσίτια είχαν μια σαφέστατα πολιτική διάσταση και από τη στιγμή που η Επιτροπή ήθελε να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο στη διανομή της βοήθειας δεν μπορούσε να συνυπάρξει με αυτά.⁶⁰⁵

Το κλείσιμο των συσσιτίων δεν ήταν απλή υπόθεση για διάφορους λόγους. Ο πρώτος ήταν ότι πίσω από αυτά υπήρχε ένας ολόκληρος μηχανισμός που επιθυμούσε

⁶⁰² Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 251, εγγραφή 19ης Απριλίου 1942.

⁶⁰³ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 276, εγγραφή 25ης Μαΐου 1942, και Στέρπης Ν., *ο.π.*, σελ. 38.

⁶⁰⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 172Α/ 06 -07 -1942, Ν.Δ. 1500, *Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως της κειμένης περί Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων Νομοθεσίας*.

⁶⁰⁵ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 152.

τη διατήρησή τους.⁶⁰⁶ Το πιο σημαντικό είναι όμως ότι τα συσσίτια συχνά είχαν αποκτηθεί μετά από αγώνα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που τα συσσίτια θεωρούνται από τις πηγές που ήταν κοντά στο ΕΑΜ σημαντική κατάκτηση.⁶⁰⁷ Γι' αυτό και το κλείσιμο τους βιωνόταν ως απώλεια κεκτημένων δικαιωμάτων, αλλά και ως απειλή σε μια περίοδο που δεν είχε ομαλοποιηθεί το νέο σύστημα. Αυτό εξηγεί και το ότι κινητοποιήσεις υπέρ των συσσιτίων διοργανώθηκαν σε διάφορες στιγμές του καλοκαιριού του 1942, ενώ και οι απεργίες του Σεπτεμβρίου του 1942 είχαν στα αιτήματά τους και τη λειτουργία των συσσιτίων.⁶⁰⁸

Η σύνδεση των συσσιτίων με το απεργιακό κύμα του Σεπτεμβρίου του 1942 γίνεται φανερή και από όσα συνέβησαν στις τράπεζες. Την 31η Αυγούστου του 1941, δέκα περίπου μέρες πριν το ξέσπασμα των απεργιών, η ΕΣΤΟ (Επιτροπή Συνεργασίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων) σε ανακοίνωση της έθετε μια σειρά θέματα για τη συσσίτια. Εκτός από τις διεκδικήσεις που αφορούσαν αυξήσεις στις μερίδες τροφίμων και την επέκταση των συσσιτίων, έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον ότι μία από τις διεκδικήσεις ήταν η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση και διαχείριση των συσσιτίων, διεκδίκηση που δείχνει ότι η διαχείριση των συσσιτίων ήταν και για τις οργανώσεις των εργαζομένων πολιτικό επίδικο.⁶⁰⁹

Από την πλευρά της η κυβέρνηση ακόμα και αν δεν επιδίωκε αρχικά το κλείσιμο των συσσιτίων, σίγουρα ενδιαφερόταν για τον έλεγχο τους, ειδικά όταν αυτά αφορούσαν κρίσιμες κατηγορίες, όπως ήταν οι εργάτες και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Γι' αυτό και τον Αύγουστο του 1942 προχώρησε στην αναδιοργάνωση και την ενοποίηση των εργατικών συσσιτίων με τη συγκρότηση οργανισμού με τον τίτλο "Πανεργατική Εστία Αθηνών" υπό τον έλεγχο του Εργατικού Κέντρου της Αθήνας.⁶¹⁰ Το ίδιο επιδιώχθηκε να γίνει και με τα συσσίτια των δημοσίων υπαλλήλων και την ίδρυση ειδικής υπηρεσίας της ΚΕΣ που θα τα είχε υπό τον έλεγχο της.⁶¹¹

⁶⁰⁶ Χρηστίδης Χ., *ο.π.*, σελ. 317, εγγραφή 22ας Νοέμβρη 1942.

⁶⁰⁷ Χιονίδου Β., *ο.π.*, σελ. 152. Το ίδιο πνεύμα εντοπίζει κανείς και στα έργα του Θανάση Χατζή και του Σπύρου Κωτσάκη που και οι δύο υπήρξαν καθοδηγητικά στελέχη του ΕΑΜ.

⁶⁰⁸ Χατζής Θ., *ο.π.*, σελ. 345.

⁶⁰⁹ Καλούσης Α. (2018), *Η δράση του Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΣΥΕΤΕ) την περίοδο της Κατοχής -Αντίστασης και την περίοδο των Δεκεμβριανών*. Αθήνα: Πρόταση Προοπτικής, σελ. 43.

⁶¹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/08/1942.

⁶¹¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/09/1942.

Τελικά, μετά από αρκετές συγκρούσεις, τα περισσότερα συσσίτια έκλεισαν μετά από την κίνηση του Δ.Ε.Σ. να ζητήσει από τους πολίτες να επιλέξουν αν οι διανομές κάποιων προϊόντων επιθυμούσαν να γίνουν από τα παντοπωλεία ή από τα συσσίτια. Από τα 1.230.000 δελτία της περιφέρειας, τελικά τα συσσίτια προτίμησαν μόνο τα 19.735.⁶¹²

Άλλες διαστάσεις της κοινωνικής πρόνοιας

Υπήρχαν ομάδες του πληθυσμού για τις οποίες λήφθηκε ιδιαίτερη πρόνοια. Τα παιδιά ήταν μία από αυτές. Αυτό οφείλεται προφανώς στο παραδοσιακό ενδιαφέρον που υπήρχε στη χώρα για τα παιδιά και στην ύπαρξη ανάλογων δομών, όπως ήταν τα μαθητικά συσσίτια, ήδη από το μεσοπόλεμο. Σε αυτό το πλαίσιο, στον απολογισμό πεπραγμένων του υπουργείου Εθνικής Προνοίας, ο Λογοθετόπουλος τονίζει ότι στη διάρκεια του πρώτου έτους της κατοχής συγκροτήθηκε η "Εφορία Μαθητικής Αντιλήψεως" από την ΚΕΣ, η οποία επόπτευε τα μαθητικά συσσίτια και τις διανομές στους μαθητές, καθώς και έλαβε και διάφορα μέτρα για την υγεία τους.⁶¹³ Το καλοκαίρι του 1942, όταν η κατάσταση με τον επισιτισμό είχε βελτιωθεί ιδρύθηκε οργανισμός για την ένδυση των παιδιών,⁶¹⁴ ενώ στο τέλος της περιόδου ιδρύθηκε ο οργανισμός μαθητικής πρόνοιας με στόχο την ενίσχυση των φτωχότερων μαθητών, ώστε να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Στο διοικητικό συμβούλιο του οργανισμού είχε οριστεί και η Ρόζα Ιμβριώτη.⁶¹⁵

Όμως η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση προνοιακής πολιτικής σχετικής με τα παιδιά, ήταν αυτή που είχε να κάνει με τους "αλητόπαιδες" της Αθήνας και του Πειραιά. Αυτοί ήταν παιδιά που περιφέρονταν στους δρόμους της πόλης, είτε επειδή δεν μπορούσαν να τα θρέψουν οι οικογένειες τους, είτε επειδή δεν είχαν οικογένειες και επιβίωναν με την επαιτεία ή απλά την αρπαγή τροφίμων. Η λύση που επιλέχθηκε ήταν η περισυλλογή των παιδιών και η διασπορά τους στην επαρχία.⁶¹⁶ Τα παιδιά θα

⁶¹² Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 317, εγγραφή 22ας Νοέμβρη 1942.

⁶¹³ εφημ. *Ακρόπολις*, 17/06/1942 και 18/06/1942.

⁶¹⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 238Α/ 18 -09 -1942, Ν.Δ. 1774, *Περί τής Ίματιοθήκης του Παιδιοῦ*.

⁶¹⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/11/1942.

⁶¹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 17/02/1942.

"περισυλλέγονταν" και θα στέλνονταν στην επαρχία, κυρίως στην Πελοπόννησο. Αναφέρονται τουλάχιστον πέντε μαζικές αποστολές παιδιών στην Πελοπόννησο (τα περισσότερα βρέθηκαν στην Τεγέα).⁶¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποια από τα παιδιά είχαν δοθεί εκούσια από τις οικογένειες τους με στόχο να γλυτώσουν το λιμό, πράγμα που είναι και αυτό ένα μέτρο της δυστυχίας της εποχής.

Ο αριθμός των παιδιών που στάλθηκαν στην Πελοπόννησο δεν μπορεί να εξακριβωθεί εύκολα. Αν αθροιστούν τα νούμερα των εφημερίδων ο αριθμός τους ανεβαίνει σε αρκετές εκατοντάδες. Ο Χρηστίδης αναφέρεται σε 200 παιδιά στην Τεγέα, υπήρχαν όμως και άλλα στα γύρω χωριά.⁶¹⁸ Το ίδιο νούμερο (200) προκύπτει και από το μόνη δημοσίευση στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* που υπάρχει σχετικά με το θέμα, την υπουργική απόφαση για την επίταξη της Επαγγελματικής Σχολής της Τεγέας για τη δημιουργία χώρου φιλοξενίας 200 παιδιών.⁶¹⁹ Η περισυλλογή των "αλητοπαίδων" προβλήθηκε από την κυβέρνηση ως σημαντικό επίτευγμά της και υπήρξαν και δημοσιεύματα που παρουσίαζαν τη ζωή τους σχεδόν ιδανική.⁶²⁰ Πάντως οι πληροφορίες που είχε ο Χρηστίδης ήταν ότι τα παιδιά που βρέθηκαν στη σχολή της Τεγέας δεν πέρασαν ιδιαίτερα καλά, ζούσαν με σημαντικές στερήσεις και κάποια από αυτά είχαν αναπτύξει δερματικές ασθένειες.⁶²¹

Εκτός από τα παιδιά ιδιαίτερα απασχόλησε το πρώτο διάστημα την κυβέρνηση η τύχη των θυμάτων πολέμου, των παλαιών πολεμιστών και των εφédρων για τους οποίους εξέδωσε πλήθος νομοθετήματα τα οποία αφορούσαν ζητήματα επαγγελματικής αποκατάστασης, επισιτισμού, συνταξιοδότησης κλπ.⁶²² Πέρα από την ιδεολογική διάσταση που είχε για την κυβέρνηση Τσολάκογλου η αναφορά και η μέριμνα για όσους πολέμησαν το 1940 -41, πρέπει να επισημάνουμε ότι η κατάσταση

⁶¹⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 04/02/1942, 24/02/1942, 21/03/1942, 12/06/1942, 19/07/1942.

⁶¹⁸ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 339, εγγραφή 31ης Δεκέμβρη 1942.

⁶¹⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ΦΕΚ 11Β/ 18 -02 -1942, Υπ. Απ. *Περί συγκροτήσεως επιτροπής επίταξεως τοῦ ἐν Τεγέα κτιρίου τῆς Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς Τεγέας*.

⁶²⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 26/07/1942 και 04/08/1942.

⁶²¹ Χρηστίδης Χρ., *ο.π.*, σελ. 339, εγγραφή 31ης Δεκέμβρη 1942.

⁶²² Ενδεικτικά *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ΦΕΚ 165Α/15 -05 -1941, Ν.Δ. 47 (για χρήση εφédρων σε αγροτικές εργασίες), ΦΕΚ 219Α/ 03 -07 -1941, Ν.Δ. 250 (για αρτοδότηση πολεμιστών από την Κρήτη), ΦΕΚ 262Α/02 -08 -1941, Ν.Δ. 344 (για συντάξεις σε χήρες φονευθέντων πολεμιστών), ΦΕΚ 332Α/08 -10 -1941, Ν.Δ. 551 (για θεραπεινίδες σε αναπήρους πολέμων), ΦΕΚ 1175/ 01 -04 -1942, Ν.Δ. 1175 (Μηνιαίο βοήθημα στους Κρήτες εφédρους) κλπ.

τμημάτων αυτών των κατηγοριών ήταν πραγματικά άθλια. Αυτό συνέβη με τους πολεμιστές από την Κρήτη που είχαν αποκλειστεί στην Αθήνα και επλήγησαν ιδιαίτερα από το λιμό. Κατηγορίες άλλωστε όπως ήταν οι ανάπηροι και οι τραυματίες πολέμου ήταν από τους πρώτους που κινητοποιήθηκαν με αιτήματα που είχαν να κάνουν όχι μόνο με τα συσσίτια, αλλά και την ιατρική περίθαλψη και τον ιματισμό τους, αποτελώντας μια εν δυνάμει πολιτική απειλή.⁶²³

Υπήρξαν και άλλες κατηγορίες στις οποίες δόθηκε κάποιο βάρος, όπως ήταν οι εργάτες θάλασσας,⁶²⁴ καθώς και οι αρκετοί πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Θράκη.⁶²⁵ Εκτός από αυτές τις ομάδες η κυβέρνηση έπρεπε να επιλύσει και το πρόβλημα των φυλακών, οι οποίες έπρεπε να τροφοδοτηθούν. Μία λύση που επιλέχθηκε ήταν οι επιτάξεις τροφίμων. Επίταξη σήμαινε την υποχρεωτική αγορά των τροφίμων σε τιμές που δεν μπορούσαν να ξεπερνούν την κρατική διατίμηση. Εξαίρεση αποτελούσαν οι προμήθειες που γίνονταν για τη λειτουργία των φυλακών από τις δυνάμεις κατοχής οι οποίες μπορούσαν να γίνουν και σε τιμές πάνω από τη διατίμηση.⁶²⁶

Ένας άλλος τρόπος για να λυθούν τα προβλήματα επιμελητείας των φυλακών ήταν η απελευθέρωση κρατουμένων. Αυτό έγινε για πρώτη φορά το Νοέμβριο του 1941, όταν απολύθηκαν όσοι είχαν εκτίσει το 1/4 ή το 1/3 της ποινής τους ανάλογα με το αδίκημα⁶²⁷ και επαναλήφθηκε, κάπως λιγότερο τολμηρά, τον Ιούνιο του 1942, όταν παραγράφηκαν μια σειρά από πλημμεληματικού χαρακτήρα αδικήματα. Και στις δύο περιπτώσεις εξαιρούνταν αυτά που είχαν να κάνουν με αγορανομικές παραβάσεις (μαύρη αγορά), την παραβίαση των νόμων για την καταπολέμηση του κομμουνισμού και τις εκδηλώσεις εναντίον των κατακτητών, την πλαστογραφία και

⁶²³ Χατζής Θ., ο.π., σελ. 245 -246.

⁶²⁴ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 19Α/ 07 -02 -1942, Ν.Δ. 961, *Περί οικονομικών συσσιτίων έργατων θαλάσσης*.

⁶²⁵ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 35Α/23 -02 -1942, Ν.Δ. 1048 (για βοήθημα στους πρόσφυγες), ΦΕΚ48Α/ 06 -03 -1942, Ν.Δ. 1107 (δάνεια στους πρόσφυγες) κλπ.

⁶²⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 272Α/ 13 -08 -1941, Ν.Δ. 377, *Περί διενεργείας προμηθειών τροφίμων εν ταῖς φυλακαῖς δι' ἐπιτάξεως*.

⁶²⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 399Α/ 19 -11-1941, Ν.Δ. 713, *Περί λήψεως μέτρων ἀραιώσεως τοῦ χώρου τῶν φυλακῶν*.

διάφορα άλλα ανάλογης βαρύτητας αδικήματα.⁶²⁸ Ο στόχος ήταν προφανώς να απαλλαγούν οι φυλακές από το βάρος της συντήρησης μικροπαραβατών ή κρατουμένων που δεν κρίνονταν ιδιαίτερα επικίνδυνοι για τη δημόσια ασφάλεια και τους κατακτητές.

Αποτιμώντας την προνοιακή δράση της κυβέρνησης

Σε αντίθεση με την πολυπραγμοσύνη που επέδειξε η πρώτη κατοχική κυβέρνηση σε άλλους τομείς, στον τομέα της πρόνοιας φαίνεται ότι επαναπαύτηκε στην δράση της εκκλησίας, των δήμων και των ιδιωτών που ασχολήθηκαν με ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας. Εκτός από μια σειρά σποραδικών ρυθμίσεων και ιδρύσεως ιδρυμάτων που αφορούσαν συγκεκριμένες κατηγορίες που αναφέραμε οι συνολικές πρωτοβουλίες που πήρε πάνω στο ζήτημα -με εξαίρεση την ίδρυση του ΕΟΧΑ- ήταν όχι μόνο ελάχιστες, αλλά και αδιάφορες.

Τον Ιούλιο του 1941 συστήθηκε Διεύθυνση Συντονισμού στο Υπουργείο Εθνικής Προνοίας. Η Διεύθυνση δεν είχε συγκεκριμένες αρμοδιότητες (θα καθορίζονταν με κανονιστικό διάταγμα), ενώ σύμφωνα με την τακτική της κυβέρνησης την οποία ακολουθούσε και σε άλλους τομείς, τη θέση θα μπορούσε να καταλάβει και ανώτερος αξιωματικός.⁶²⁹ Από το σημείο αυτό και έπειτα υπάρχει σοβαρό κενό στις νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης.

Πιο σοβαρή από αυτές ήταν η θέσπιση μιας σειρά φόρων υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας. Μεταξύ άλλων οι φόροι θα επιβάρυναν τα ενοίκια (τα οποία όμως ήταν παγωμένα) και τα καταστήματα εστίασης. Η θέσπιση αυτών των φόρων πήγαινε μαζί με την ίδρυση του ΕΟΧΑ τον οποίο είχαν και στόχο να χρηματοδοτήσουν.⁶³⁰ Αν και με τα δεδομένα της εποχής η επιβάρυνση δεν ήταν ιδιαίτερη, στην πράξη αποδείχτηκε ότι ο συγκεκριμένος φόρος δεν ήταν εύκολο να εισπραχθεί, γι' αυτό και οι διατάξεις σχετικά με τη φορολογία υπέρ της πρόνοιας και τον τρόπο είσπραξης της άλλαξαν

⁶²⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 142Α/ 05 -06 -1942, Ν.Δ. 1392, *Περί αναστολής διώξεως και παραγραφής αδικημάτων τινων*.

⁶²⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 219Α/ 01 -07 -1941, Ν.Δ. 244, *Περί συστάσεως διευθύνσεως συντονισμού παρά τω υπουργείω Έθνικης Προνοίας*.

⁶³⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 378Α/ 05 -11 -1941, Ν.Δ. 646 *Περί έπιβολής προσθέτων τινών φόρων υπέρ της Κοινωνικής Προνοίας*.

άλλες δύο φορές.⁶³¹ Παρόλα αυτά οι μαγαζάτορες έβρισκαν διάφορους τρόπους να κρατάνε το φόρο για τον εαυτό τους.⁶³²

Αδιάφορη ως προς τις επιδράσεις της στην διαμορφούμενη πραγματικότητα πρέπει να ήταν και η ίδρυση θέσης γενικού επιθεωρητή κοινωνικής πρόνοιας στο γραφείο του πρωθυπουργού. Ο επιθεωρητής θα ήταν μετακλητός δημόσιος υπάλληλος με αποδοχές Διευθυντή α' τάξεως με στόχο τη γενική εποπτεία του εντός της επικράτειας έργου κοινωνικής πρόνοιας, χωρίς να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες.⁶³³

Οι πιο σοβαρές οργανωτικού τύπου πρωτοβουλίες λήφθηκαν στο τέλος του καλοκαιριού και στις αρχές του φθινοπώρου του 1942.

Η πρώτη από τις πρωτοβουλίες αφορούσε την οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας. Σε μια περίοδο που προνοιακή πολιτική ασκούσαν και ιδιωτικοί φορείς, ορίζεται ρητά ότι την κοινωνική πρόνοια την ασκεί το κράτος. Θα συγκροτούταν το Ανώτατο Συμβούλιο Πρόνοιας αποτελούμενο από Διευθυντές υπουργείων και τους προέδρους των κυριότερων φιλανθρωπικών οργανώσεων, υπό την προεδρεία του υπουργού Εθνικής Πρόνοιας. Το συμβούλιο θα καθόριζε τους φορείς που θα ασκούσαν την πρόνοια και θα μοίραζε τις απαραίτητες πιστώσεις.⁶³⁴

Η δεύτερη πρωτοβουλία της κυβέρνησης σχετιζόταν με την οργάνωση Υπηρεσίας Επιθεωρήσεως του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας. Οι υπάρχουσες δομές θα ενισχύονταν με πτυχιούχους ανωτάτων νομικών ή οικονομικών σχολών και θα έκαναν διαχειριστικό έλεγχο στα διάφορα φιλανθρωπικά και άλλα ιδρύματα που είχε υπό την εποπτεία του το υπουργείο.⁶³⁵ Με τον τρόπο αυτό το κράτος επιδίωκε να απαντήσει στις καταγγελίες για εκτεταμένη διαφθορά στον τομέα της Πρόνοιας.

Το φθινόπωρο του 1942 ήταν η εποχή που μεγάλα φορτία τροφίμων από το εξωτερικό επρόκειτο να φτάσουν και το επισιτιστικό ζήτημα φαινόταν να λύνεται,

⁶³¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 443Α/ 20 -12 -1941, Ν.Δ. 838 και ΦΕΚ 94Α/ 24 -04 -1942, Ν.Δ. 1253 (τροποποιήσεις του αρχικού νόμου).

⁶³² εφημ. *Ακρόπολις*, 08/03/1942, 09/04/1942, 24/05/1942, 12/06/1942.

⁶³³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 10Α/ 22 -01 -1941, Ν.Δ. 933, *Περί συστάσεως παρά τῷ Γραφείῳ Πρωθυπουργοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Πρόνοιας*.

⁶³⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 213Α/ 22 -08 -1942, Ν.Δ. 1668, *Περί ὀργανώσεως καί διοικήσεως τῆς Δημοσίας Ἀντιλήψεως καί Κοινωνικῆς Πρόνοιας*.

⁶³⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 238Α/ 18 -09 -1942, Ν.Δ. 1773, *Περί ὀργανώσεως τῆς Υπηρεσίας Ἐπιθεωρήσεως τοῦ Υπουργείου Ἐθνικῆς Πρόνοιας*.

οπότε και το κράτος επιδίωκε να ορίσει ξανά τους όρους χρήσης του πολιτικού εργαλείου που ήταν η προνοιακή πολιτική. Άλλωστε πλέον θα είχε και το ίδιο μεγαλύτερες σχετικά δυνατότητες και η ανεξέλεγκτη δράση διάφορων φορέων στον τομέα της πρόνοιας έπρεπε να περιοριστεί.

Ζητήματα εργατικής πολιτικής

Η απαξίωση της δραχμής

Εκτός από τις ελλείψεις αυτές καθαυτές, η εκτίναξη του πληθωρισμού εξανέμισε το εισόδημα και την αγοραστική δύναμη των λαϊκών τάξεων. Η διεξοδική ενασχόληση με τους λόγους εκτίναξης του πληθωρισμού ξεφεύγει από το αντικείμενο της εργασίας μας, εδώ αρκεί να πούμε ότι αν και ο πληθωρισμός δεν έφτασε αμέσως στα επίπεδα του 1944, όταν οι τιμές των προϊόντων αυξάνονταν ακόμα και την ίδια μέρα, εντούτοις η απαξίωση του χρήματος άρχισε σχεδόν από την αρχή της κατοχής. Βασικό ρόλο έπαιξε η πολιτική των δυνάμεων κατοχής και η κυκλοφορία παράλληλων με τη δραχμή νομισμάτων, του γερμανικού "κατοχικού μάρκου" και των ιταλικών μεσογειακών δραχμών, τα οποία οδήγησαν γρήγορα σε νομισματική αποδιοργάνωση και υπονόμευσαν το χρήμα.⁶³⁶

Η απαξίωση του νομίσματος προχώρησε τόσο γρήγορα, ώστε ήδη στις αρχές του καλοκαιριού του 1941 καταγράφονταν στην επαρχία ανταλλαγές σε είδος ανάμεσα σε περιοχές.⁶³⁷ Η κατάσταση ξέφυγε από τον έλεγχο το φθινόπωρο του 1941. Τότε η κυβέρνηση απαγόρευσε να γίνονται με μετρητά οι συναλλαγές πάνω από 30.000 δραχμές, για να μη γεμίσει η αγορά με απαξιωμένα χιλιάρικά, σε μια απελπισμένη προσπάθεια προστασίας του νομίσματος από τον πληθωρισμό.⁶³⁸

Από την αρθρογραφία υπεράσπισης του μέτρου στην *Ακρόπολη*, μαθαίνουμε ότι το νόμισμα ουσιαστικά είχε καταρρεύσει. Αν και αρχικά είχε υπάρξει τάση αποθησαύρισης χαρτονομισμάτων, όπως είχε γίνει με τα κέρματα, αργότερα το κοινό ανέπτυξε την τάση να τοποθετεί τα κεφάλαια του σε χρυσό, χρεόγραφα, ακίνητα ή εμπορεύματα, καθώς η δραχμή είχε γίνει ανυπόληπτη. Κατά την εφημερίδα η τάση αυτή με έμμεσο τρόπο επηρέαζε και τις τιμές των τροφίμων που διαρκώς υψώνονταν.⁶³⁹ Είχε λοιπόν ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται η νομισματική πραγματικότητα όλης της κατοχής, αυτή της υποκατάστασης της δραχμής στις συναλλαγές από άλλα εμπορεύματα και κυρίως τη χρυσή λίρα (που ήταν και το

⁶³⁶ Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 123.

⁶³⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/06/1941.

⁶³⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 416Α/ 01 -12 -1941, Ν.Δ. 771, *Περί ενεργείας πασών των άνω των τριάκοντα χιλιάδων δραχμών πληρωμών δι'έπιταγών*.

⁶³⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/12/1941.

νόμισμα το οποίο είχε νόημα να αποθησαυρίσει κάποιος εκείνη την περίοδο), καθώς η δραχμή έχανε με τέτοια ταχύτητα την αξία της που η διατήρησή της στα χέρια του κατόχου της, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, του προξενούσε ζημιά.⁶⁴⁰

Η υποτίμηση του νομίσματος σε συνδυασμό με τις ελλείψεις είχαν οδηγήσει σε άνοδο των τιμών των τροφίμων σε αστρονομικά επίπεδα σε σχέση με αυτές του 1940.⁶⁴¹ Από την ραγδαία υποτίμηση της δραχμής μεγάλοι χαμένοι ήταν οι μισθωτοί και οι εργάτες που πληρώνονταν σε χρήμα και όσοι διατηρούσαν καταθέσεις σε τράπεζες ή εισέπρατταν ενοίκια, ενώ κερδισμένοι όσοι είχαν οφειλές.⁶⁴² Η κυβέρνηση προσπάθησε να αντιμετωπίσει το θέμα δίνοντας αυξήσεις στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και προσπαθώντας να ωθήσει σε αυξήσεις και στον ιδιωτικό τομέα, οι οποίες όμως σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσαν να καλύψουν τις απώλειες, ενώ παράλληλα θέσπισε και άλλες παροχές.

Η μισθολογική πολιτική στο δημόσιο τομέα

Οι μισθολογικές αυξήσεις στο δημόσιο πήραν ποικίλες μορφές με τα σχετικά νομοθετήματα να δημιουργούν μια περίπλοκη μισθολογική πολιτική, την παρακολούθηση της οποίας κάνουν ακόμα πιο δύσκολη οι διάφορες πρόσθετες μισθολογικές (και μη μισθολογικές) παροχές.

Οι πρώτες αυξήσεις στο δημόσιο ίσχυαν από την 1η του Ιούλη του 1941 και είχαν τη μορφή επιδόματος ακριβείας, το οποίο θα κυμαινόταν από 60% -10% ανά χιλιάδα μισθού. Οι πρώτες χίλιες δραχμές δηλαδή θα αυξάνονταν κατά 60%, ενώ το τμήμα του μισθού που πέραγε τις 9.000 δραχμές, κατά 10%. Η αύξηση αυτή θα ήταν απαλλαγμένη από κρατήσεις, ενώ για το τμήμα του μισθού από 15.000 και πάνω δεν θα δινόταν αύξηση.⁶⁴³

Εντούτοις, επειδή γρήγορα οι αυξήσεις αυτές εξανεμίστηκαν, αποφασίστηκε να μπορεί ο υπουργός οικονομικών ν' αλλάζει την ημερομηνία πληρωμής του μισθού των υπαλλήλων. Η διάταξη αυτή έδινε τη δυνατότητα η πληρωμή του μισθού να

⁶⁴⁰ Φακιδόλας Ρ., *ο.π.*, σελ. 340.

⁶⁴¹ Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 132.

⁶⁴² Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 124.

⁶⁴³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 262Α/ 04 -08 -1941, Ν.Δ. 354, *Περί παροχής έκτακτου επιδόματος εις τό προσωπικόν τῶν Δημοσίων ἐν γένει ὑπηρεσιῶν*.

γίνεται ανά εικοσαήμερο ή και δεκαπενθήμερο.⁶⁴⁴ Λίγο αργότερα δόθηκε η δυνατότητα σε κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα να πληρώνει σε διαφορετικές ημερομηνίες, αν ο τιμάρριθμος επέβαλε κάτι τέτοιο.⁶⁴⁵ Η πληρωμή των μισθών ξεκίνησε να γίνεται ανά εικοσαήμερο, ενώ το Φλεβάρη του 1942, αποφασίστηκε οι μισθοί να πληρώνονται ανά δεκαπενθήμερο σε όσους υπηρετούσαν στην πρωτεύουσα. Με αυτόν τον τρόπο από 20 Φλεβάρη μέχρι 20 Μαρτίου οι υπάλληλοι θα πληρώνονταν 3 μισθούς.⁶⁴⁶ Την ίδια περίοδο δόθηκε έκτακτο μέρος από το ΜΤΠΥ στους δημοσίους υπαλλήλους.⁶⁴⁷ Παράλληλα δόθηκε σε αυτούς η δυνατότητα να παίρνουν δάνεια από την υπηρεσία τους με εγγύηση το μισθό τους, ενώ οι συνεταιρισμοί τους, όπως αναφέραμε, θα δανείζονταν με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου.⁶⁴⁸

Ο τρόπος παροχής αυξήσεων άλλαξε ξανά τον Ιούνιο του 1942. Τότε η χώρα χωρίστηκε σε τρεις ζώνες και καθεμία από αυτές έπαιρνε διαφορετικές αυξήσεις. Στην πρώτη ζώνη άνηκε η τέως Διοίκηση Πρωτεύουσας, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και ο Βόλος. Στη δεύτερη ζώνη άνηκαν οι υπόλοιπες πρωτεύουσες νομού, το Άργος, η Κόρινθος και το Αίγιο και στην τρίτη η υπόλοιπη χώρα. Οι αυξήσεις πλέον δεν ήταν ποσοστιαίες, αλλά δινόταν ένα ποσό ως "επίδομα ακριβείας βίου", ανάλογα με το μισθό του κάθε υπαλλήλου.⁶⁴⁹ Αυτές οι αλλαγές δείχνουν τόσο τις μεγάλες πλέον διαφορές στο κόστος ζωής ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όσο και την προσπάθεια του κράτους να περιορίσει όσο ήταν δυνατόν το λειτουργικό του κόστος.

⁶⁴⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 362Α/ 27 -10 -1941, Ν.Δ. 610, *Περί τρόπου πληρωμής των αποδοχών των δημοσίων εν γένει υπαλλήλων και των υπαλλήλων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου*.

⁶⁴⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 3Α/ 10 -01 -1942, Ν.Δ. 921, *Περί προσθήκης διατάξεως στο Ν.Δ. 610/1942*.

⁶⁴⁶ εφημ. Ακρόπολις, 17/02/1942.

⁶⁴⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 36Α/ 24 -02 -1942, Ν.Δ. 1050, *Περί παροχής υπό του Μετοχικού Ταμείου Πολιτικών Υπαλλήλων εις τούς μερισματούχους αυτού έκτακτου προσωρινού χορηγήματος...*

⁶⁴⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 51Α/ 12 -03 -1942, Ν.Δ. 1115, *Περί χορηγήσεως δανείων παρ' οργανισμών Δημοσίου Δικαίου κλπ. προς ἕτερα νομικά πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου*.

⁶⁴⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 149Α/ 13 -06 -1942, Ν.Δ. 1424, *Περί χορηγήσεως έκτακτου επιδόματος εις τούς δημοσίους πολιτικούς υπαλλήλους*.

Το επόμενο διάστημα ακολούθησαν διάφορες ήσσονος σημασίας ρυθμίσεις, που είτε τακτοποιούσαν δευτερεύοντα μισθολογικά ζητήματα, είτε επέκτειναν τον παραπάνω τρόπο μισθοδοσίας και σε άλλους χώρους του δημοσίου.⁶⁵⁰ Πολύ σημαντικότερες όμως από τις αυξήσεις ήταν οι παροχές σε είδος που δίνονταν εκείνη την περίοδο. Τέτοια ήταν, όπως είδαμε, η χορήγηση στους υπαλλήλους τροφίμων από τη συγκέντρωση της παραγωγής ή τη διεθνή βοήθεια μέσω των συνεταιρισμών τους.⁶⁵¹ Μια άλλη -μικρότερου μεγέθους- παροχή ήταν η συγκρότηση επιτροπών για την εξεύρεση κατοικίας στους δημοσίους υπαλλήλους. Το μέτρο δεν θα ίσχυε σε Αθήνα -Πειραιά, αλλά στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας. Οι επιτροπές θα εύρισκαν ορισμένα σπίτια που θα μπορούσαν να νοικιάσουν οι δημόσιοι υπάλληλοι, έχοντας το δικαίωμα να προχωρούν και σε επιτάξεις σε περίπτωση ανάγκης.⁶⁵²

Η μισθολογική πολιτική στον ιδιωτικό τομέα

Η παρακολούθηση της μισθολογικής πολιτικής είναι πιο περίπλοκη υπόθεση στον ιδιωτικό τομέα, καθώς υπάρχουν πλήθος κατηγορίες εργαζομένων και επιμέρους ρυθμίσεων που περιπλέκουν τα πράγματα. Υπήρχαν όμως και εδώ ορισμένες βασικές ρυθμίσεις που χάρασσαν τη γενική κατεύθυνση. Συχνά αυτές είναι παρόμοιες με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις που αφορούν το δημόσιο τομέα και συμβαδίζουν χρονικά.

Η πρώτη διάταξη που αφορούσε αυξήσεις μισθών στον ιδιωτικό τομέα ήταν το Ν.Δ. 310 "*Περί αύξήσεως τῶν ἀποδοχῶν τῶν μισθωτῶν κ.λπ.*". Με αυτό οριζόταν ότι ο υπουργός εργασίας μπορούσε να καθορίζει με υπουργικές αποφάσεις αυξήσεις, οι οποίες θα ήταν διαφορετικές από αυτές που προβλέπουν οι συλλογικές συμβάσεις ή οι ωριμάνσεις. Για τους εργοδότες που θα παραβίαζαν τις αποφάσεις αυτές προβλεπόταν ποινή φυλάκισης ως έξι μήνες και πρόστιμο. Εκτός από τις αυξήσεις που θα δίνονταν με τέτοιο τρόπο, προβλεπόταν και η δυνατότητα να ρυθμίζονται τα

⁶⁵⁰ Ενδεικτικά *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 173Α/ 07 -07 -1942, Ν.Δ. 1505 (έκτακτο επίδομα σε Ν.Π.Δ.Δ.), ΦΕΚ 220Α/ 31 -08 -1942, Ν.Δ. 1704 (συμπλήρωση του Ν.Δ. 610/1941) κλπ.

⁶⁵¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 198Α/05 -08 -1942, Ν.Δ. 1588, *Περί χορηγήσεως τροφίμων καί ἄλλων εἰδῶν ὑπὸ τοῦ Δημοσίου εἰς τοὺς Δημοσίους ὑπαλλήλους ἐπὶ πιστώσει.*

⁶⁵² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 213Α/ 22 -08 -1942, Ν.Δ. 1673, *Περί ἐξασφαλίσεως κατοικίας εἰς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους.*

δάνεια που είχαν πάρει οι εργαζόμενοι από τους εργοδότες ή τα ταμεία τους με μείωση του ποσού της κάθε δόσης και παράταση του χρόνου εξόφλησης.⁶⁵³

Το πρώτο υπουργικό διάταγμα εκδόθηκε λίγο μετά το Ν.Δ. 310 και οι αυξήσεις που δόθηκαν ρυθμιζόνταν με την ίδια λογική που ρυθμιζόνταν και αυτές των δημοσίων υπαλλήλων. Θα ήταν 70% για την πρώτη χιλιάδα του μισθού και θα έπεφταν στο 10% για το τμήμα του μισθού από τις 15.000 μέχρι τις 20.000 δραχμές. Από εκεί και πάνω δεν θα δινόταν καμιά αύξηση. Παράλληλα το κατώτερο ημερομίσθιο οριζόταν στις 100 δραχμές για τους άντρες και στις 55 για τις γυναίκες. Την ίδια στιγμή δινόταν στους εργοδότες η δυνατότητα, να μετατρέψουν την αμοιβή ενός εργαζόμενου που πληρωνόταν με μισθό και με τρόφιμα, σε καθαρά χρηματική. Προφανώς και σε μια περίοδο που ήδη άρχισαν να σπανίζουν τα τρόφιμα, αυτή η αλλαγή θα ήταν εις βάρος του εργαζομένου. Άλλωστε αν η αξία των τροφίμων υπολογιζόταν με τις τιμές διατίμησης, ουσιαστικά θα είχαμε μείωση μισθού. Από τις αυξήσεις εξαιρούνταν διάφορες κατηγορίες των οποίων οι απολαβές ορίζονταν με άλλες ρυθμίσεις, πράγμα που δεν ήταν πάντα προς όφελος των εργαζομένων.⁶⁵⁴

Την επόμενη περίοδο ακολούθησε και μια σειρά αποφάσεων που όντως προχωρούσαν σε διακανονισμό δανείων που είχαν λάβει οι εργαζόμενοι από επιχειρήσεις.⁶⁵⁵ Στη συνέχεια ένας νέος γύρος αυξήσεων δόθηκε το Νοέμβριο του 1941 για τους εργάτες των βιομηχανιών (και αργότερα των βιοτεχνιών).⁶⁵⁶ Οι επόμενες σημαντικές αλλαγές έγιναν το Δεκέμβριο του 1941, όταν δόθηκε η δυνατότητα στον υπουργό Εργασίας να ορίζει ότι ο μισθός μπορεί να καταβάλλεται σε διάστημα μικρότερο από τον ένα μήνα, όπως επίσης του δόθηκε η δυνατότητα να επεκτείνει τις υπάρχουσες συλλογικές συμβάσεις και σε κλάδους που δεν καλύπτονταν από αυτές τις συμβάσεις.⁶⁵⁷

⁶⁵³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 246Α/23 -07 -1941, Ν.Δ. 310, *Περί αύξησης των αποδοχών των μισθωτών κλπ.*

⁶⁵⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 127Β/ 25 -07 -1942, Υπ. Απ. *Περί αύξησης αποδοχών μισθωτών.*

⁶⁵⁵ Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 153Β/02 -09 -1941 (για το προσωπικό της εταιρείας Αεριοφωτός), ΦΕΚ 183Β/ 11 -10 -1941 (για το προσωπικό σιδηροδρομικών επιχειρήσεων) κλπ.

⁶⁵⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 206Β/14 -11 -1941/ Υπ. Απ. *Περί αύξησης των ημερομισθίων των εργατών και υπαλλήλων βιομηχανικών επιχειρήσεων.*

⁶⁵⁷ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 427Α/ 11 -12 -1941, Ν.Δ. 782, *Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης εργατικών τινων νόμων.*

Λίγες μέρες αργότερα με υπουργική απόφαση θεσπίστηκε η πληρωμή των μισθών ανά εικοσαήμερο. Όμως οι εργοδότες μπορούσαν να επιλέξουν να δώσουν ποσοστιαία αύξηση 50% αντί να πληρώνουν ανά εικοσαήμερο, ενώ στην περίπτωση της εκ περιτροπής εργασίας ο μισθός θα μειωνόταν αντίστοιχα.⁶⁵⁸ Δύο μήνες αργότερα θεσπίστηκε η πληρωμή των μισθών ανά δεκαπενθήμερο. Υπήρχε όμως μια σημαντική αλλαγή: σε μια περίοδο περιορισμένης λειτουργίας των επιχειρήσεων για διάφορους λόγους (έλλειψη υλικών, καυσίμων, διακοπές ρεύματος κλπ.) ο εργοδότης μπορούσε να μην καταβάλει τις αυξήσεις αν δεν έκανε χρήση των υπηρεσιών του μισθωτού, χωρίς να έχει ο ίδιος την ευθύνη.⁶⁵⁹ Η λεπτομέρεια αυτή σίγουρα θα μπορούσε να απαλλάξει τους εργοδότες από πολλά μισθολογικά βάρη σε μια περίοδο που οι απολύσεις ήταν σχετικά δύσκολες. Η ρύθμιση αυτή βρήκε εφαρμογή στη βαριά βιομηχανία καθώς εκείνη την περίοδο υπολειτουργούσε λόγω των διακοπών του ηλεκτρικού ρεύματος.⁶⁶⁰

Από τις αυξήσεις που δόθηκαν το επόμενο διάστημα, ενδιαφέρουσα ήταν η αύξηση 100% που δόθηκε ως δώρο του Πάσχα το 1942, η οποία όμως ήταν προαιρετική για όσες επιχειρήσεις κατ' εθιμον δεν έδιναν τη συγκεκριμένη παροχή, όπως επίσης και για τα ξενοδοχεία, τα δικηγορικά γραφεία κλπ.⁶⁶¹ Το ενδιαφέρον είναι ότι σε όλες αυτές τις διατάξεις που αφορούσαν αυξήσεις, διάφοροι κλάδοι εξαιρούνταν, χωρίς κάποια ιδιαίτερη αιτιολόγηση. Γι' αυτό και οι διαμαρτυρίες για τη μη καταβολή της μίας ή της άλλης αύξησης σε κάποια κατηγορία εργαζομένων δεν ήταν σπάνιο να φτάσουν στον τύπο.⁶⁶²

Από το Πάσχα του 1942 και μέχρι το τέλος του έτους θα ακολουθήσει πλήθος αυξήσεων σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες του ιδιωτικού τομέα, είτε με τη μορφή επιδόματος ακριβείας βίου, είτε ποσοστιαίες. Στην τελευταία περίπτωση, το ποσοστό ήταν συνήθως γύρω στο 50% επί του καταβαλλόμενου μέχρι τότε μισθού. Οι αυξήσεις αυτές συχνά ήταν μικρότερες, ή δεν ήταν υποχρεωτικές, για τις επιχειρήσεις

⁶⁵⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 217Β/ 13 -12 -1941, Υπ. Απ. *Περί καταβολής της μισθοδοσίας των μισθωτών ανά εικοσαήμερον*.

⁶⁵⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 9Β/13 -02 -1941, Υπ. Απ. *Περί της δεκαπενθήμερης καταβολής των αποδοχών των ιδιωτικών υπαλλήλων*.

⁶⁶⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 07/02/1942.

⁶⁶¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 21Β/23 -03 -1942, Υπ. Απ. *Περί αύξησης αποδοχών εις υπαλλήλους ιδιωτικού δικαίου λόγω έορτων τοῦ Πάσχα*.

⁶⁶² εφημ. *Ακρόπολις* 21/01/1942, 03/02/1942, 11/03/1942 κλπ.

στις οποίες μοιράζονταν δύο συσσίτια την ημέρα όχι μόνο για τον εργαζόμενο, αλλά και για τη σύζυγο και τα παιδιά που ήταν κάτω από δεκαέξι ετών. Παράλληλα εφαρμόστηκε και το σύστημα της κατάρτισης της περιφέρειας σε τρεις διαφορετικές ζώνες στις οποίες πληρώνονταν διαφορετικά ημερομίσθια.⁶⁶³

Εκτός από τις γενικές διατάξεις μέχρι το Νοέμβριο του 1942 κηρύχθηκαν υποχρεωτικές ή επεκτάθηκε η ισχύς δεκάδων συλλογικών συμβάσεων. Το πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων είχε εισαχθεί το 1935 από την κυβέρνηση Κονδύλη και πήρε την τελική μορφή του με νομοθετήματα της κυβέρνησης Μεταξά. Το πλαίσιο αυτό σε μια περίοδο που τα συνδικάτα ήταν ελεγχόμενα και οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων κατ' ουσίαν παράνομες, μπορούσε να λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου των εργαζομένων με συναινετικό μανδύα.⁶⁶⁴ Γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε από την κατοχική κυβέρνηση. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα τα σωματεία με την κρατική ενίσχυση σχεδόν έλεγχαν την αγορά εργασίας και είχαν αποκτήσει στρατούς έμπιστων πολιτικά μελών, γεγονός που απέκλειε ανατρεπτικούς και απείθαρχους πολιτικά εργαζόμενους. Τέτοια ήταν τα σωματεία φορτοεκφορτωτών,⁶⁶⁵ των οποίων οι συμβάσεις ήταν αρκετές την περίοδο που εξετάζουμε.

Πέρα όμως από τις συμβάσεις, που είχαν τη λειτουργία που περιγράψαμε, υπήρχαν και οι περιπτώσεις ειδικής μεταχείρισης εργαζομένων σε κλάδους κρίσιμους για την παραγωγή και τις ανάγκες των κατοχικών δυνάμεων. Τέτοιοι ήταν οι εργαζόμενοι στα λιγνιτωρυχεία στους οποίους μαζί με τις γενικές αυξήσεις δίνονταν και ειδικές μεγαλύτερες αυξήσεις.⁶⁶⁶

Τα βασικότερα ερωτήματα σε σχέση με τη μισθολογική πολιτική είναι σε ποιο βαθμό εφαρμόζονταν αυτές οι αυξήσεις και ποιο ήταν το νόημά τους. Αν για το δημόσιο ξέρουμε ότι η μισθολογική πολιτική εφαρμοζόταν με την πληρωμή των

⁶⁶³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 78B/12 -06 -1942, ΦΕΚ 83B/19 -06 -1942, ΦΕΚ 138B/ 19 -08 - 1942 κ.λπ.

⁶⁶⁴ Κουκουλές, Γ. (2003). Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη - Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 -1948. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.) *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*. (σελ. 235 -290). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 243 -244.

⁶⁶⁵ Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 250.

⁶⁶⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 17B/ 09 -03 -1942, Υπ. Απ. *Περί προσαυξήσεως ήμερομισθίου έργατοτεχνιτών Λιγνιτωρυχείων Ελλάδος*.

υπαλλήλων με το απαξιωμένο έστω νόμισμα, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το τι ακριβώς γινόταν στον ιδιωτικό τομέα, έχοντας το ίδιο πρόβλημα που θα αντιμετώπισει και για την εποχή μας ο ιστορικός του μέλλοντος: σε ό,τι έχει να κάνει με την αγορά εργασίας, πολλές φορές η νομοθέτηση μιας απόφασης μπορεί να είναι πιο εύκολη από την εφαρμογή της.

Σίγουρα οι ίδιες οι ρυθμίσεις, όπως είδαμε, άφηναν κάποια περιθώρια στους εργοδότες να μην καταβάλλουν τις αυξήσεις, τουλάχιστον όταν υπολειτουργούσαν οι επιχειρήσεις τους. Οι τελευταίοι από την πλευρά τους υπήρχαν περιπτώσεις που επιδίωκαν και την αναίρεση κεκτημένων δικαιωμάτων, αλλά και τη μη εφαρμογή των κυβερνητικών αποφάσεων. Έχει πολύ ενδιαφέρον για παράδειγμα η υπόθεση της διαμάχης εργατών υποδημάτων με τους εργοδότες τους. Οι πρώτοι ζήτησαν αύξηση 50% και οι δεύτεροι τη δέχθηκαν με την προϋπόθεση να καταργηθεί ο κατώτερος μισθός των 54 δραχμών! Η υπόθεση κατέληξε στο δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε τους εργάτες και όχι μόνο επικύρωσε την αύξηση, αλλά αύξησε και τον κατώτερο μισθό.⁶⁶⁷ Πόσοι όμως θα μπορούσαν να εμπλακούν σε τέτοιες δικαστικές διαμάχες εκείνη την περίοδο; Η πραγματικότητα φαίνεται να ήταν πιο σκληρή. Ο ίδιος ο υπουργός Εργασίας κατήγγειλε ότι μετά την ανακοίνωση των πρώτων αυξήσεων της κατοχής, άρχισε μπαράζ απολύσεων.⁶⁶⁸ Αργότερα πληροφορούμαστε και άλλες παραβάσεις, όπως ήταν η περίπτωση των εμποροϋπάλληλων του Πειραιά που δεν πληρώνονταν ανά δεκαπενθήμερο το Μάρτη του 1942, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε και το πλήθος των νόμιμων εξαιρέσεων που δημιουργούσαν και αυτές διαμαρτυρίες.⁶⁶⁹

Παραβάσεις λοιπόν και δυσκολίες υπήρχαν. Από την άλλη υπάρχουν αναφορές ότι γενικά το μέτρο της ανά εικοσαήμερο πληρωμής εφαρμοζόταν,⁶⁷⁰ ενώ το ότι οι εργοδότες αναγκάζονταν να πληρώνουν ανά δεκαπενθήμερο ήταν ένα από τα βασικά επιχειρήματα των βιοτεχνών, όταν διεξάγονταν συζητήσεις για πιθανή αύξηση των ενοικίων.⁶⁷¹

Το πιο σημαντικό όμως είναι να εξετάσουμε σε πιο βαθμό είχαν νόημα οι παραπάνω αυξήσεις. Όσο και αν όλοι οι εργαζόμενοι επιδίωκαν τις αυξήσεις, καθώς

⁶⁶⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/06/1941.

⁶⁶⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/08/1941.

⁶⁶⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/03/1942 και 24/06/1942 κλπ.

⁶⁷⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 17/01/1942.

⁶⁷¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 22/03/1942.

θα μπορούσαν με αυτές να καλύψουν κάποιες ανάγκες, στην πραγματικότητα αυτές δεν μπορούσαν να λύσουν το βασικό πρόβλημα επιβίωσής τους. Αρκεί να δούμε τις τιμές των τροφίμων όπως διαμορφώθηκαν στη μαύρη αγορά το 1941.⁶⁷²

Είδος	04/41	05/41	06/41	07/41	08/41	09/41	10/41	11/41	12/41
Ψωμί	80		50			200	530	1000	1375
Κρέας				90		235		810	1150
Πατάτα	27	30	30	26	38	85		320	
Λάδι	155		140	195	260	320	775	1370	1710

Ο παραπάνω πίνακας έχει συγκροτηθεί με στοιχεία από τις καταδικαστικές αποφάσεις για αισχροκέρδεια που εξέδωσαν τα αγορανομικά δικαστήρια το 1941. Στην ανακοίνωση αυτών των αποφάσεων αναγραφόταν κάθε φορά και η τιμή στην οποία πούλαγαν τα προϊόντα στη μαύρη αγορά οι καταδικασθέντες για αισχροκέρδεια. Οι τιμές είναι σε δραχμές και υπολογίσαμε μία μέση τιμή, όπως αυτή προκύπτει από το σύνολο των μηνιαίων καταδικών. Μονάδα μέτρησης είναι η οκά. Οι τιμές αυτές μπορούν να δώσουν μια καλή εικόνα για το τι συνέβαινε στο χώρο των μικρών μαυραγοριτών της πρώτης χρονιάς της κατοχής. Βλέπουμε ξεκάθαρα ότι από τον Οκτώβρη του 1941 αρχίζει να χάνεται κάθε έλεγχος, παρόλο που φυσικά τα νούμερα αυτά είναι πιο χαμηλά από τα αστρονομικά ποσά που θα δούμε τα τελευταία χρόνια της κατοχής.

Αν τώρα κάνουμε έναν χονδρικό υπολογισμό μπορούμε να πούμε ότι τη στιγμή που με βάση τις αυξήσεις που αναφέραμε παραπάνω, ένας μισθός μπορεί να αυξήθηκε δυόμιση ή στην καλύτερη περίπτωση τρεις φορές ως το τέλος του 1941, το ψωμί στη μαύρη αγορά ανέβηκε 17 φορές, το κρέας 12 φορές, οι πατάτες 11 φορές και το λάδι 12 φορές τον Οκτώβρη του 1941. Για τους συνταξιούχους τα πράγματα ήταν χειρότερα, ενώ είναι περιττό να πούμε τι συνέβη σε όσους δεν έπαιρναν αυξήσεις (και δεν ήταν λίγοι αυτοί) ή στους ανέργους.

Τα πράγματα όχι μόνο δεν έγιναν καλύτερα το 1942, καθώς, παρόλο που το μέσο ημερομίσθιο μπορεί να είχε αυξηθεί σε σχέση με τα επίπεδα του Οκτωβρίου του

⁶⁷² Δημοσιευμένες Καταδίκες Αγορανομικών Δικαστηρίων, 1941.

1941 ακόμα και πάνω από δέκα φορές, εντούτοις η απόσταση ανάμεσα στο κόστος ζωής και τους πραγματικούς μισθούς ήταν για τους περισσότερους μήνες του έτους η μεγαλύτερη που έχει καταγραφεί στην κατοχή.⁶⁷³ Σύμφωνα μάλιστα με τους λεπτομερείς υπολογισμούς του Σταύρου Θωμαδάκη, ακόμα τον Απρίλη του 1943 - περίοδο που σαφώς είχαν βελτιωθεί τα πράγματα- το μέσο ημερομίσθιο έφτανε μόλις και μετά βίας στο μισό του αναγκαίου κόστους διατροφής.⁶⁷⁴

Οι αυξήσεις λοιπόν σε μια τέτοια συγκυρία δεν μπορούσαν να σώσουν την κατάσταση. Φυσικά μπορούσαν να έχουν επικουρικό ρόλο στην προσπάθεια ενός εργαζόμενου να επιβιώσει, από νωρίς όμως είχε αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι από μόνες τους δεν έλεγαν τίποτα και θα είχαν νόημα μόνο αν συνδυαστούν με την παροχή τροφίμων.⁶⁷⁵ Την τακτική αυτή άλλωστε ακολούθησαν συχνά οι Γερμανοί για να καλύψουν τις ανάγκες τους σε εργατικό δυναμικό.⁶⁷⁶

Γι' αυτό και οι μισθωτοί που ούτως ή άλλως δύσκολα τα έβγαζαν πέρα και πριν την κατοχή και δεν είχαν τις δυνατότητες να εκποιήσουν κάποια περιουσία ήταν και τα μεγαλύτερα θύματα της πείνας. Όπως και εύκολα διακρίνουμε έναν από τους λόγους για τους οποίους ο πλούτος των μεσαίων στρωμάτων εξανεμίστηκε στην κατοχή, καθώς η εκποίηση περιουσιακών στοιχείων ήταν για πολλούς ο μόνος τρόπος να καλυφθεί το έλλειμμα στο εισόδημά τους. Αυτό που άλλαξε το 1942 και βοήθησε ώστε να μην επαναληφθεί ο χειμώνας του 1941 δεν ήταν η μισθολογική πολιτική, αλλά η άφιξη μεγάλων ποσοτήτων ξένης βοήθειας και η διανομή της στον πληθυσμό της πρωτεύουσας.

Ανεργία

Η ανεργία ήταν σαφώς ένα από προβλήματα της κατοχικής περιόδου το οποίο φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα έντονο στο ξεκίνημα της. Από την *Ακρόπολη*, για παράδειγμα, στις αρχές του Μάη του 1941 θεωρούνταν για τον Πειραιά πιο σημαντικό πρόβλημα και από τον επισιτισμό.⁶⁷⁷ Προφανώς οι καταστροφές στο λιμάνι και οι

⁶⁷³ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 444.

⁶⁷⁴ Θωμαδάκης Στ., *ο.π.*, σελ. 131.

⁶⁷⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 10/10/1941.

⁶⁷⁶ Ενδεικτικά Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 447 κ.α.

⁶⁷⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 05/05/1941.

συνολικότερες συνέπειες το πολέμου στην παραγωγή είχαν οξύνει το πρόβλημα σε μια εργατούπολη, όπως ήταν ο Πειραιάς, καθώς, όπως λίγο αργότερα πληροφορούμαστε, η έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων είχε οδηγήσει πολλά εργοστάσια σε κλείσιμο.⁶⁷⁸

Από την πλευρά της η κυβέρνηση προσπάθησε αρχικά να αντιμετωπίσει το πρόβλημα συνδυάζοντας το με την αποσυμφόρηση της πρωτεύουσας, πρόβλημα που επίσης απασχολούσε ιδιαίτερα την κατοχική κυβέρνηση το πρώτο διάστημα της λειτουργίας της. Με αυτό το στόχο το Μάιο του 1941 ίδρυσε το Κεφάλαιο Ενισχύσεως και Μετακινήσεως Ανέργων. Στόχος του θα ήταν η παροχή οικονομικών διευκολύνσεων στους άνεργους και η μετακίνηση τους σε περιφέρειες που θα μπορούσαν να βρουν εργασία.⁶⁷⁹ Ανάλογος οργανισμός με τον τίτλο Εργατική Οργάνωση Μετακινήσεως Ανέργων είχε συσταθεί και τη μεταξική περίοδο.⁶⁸⁰

Δεν έχουμε εικόνα για τη δράση της ΚΕΜΑ, αλλά γρήγορα άρχισε να εξετάζεται η λύση της εκτέλεσης δημόσιων έργων για να απασχοληθούν οι άνεργοι, λύση για την οποία έγιναν και συσκέψεις με δημάρχους και η κυβέρνηση δεσμεύτηκε ότι θα διαθέσει 100 εκατομμύρια δραχμές (αν και αρχικά είχε μιλήσει για 500).⁶⁸¹ Πάντως το πρόγραμμα καθυστέρησε να ξεκινήσει και οι τελικές ενέργειες έγιναν στο τέλος του καλοκαιριού και τις αρχές φθινοπώρου. Στόχος κατά τον δήμαρχο Αθηνών ήταν να απασχοληθούν 10.000 άνεργοι, ενώ στις συσκέψεις που έγιναν για τον προγραμματισμό των έργων συμμετείχαν εκτός από το δήμαρχο Αθηνών και οι δήμαρχοι άλλων εργατικών δήμων της πρωτεύουσας.⁶⁸² Τα έργα θα χρηματοδοτούνταν από την κεντρική κυβέρνηση με άτοκες προκαταβολές που θα δίνονταν από το δημόσιο ταμείο.⁶⁸³

⁶⁷⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 14/06/1941.

⁶⁷⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 172Α/ 23 -05 -1941, Ν.Δ. 66, *Περί συστάσεως Κεφαλαίου Ένισχύσεως καί Μετακινήσεως Ανέργων*.

⁶⁸⁰ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 419Α/ 02 -10 -1939, Α.Ν. 2000 *Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως τῆς ἀνεργίας*.

⁶⁸¹ εφημ. *Ακρόπολις*, 06/06/1941 και 12/07/1941.

⁶⁸² εφημ. *Ακρόπολις*, 30/08/1941 και 13/09/1941.

⁶⁸³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 304Α/ 17 -09 -1941, Ν.Δ. 479, *Περί ἐνεργείας ἀτόκων προκαταβολῶν ἐκ τοῦ Δημοσίου Ταμείου εἰς τοὺς Δήμους καὶ Κοινότητας τοῦ Κράτους δια τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκτέλεσιν ἔργων ἐν γένει πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ἀνεργίας*.

Η σημαντικότερη όμως πρωτοβουλία που πήρε η πρώτη κατοχική κυβέρνηση για την ανεργία ήταν το νομοθετικό διάταγμα για την εκ περιτροπής εργασία και την απαγόρευση των απολύσεων. Βάση του ήταν ο μεταξικός νόμος του 1939 για την καταπολέμηση της ανεργίας. Σύμφωνα με αυτόν, προκειμένου να αποφευχθούν οι απολύσεις, η κυβέρνηση μπορούσε να εφαρμόζει μετά από γνώμη της ΓΣΕΕ ή της ομοιοεπαγγελματικής οργάνωσης το σύστημα της εκ περιτροπής εργασίας, δηλαδή της εργασίας για λίγες ώρες τη μέρα ή για λίγα ημερομίσθια την εβδομάδα όλων των μισθωτών με στόχο όλοι να δουλεύουν έστω λίγο και κανείς να μην απολυθεί. Όσο ίσχυε αυτό το σύστημα δεν μπορούσε να απολυθεί κανείς, ούτε μπορούσε να προσληφθεί μέχρι να επανέλθει όλο το προσωπικό στην κανονική κατάσταση.⁶⁸⁴

Όπως σε πολλά άλλα ζητήματα, έτσι και σε αυτό η κυβέρνηση στηρίχθηκε στα υπάρχοντα νομοθετήματα και έφερε τις δικές της τροποποιήσεις που ταίριαζαν στην περίοδο.⁶⁸⁵ Η πρώτη καινοτομία ήταν ότι η εκ περιτροπής εργασία θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στο δημόσιο, μέτρο οπωσδήποτε αρνητικό για τους υπαλλήλους. Αυτό πληροφορούμαστε ότι συνέβη στο υπουργείο Εργασίας, όταν στην πρωτεύουσα είχε γίνει δύσκολη η μετακίνηση λόγω περιορισμών στα δρομολόγια των τραμ.⁶⁸⁶ Για να κριθούν οι υποθέσεις των επιχειρήσεων στις οποίες θα επιβαλλόταν η εκ περιτροπής εργασία θα δημιουργούταν "ειδική υποεπιτροπή ανεργίας" από το Συμβούλιο Εργασίας. Το Συμβούλιο Εργασίας θα αποτελούταν από εκπροσώπους των εργαζομένων, των εργοδοτών, στελέχη του κράτους και καθηγητές πανεπιστημίου. Από εκεί και πέρα για τη διευθέτηση του χρόνου εργασίας ίσχυε ότι και στον προηγούμενο νόμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε πρόβλεψη οι εργαζόμενοι να πληρώνονται την ελάχιστη αμοιβή, ακόμα και αν δεν γινόταν χρήση των υπηρεσιών τους από τον εργοδότη, ρύθμιση που όπως είδαμε, αναιρέθηκε αργότερα από τις αποφάσεις της κυβέρνησης που αφορούσαν τις αυξήσεις.

Ο ίδιος νόμος όριζε αυστηρά κριτήρια για τις απολύσεις, χωρίς ωστόσο να τις απαγορεύει πλήρως. Σύμφωνα με αυτόν θα μπορούσε να απολυθεί ολόκληρο ή ένα τμήμα του προσωπικού μιας εταιρείας που βρισκόταν σε πραγματική αδυναμία να

⁶⁸⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 419Α/ 02 -10 -1939, Α.Ν. 2000, *Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως τῆς ἀνεργίας*.

⁶⁸⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 290Α/ 28 -08 -1941, Ν.Δ. 424, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν.Δ. 2000/1939*.

⁶⁸⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/01/1942.

συνεχίσει τις εργασίες της. Για να γίνει αυτό θα έπρεπε να γνωμοδοτήσει ειδική επιτροπή του υπουργείου Εργασίας. Εάν όμως η επιχείρηση επαναλάμβανε τις εργασίες της, θα έπρεπε να προσλάβει προσωπικό από τους απολυμένους με προτεραιότητα τους έφεδρους του πολέμου.

Η παραπάνω διάταξη επέτρεπε στους εργοδότες να απαλλαγούν από το προσωπικό τους, επικαλούμενοι οικονομικό αδιέξοδο και σίγουρα κάποιες φορές τα κατάφερναν. Κάτι τέτοιο συνέβη το Φλεβάρη του 1942 -περίοδο κατά την οποία όντως υπήρχαν δυσκολίες στη λειτουργία των επιχειρήσεων- με το προσωπικό της εταιρείας "Πουλόπουλος". Η εταιρεία ήθελε να απολύσει 90 εργαζόμενους και αυτοί προσέφυγαν στην επιτροπή του υπουργείου, επιμένοντας ότι η εταιρεία βρισκόταν σε καλή οικονομική κατάσταση. Η επιτροπή όμως δικαίωσε την εταιρεία, αλλά της επέτρεψε να απολύσει για λόγους προστασίας των εργαζομένων μόνο τα 3/4 του προσωπικού της.⁶⁸⁷

Εκτός από αυτή την περίπτωση κάθε επιχείρηση μπορούσε να απολύει λόγω ανεπάρκειας ή ανάρμοστης συμπεριφοράς μέχρι το 15% των υπαλλήλων της ανά έτος και σε καμιά περίπτωση πάνω από 200 το χρόνο. Με βάση αυτή την αναλογία ορίστηκε με υπουργική απόφαση με ακρίβεια ο αριθμός των απολύσεων που μπορούσαν να γίνουν: σε μια επιχείρηση με είκοσι μισθωτούς θα μπορούσαν να απολυθούν οι τρεις, με εκατό οι δεκαπέντε και με 1335 οι διακόσιοι που ήταν και ο ανώτερος δυνατός αριθμός.⁶⁸⁸ Τα νούμερα αυτά δεν ήταν μεγάλα -ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι οι επιχειρήσεις ήταν συνήθως μικρές- επέτρεπαν όμως στους εργοδότες να προχωρούν σε πειθαρχικού τύπου απολύσεις.

Οι περιορισμοί στις απολύσεις ήταν απαραίτητοι για να μπορέσει η κυβέρνηση να εφαρμόσει τη μισθολογική πολιτική της, καθώς η ανακοίνωση των πρώτων αυξήσεων είχε προκαλέσει μαζικές απολύσεις.⁶⁸⁹ Παράλληλα όμως αφήνονταν δικλείδες ασφαλείας σε όσους ήθελαν να εκκαθαρίσουν τις επιχειρήσεις τους ή να απαλλαγούν από ενοχλητικούς εργαζόμενους. Πάντως οι επιχειρήσεις γενικά αντιμετώπιζαν τις συγκεκριμένες διατάξεις ως βάρος, όπως φαίνεται και στις συζητήσεις για την αναπροσαρμογή των ενοικίων στις οποίες οι εργοδότες τόνιζαν

⁶⁸⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/02/1942 και 26/02/1942.

⁶⁸⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 156Β/ 08 -09 -1941, Υπ. Απ. *Περί καθορισμού αριθμού μισθωτών δυνάμενων ν' απολυθούν*.

⁶⁸⁹ εφημ. *Ακρόπολις*, 20/07/1941.

πως η απαγόρευση των απολύσεων τους πίεζε οικονομικά.⁶⁹⁰ Πρόβλημα φαίνεται να θεωρούσαν αυτούς τους περιορισμούς και οι Γερμανοί οι οποίοι αργότερα πίεσαν (και φυσικά το πέτυχαν) για την ελαστικοποίηση ή κατάργησή τους προκειμένου να δημιουργηθεί στην αγορά εργασίας πλεόνασμα εργατικού δυναμικού το οποίο θα ήταν πρόθυμο ακόμα και να μεταναστεύσει στη Γερμανία.⁶⁹¹

Εκτός από τα παραπάνω η κυβέρνηση δεν πήρε κάποια άλλη σημαντική πρωτοβουλία για την ανεργία, εκτός από μέτρα δευτερεύουσας σημασίας που αφορούσαν συγκεκριμένες ομάδες ανέργων.⁶⁹²

Στο επίπεδο των παροχών προς τους άνεργους στα τέλη του 1941 η κυβέρνηση νομοθέτησε την είσπραξη εισφοράς από τις επιχειρήσεις ή τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με στόχο την παροχή δώρου Χριστουγέννων και Πάσχα σε άνεργους και συνταξιούχους.⁶⁹³ Έχει ενδιαφέρον ότι άνεργοι θεωρούνταν και όσοι εκ περιτροπής εργαζόμενοι έκαναν λιγότερο από δύο ημερομίσθια την εβδομάδα και οι υπάλληλοι που έπαιρναν λιγότερο από το μισό μισθό τους, γεγονός που δείχνει ότι πίσω από την εκ περιτροπής εργασίας υπήρχε ένα ποσοστό συγκαλυμμένης ανεργίας.⁶⁹⁴ Βέβαια, όπως συνέβαινε και με τους μισθούς, οι παροχές προς τους άνεργους ήταν αμελητέες, σε βαθμό που το επίδομα ανεργίας να χαρακτηρίζεται ανύπαρκτο το Νοέμβρη του 1942.⁶⁹⁵ Μέσα σε μια τέτοια πραγματικότητα οι άνεργοι επιβίωναν είτε πουλώνοντας τα υπάρχοντά τους,⁶⁹⁶ είτε ασχολούμενοι συχνά με τη μαύρη αγορά.⁶⁹⁷ Φυσικά είναι περιττό να αναφέρουμε ότι η παρατεταμένη ανεργία οδηγούσε στην εξαθλίωση όσους βρίσκονταν σε αυτή την κατάσταση.

Εντούτοις, όπως σωστά επισημαίνεται, το πρόβλημα ακόμα και αν θεωρήθηκε σοβαρή απειλή για τους εργαζόμενους δεν πλησίασε σε οξύτητα άλλα προβλήματα, όπως ήταν ο επισιτισμός αρχικά, ή ο πληθωρισμός αργότερα. Άλλωστε

⁶⁹⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/03/1942.

⁶⁹¹ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 422 κ.εξ.

⁶⁹² Ενδεικτικά: *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 351Α/ 22 -10 -1941, Ν.Δ. 596, *Περί χρηματικής ενισχύσεως τῶν ἀνέργων ἀποδεδειγμένων ἀπόρων ἐφεδρων*.

⁶⁹³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 440Α/ 19 -12-1941, Ν.Δ. 826, *Περί σχηματισμοῦ κεφαλαίου ἐπιδότησεως κατά τας ἐορτάς ἀνέργων καί συνταξιούχων*.

⁶⁹⁴ εφημ. *Ακρόπολις*, 02/04/1942.

⁶⁹⁵ εφημ. *Ακρόπολις*, 15/11/1942.

⁶⁹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 08/07/1942.

⁶⁹⁷ Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 428.

και οι αναφορές στις πηγές μας είναι αισθητά λιγότερες. Η σχετική δυσκολία στις απολύσεις, η απασχόληση σε έργα των δυνάμεων κατοχής, αλλά και μία σχετική ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής έπαιξαν το ρόλο τους σε αυτό, ώστε σταδιακά να βρίσκουμε και αναφορές για σχετική έλλειψη εργατών.⁶⁹⁸

Συνδικαλιστική πολιτική -Απεργίες

Η εργατική πολιτική της κυβέρνησης Τσολάκογλου δεν περιορίστηκε μονάχα σε μισθολογικά ζητήματα ή σε ζητήματα ανεργίας. Καθώς βρισκόμασταν σε μια περίοδο που οι -ήδη άσχημες- συνθήκες ζωής των εργαζομένων επιδεινώνονταν, η κινητοποίηση τους αποτελούσε δυνητικό κίνδυνο όχι μόνο για την κυβέρνηση, αλλά και τις δυνάμεις κατοχής. Γι' αυτό ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στον έλεγχο και την οργάνωση της εκπροσώπησης των εργαζομένων.

Μετά από συστηματικές προσπάθειες που είχαν γίνει την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, το συνδικαλιστικό κίνημα είχε αποκτήσει τέτοια συγκρότηση, ώστε να μην είναι όργανο διεκδίκησης των συμφερόντων των εργαζομένων, αλλά μηχανισμός ελέγχου τους.⁶⁹⁹ Γι' αυτό το λόγο η κυβέρνηση δε θέλησε να διαλύσει τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, αλλά αντίθετα επιδίωξε τον έλεγχο τους, ενώ διατήρησε και μια σειρά από όργανα "κοινωνικού διαλόγου" της προηγούμενης κυβέρνησης ή δημιούργησε άλλα (όπως ήταν οι επιτροπές που θα ασχολούνταν με ζητήματα ανεργίας). Σε όποιο όργανο υπήρχε πρόβλεψη για εκπροσώπηση των εργαζομένων, αυτοί θα ήταν διορισμένοι από τον υπουργό Εργασίας⁷⁰⁰.

Στον τομέα των συνδικαλιστικών ενώσεων και της ΕΣΕΕ, ο έλεγχος αρχικά πήρε τη μορφή εκκαθαρίσεων στα ανώτερα επίπεδα των συνδικάτων οι οποίες στηρίχθηκαν στις καταγγελίες για οικονομικές ατασθαλίες την περίοδο της δικτατορίας.⁷⁰¹ Ταυτόχρονα η κυβέρνηση έδωσε τη δυνατότητα στον υπουργό εργασίας να διορίζει τις διοικήσεις των εργατικών ενώσεων. Ειδικά για την ΕΣΕΕ

⁶⁹⁸ Αναλυτικά για το θέμα στο Μανουσάκης Β., *ο.π.*, σελ. 406 -429.

⁶⁹⁹ Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 254 -257.

⁷⁰⁰ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 172Α/ 23 -05 -1941, Ν.Δ. 67, *Περί τροποποίησης διατάξεων των της Εργατικής και Κοινωνικής Νομοθεσίας.*

⁷⁰¹ Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 263.

προβλεπόταν ο ορισμός επταμελούς προσωρινής διοικητικής επιτροπής μέχρι τη σύγκληση συνεδρίου.⁷⁰² Με βάση αυτές τις διατάξεις η διοίκηση της ΕΣΕΕ άλλαξε τρεις φορές μέσα σε κάτι παραπάνω από ένα χρόνο.⁷⁰³ Σταδιακά κεντρικό πρόσωπο στο επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα αναδείχθηκε ο Νίκος Καλύβας, έμπειρος κρατικός συνδικαλιστής του μεσοπολέμου που μετέπειτα διατέλεσε υφυπουργός Εργασίας στις κυβερνήσεις Λογοθετόπουλου και Ράλλη.

Προφανώς και οι συχνές αλλαγές δείχνουν τόσο μια δυσκολία να αποκτήσει τις προσβάσεις που θα ήθελε στο επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα η κυβέρνηση, να βρει ανθρώπους που όντως θα μπορούσαν να έχουν κύρος ανάμεσα στους εργαζόμενους και να ελέγξουν τις διαθέσεις τους, όσο και την ανησυχία της μπροστά στο απεργιακό κύμα που έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του τον Απρίλη του 1942.

Η δράση των επίσημων συνδικάτων περιοριζόταν σε υπομνήματα στον τύπο τα οποία είτε απλά διεκτραγωδούσαν την κατάσταση των εργατών, είτε -και χωρίς κάποια υπερβολή- απλά έδιναν συγχαρητήρια σε πρωτοβουλίες της κυβέρνησης.⁷⁰⁴ Μια άλλη σημαντική αρμοδιότητα που είχαν τα κρατικά συνδικάτα ήταν να καταγγέλλουν τις απεργίες, είτε γίνονταν στο δημόσιο, είτε στον ιδιωτικό τομέα και να δημοσιεύουν ακόμα και προληπτικά αντιαπεργιακά άρθρα στον τύπο, όταν υπήρχε αναβρασμός, όπως λόγου χάρη τον Ιούλη του 1942 συνέβαινε για το θέμα των συσσιτίων.⁷⁰⁵ Ακόμα και οι όποιες θετικού -με την έννοια ότι γινόταν προσπάθεια να δημιουργηθεί κάτι- τύπου πρωτοβουλίες των κρατικών συνδικάτων έγιναν πολύ αργά και είτε ως πλευρά υλοποίησης του σχεδιασμού του κράτους (όπως έγινε για παράδειγμα με την ενοποίηση των εργατικών συσσιτίων της Αθήνας), είτε ως προσπάθεια να απαντηθεί μια κίνηση των οργανώσεων της αντίστασης, όπως έγινε με την ίδρυση Ένωσης των Προμηθευτικών Συνεταιρισμών της Αθήνας.⁷⁰⁶

Από τη στιγμή που τα επίσημα συνδικάτα λειτουργούσαν με αυτόν τον τρόπο, δημιουργούνταν ένα αντικειμενικό κενό στην διεκδικητική συγκρότηση και

⁷⁰² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 243Α/ 23 -07 -1941, Ν.Δ. 307, *Περί συμπληρώσεως της περί επαγγελματικών Σωματείων κειμένης νομοθεσίας*.

⁷⁰³ Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 267 -271.

⁷⁰⁴ Ενδεικτικά, *εφημ. Ακρόπολις*, 18/11/1942 και 24/01/1942.

⁷⁰⁵ *εφημ. Ακρόπολις*, 21/04/1942, 18/07/1942, 02/09/1942.

⁷⁰⁶ *εφημ. Ακρόπολις*, 14/08/1942, 03/09/1942.

εκπροσώπηση των εργαζομένων. Το κενό αυτό επιδίωξε να καλύψει το Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ) που συγκροτήθηκε στις 16/07/1941 μετά από πλατιά σύσκεψη συνδικαλιστών που έγινε στην Αθήνα. Στο ΕΕΑΜ δεν συμμετείχαν μόνο κομμουνιστές ή αριστεροί γενικά συνδικαλιστές, αλλά και δεξιοί (και αμφιλεγόμενοι⁷⁰⁷) συνδικαλιστές, όπως ο Ι. Καλομοίρης μέχρι τότε Γενικός Γραμματέας της ΓΣΕΕ.⁷⁰⁸ Το ΕΕΑΜ είχε δομή όμοια με αυτή της ΓΣΕΕ, με την Κεντρική Επιτροπή να έχει την καθοδήγηση, ενώ υπήρχαν και τοπικές και κλαδικές επιτροπές, και επιδίωξε να συγκροτήσει μια παράλληλη οργάνωση, αντίπαλο δέος στη ΓΣΕΕ. Παράλληλα προσπαθούσε να διεισδύσει στις υπάρχουσες πρωτοβάθμιες οργανώσεις, προσπάθεια για την οποία θα αξιοποίησε οπωσδήποτε και τις επαφές του Ι. Καλομοίρη. Το ΕΕΑΜ απέκτησε σημαντική επιρροή στην κατοχή, αντίστοιχη με αυτή του ΕΑΜ και οργάνωσε σημαντικές απεργιακές κινητοποιήσεις.⁷⁰⁹

Οπωσδήποτε το ΕΕΑΜ θα έπαιξε κομβικό ρόλο και στα δύο μεγάλα απεργιακά κύματα του 1942. Το πρώτο από αυτά επικεντρωμένο στο δημόσιο ξεκίνησε με απεργία των τριατατικών (Τ. Τ. Τ.) στις 12/04/1942 και κράτησε περίπου 10 μέρες.⁷¹⁰ Η αναταραχή πάντως συνεχίστηκε και σε άλλους χώρους, όπως ήταν οι εκπαιδευτικοί στα τέλη του μήνα.⁷¹¹ Η απεργία έκανε μεγάλη αίσθηση στην πρωτεύουσα και ως γεγονός καταγράφεται σε πολλά ημερολόγια της εποχής. Η συμμετοχή σε κάποιους κλάδους ήταν πολύ μεγάλη έως καθολική και οι απεργοί κινητοποιούνταν με πειθαρχία και ενδεχομένως, όπως έχει παρατηρηθεί, και με ανοχή ή προτροπή των προϊσταμένων τους.⁷¹² Για παράδειγμα η νεαρή καθηγήτρια, που δεν είχε πολύ καιρό στη δουλειά, Ναυσικά Μακρογιαννάκη, απέργησε χωρίς να δεχτεί κάποια ενόχληση άξια να την καταγράψει στο ημερολόγιο της μετά από μια απλή ειδοποίηση σε ένα συσσίτιο στο οποίο εργαζόταν εθελοντικά. Οι εγγραφές της δίνουν την εντύπωση ότι όσο κρατούσε η απεργία το σχολείο της ήταν κλειστό.⁷¹³

⁷⁰⁷ Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 260 -263, όπου αναπτύσσει διεξοδικά τη δράση του Καλομοίρη την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά και το πρώτο διάστημα της Κατοχής.

⁷⁰⁸ Χατζής Φ., *ο.π.*, σελ. 127.

⁷⁰⁹ Αυγουστήδης, Αγγ. (1989). Το εργατικό ΕΑΜ. Στο Σβορώνος Ν. -Φλάνσερ Χ., *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 277 -286). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.

⁷¹⁰ Χατζής Θ., *ο.π.*, σελ. 249 -251.

⁷¹¹ Μακρογιαννάκη -Παππά Ν., *ο.π.*, σελ. 96 -98, εγγραφές 23ης και 26ης Απριλίου.

⁷¹² Κουκουλές Γ., *ο.π.*, σελ. 275.

⁷¹³ Μακρογιαννάκη -Παππά Ν., *ο.π.*, σελ. 96 -98, εγγραφές 23ης και 26ης Απριλίου.

Φαίνεται ότι κάποια αναταραχή ή έστω μια δυσκολία ελέγχου του δημοσίου και ευρύτερου δημόσιου τομέα προϋπήρχε, γι' αυτό και με νομοθετικό της διάταγμα η κυβέρνηση είχε δώσει στους αρμόδιους για κάθε υπηρεσία ή ίδρυμα του δημοσίου και ευρύτερου δημόσιου τομέα υπουργούς το δικαίωμα να επιβάλουν απευθείας πειθαρχικές ποινές στους υπαλλήλους.⁷¹⁴ Κατά τη διάρκεια της απεργίας το νομικό πλαίσιο αυστηροποιήθηκε και η απεργία όταν διενεργείται *"του κράτους διατελούντος υπό εξαιρετικής συνθήκας"* χαρακτηρίστηκε ιδιώνυμο έγκλημα που τιμωρείται με θάνατο.⁷¹⁵ Πάντως η ποινή αυτή δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε εκείνη την περίοδο. Αντίθετα στον τύπο δημοσιεύτηκε ότι όσοι απέργησαν θεωρούνται παραιτηθέντες και ότι οι θέσεις που άδειαζαν θα καλύπτονταν είτε από συναδέλφους τους, είτε από έφεδρους, είδηση όμως που δεν έχει αφήσει άλλα ίχνη και δύσκολά μπορούμε να την πάρουμε τοις μετρητοίς. Σε ό,τι αφορούσε τα αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων, ανακοινώθηκε ότι θα δίνονταν τρόφιμα, αλλά όχι αυξήσεις, καθώς αυτές θα εξανεμίζονταν αμέσως.⁷¹⁶ Τελικά στους υπαλλήλους δόθηκαν και κάποιες χρηματικές αυξήσεις, πράγμα που όπως δείξαμε συνέβαινε συχνά το 1942, και χρήματα για τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, ενώ σταμάτησαν και οι διώξεις απεργών.⁷¹⁷

Οι απεργίες θορύβησαν ιδιαίτερα και τις δυνάμεις κατοχής οι οποίες με διαταγές τους τιμωρούσαν με αυστηρές ποινές φυλάκισης όσους συμμετείχαν σε απεργίες δημοσίων ή ιδιωτικών υπηρεσιών που σχετίζονταν με τα συμφέροντα των αρχών κατοχής με την ευρεία έννοια (περιλαμβάνονταν η ηλεκτροδότηση, η ύδρευση κ.λπ.). Αυτοί που θα θεωρούνταν υποκινητές, θα τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου.⁷¹⁸

Μετά τις απεργίες και αξιολογώντας προφανώς το γεγονός ότι οι προϊστάμενοι είχαν δείξει ανοχή σε αυτές, ορίστηκε ότι τιμωρούνταν οι προϊστάμενοι

⁷¹⁴ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 48Α/ 06 -03 -1942, Ν.Δ. 1105, *Περί τρόπου επιβολής πειθαρχικών ποινών εις τούς Δημοσίους Υπαλλήλους καί ύπηρέτας, εις τούς ύπαλλήλους τών Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, αύτοδιοικούμενων όργανισμών άσκούντων ή μή Διοίκησιν, τών παραχωρηθεισών Δημοσίων Υπηρεσιών κλπ.*

⁷¹⁵ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 88Α/ 17 -04 -1942, Ν.Δ. 1240, *Περί έπιβολής τής ποινής τού θανατους εις άπεργούντας δημοσίους λειτουργούς.*

⁷¹⁶ εφημ. *Ακρόπολις*, 19/04/1942.

⁷¹⁷ Χατζής Θ., *ο.π.*, σελ. 251.

⁷¹⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 28/04/1942.

που δεν εξαντλούσαν την επιρροή τους, ώστε να μη γίνουν απεργίες.⁷¹⁹ Φαίνεται ότι το ζήτημα απασχολούσε διαρκώς την κυβέρνηση και ότι σε αυτό εντόπιζε ένα από τα κλειδιά για την αντιμετώπιση των απεργιών του δημοσίου, γι' αυτό και ο Τσολάκογλου έδωσε δύο φορές συγχαρητήρια στον εισαγγελέα Μικρουλέα επειδή οι υπάλληλοι της εισαγγελίας δεν συμμετείχαν στις απεργίες. Μάλιστα ζήτησε να δοθεί και βεβαίωση στους υπαλλήλους, ώστε να τους απονεμηθεί ηθική αμοιβή.⁷²⁰

Η αναταραχή συνεχίστηκε το καλοκαίρι με την όλη κινητικότητα γύρω από τα συσσίτια, αλλά και τη σημαντική κινητοποίηση της 16ης Ιούλη 1942. Το δεύτερο απεργιακό κύμα όμως ξέσπασε στις αρχές του φθινοπώρου. Οι επικείμενες αλλαγές στις διανομές τροφίμων, τους συνεταιρισμούς και τα συσσίτια, τις οποίες περιγράψαμε σε άλλα σημεία, ενίσχυσαν τους φόβους των εργαζόμενων για τον επερχόμενο χειμώνα και οδήγησαν στο ξέσπασμα απεργιών. Οι απεργίες ξεκίνησαν στις 7 του Σεπτεμβρίου και αυτή τη φορά εκτός από το δημόσιο περιέλαβαν και σημαντικά κομμάτια του ιδιωτικού τομέα, ενώ συνοδεύτηκαν και από μεγάλες διαδηλώσεις στην πρωτεύουσα.⁷²¹

Η απεργιακή σύγκρουση του Σεπτεμβρίου ήταν σφοδρότερη και η αντίδραση από την πλευρά του κατοχικού κράτους και των κατοχικών δυνάμεων σκληρότερη. Και αυτή τη φορά ανακοινώθηκε στον τύπο ότι απολύονται οι απεργοί.⁷²² Δεν έχουμε εικόνα σε τι βαθμό εφαρμόστηκε η απειλή, αλλά η κυβέρνηση με νομοθετικό της διάταγμα, έκοβε τις τρίμηνες αποδοχές από τους απολυμένους απεργούς,⁷²³ ενώ ποινές επιβλήθηκαν και στην Τράπεζα της Ελλάδος⁷²⁴. Παράλληλα οι αντιαπεργιακοί νόμοι και η ποινή του θανάτου επεκτάθηκαν και σε όσους δούλευαν σε εταιρείες παροχής ύδατος, φωτισμού και θέρμανσης και εν γένει κοινής ωφελείας.⁷²⁵

⁷¹⁹ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 124Α/ 12 -05 -1942, Ν.Δ. 1319, *Περί συμπληρώσεως του ύπ' αριθ. 5458/1932 νόμου "περί άπεργίας δημοσίων υπαλλήλων, ύπηρετών κλπ."*

⁷²⁰ εφημ. *Ακρόπολις*, 21/05/1942 και 12/06/1942.

⁷²¹ Χατζής Θ., *ο.π.*, σελ. 345 -347.

⁷²² εφημ. *Ακρόπολις*, 08/09/1942 και 09/09/1942

⁷²³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 227Α/ 08 -09 -1942, Ν.Δ. 1732, *Περί τής μη καταβολής τρίμηνων άποδοχών είς τούς έκ τής ύπηρεσίας άπολυομένους δημοσίους υπαλλήλους λόγω αύθαιρέτου άποχής έκ τών καθηκόντων των.*

⁷²⁴ Καλούσης Α., *ο.π.*, σελ. 52 -54.

⁷²⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 232Α/ 15 -09 -1942, Ν.Δ. 1750, *Περί επέκτασεως του Νόμου 5480 και 1240/42 Ν.Δ.*

Αντιαπεργιακό ήταν και το Ν.Δ. 1819 (δημοσιεύτηκε ένα μήνα μετά τις απεργίες) το οποίο προέβλεπε φυλάκιση και πρόστιμο, αλλά και στέρηση της άδειας άσκησης επαγγέλματος για τους εργοδότες που έκλειναν αδικαιολόγητα τα καταστήματά τους στην απεργία. Όσοι εργάτες συμμετείχαν ή προέτρεπαν σε απεργία στερούνταν τις αποζημιώσεις τους και την προστασία κάθε προστατευτικής διάταξης της εργατικής νομοθεσίας.⁷²⁶

Οι κατοχικές δυνάμεις αντέδρασαν σκληρότερα. Στην Καλογρέζα, όπου υπήρχαν τα πολύτιμα για τις κατοχικές δυνάμεις λιγνιτωρυχεία, ένας εργάτης, ο Π. Κοφινάκος, εκτελέστηκε ως πρωταίτιος και άλλοι 13 απεργοί καταδικάστηκαν σε ποινές από 5 ως 10 χρόνια φυλάκιση.⁷²⁷ Ένας άλλος εργάτης, ο Ευθύμιος Αδαμίδης, καταδικάστηκε σε θάνατο από γερμανικό στρατοδικείο για πρόκληση απεργίας σε εργοστάσιο που δούλευε για τους Γερμανούς. Δεν ξέρουμε πότε εκτελέστηκε η ποινή. Δύο άλλοι εργάτες καταδικάστηκαν σε 8 και 10 χρόνια φυλάκιση, γιατί εμπόδισαν άλλους να πιάσουν δουλειά.⁷²⁸

Η απεργία τέλειωσε με παραχωρήσεις που αφορούσαν τις διανομές τροφίμων και τους μισθούς.⁷²⁹ Εντούτοις το βασικό οικονομικό διακύβευμα της περιόδου δεν ήταν οι μισθοί. Άλλωστε και πριν τις απεργίες είχαν δοθεί αυξήσεις οι οποίες εξανεμίστηκαν. Το κεντρικό διακύβευμα ήταν τα τρόφιμα που πλέον θα ήταν περισσότερα μετά την έναρξη των κανονικών διανομών του ΔΕΣ. Το διακύβευμα αυτό, που πλέον μπορούσαν να το διεκδικούν και οι εργαζόμενοι και το κράτος, άλλαξε τους όρους της σύγκρουσης καθιστώντας την πολιτικότερη και σκληρότερη.⁷³⁰ Από αυτή την άποψη οι απεργίες του Σεπτεμβρίου, ήταν ένα ποιοτικό βήμα προς τα πάνω, ένα προοίμιο για την επόμενη φάση της κατοχής.

⁷²⁶ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 253Α/ 05 -10 -1942, Ν.Δ. 1819, *Περί έπιβολής κυρώσεων κατά εργοδοτών, υπαλλήλων καί μισθωτών εν γένει μετασχόντων εις απεργίας*.

⁷²⁷ εφημ. *Ακρόπολις*, 11/09/1942.

⁷²⁸ εφημ. *Ακρόπολις*, 12/09/1942.

⁷²⁹ Χατζής Θ., *ο.π.* σελ. 347.

⁷³⁰ Μαργαρίτης Γ., *ο.π.* σελ. 315 -352.

Συμπεράσματα -Επίλογος

Έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε τις κατοχικές κυβερνήσεις περισσότερο με ηθική απαξία ως συνεργάτες των κατακτητών, παρά ως πολιτικά υποκείμενα με δικούς τους στόχους και επιδιώξεις. Φυσικά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κατοχικές κυβερνήσεις ήταν κυβερνήσεις συνεργατών των κατακτητών και εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους. Το πλαίσιο που κινούνταν ήταν αυστηρότατο και σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσαν να πάρουν αποφάσεις που θα αμφισβητούσαν τα οικονομικά και στρατιωτικά συμφέροντα των κατοχικών δυνάμεων.

Αυτή η πραγματικότητα, σε ό,τι έχει να κάνει με το νομοθετικό τους έργο, αποτυπώθηκε ανάγλυφα σε όσα νομοθετήματα είχαν καθαρά χαρακτήρα διευκόλυνσης των κατοχικών δυνάμεων, όπως ήταν αυτά που ρύθμιζαν ζητήματα λεηλασίας της ελληνικής οικονομίας, κάποια από τα οποία εξετάσαμε. Αποτυπώθηκε επίσης και σε όσα νομοθετήματα ποινικοποιούσαν και τιμωρούσαν κάθε μορφή αντίστασης. Από το πρώτο νομοθετικό διάταγμα *Περί απαγορεύσεως έκδηλώσεων εν σχέσει προς τόν διεξαγόμενον πόλεμον*, το οποίο τιμωρούσε με φυλάκιση ή εκτόπιση οποιονδήποτε με λόγια ή με έργα επέκρινε τις πράξεις των στρατευμάτων των αρχών κατοχής και το οποίο δημοσιεύθηκε με αφορμή τις εκδηλώσεις συμπάθειας του αθηναϊκού λαού προς τους Άγγλους αιχμαλώτους,⁷³¹ ή το νομοθετικό διάταγμα που τιμωρούσε με την ποινή του θανάτου όσους Έλληνες υπηκόους βρίσκονταν σε κατεχόμενη χώρα και πολεμούσαν ή επιδίωκαν να πολεμήσουν εναντίον των Γερμανών ή των Ιταλών,⁷³² μέχρι την αντιαπεργιακή νομοθεσία.

Όμως το να αντιμετωπίζουμε τις δοσιλογικές κυβερνήσεις ως απλές μαριονέτες των κατακτητών, μας οδηγεί στο να μη θέτουμε μερικά βασικά ερωτήματα γύρω από αυτές και στην ουσία να αφήνουμε έξω από την οπτική μας ένα σημαντικό πόλο που έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση των γεγονότων της περιόδου. Ερωτήματα όπως ποιος ήταν ο χαρακτήρας και ο σκοπός τους, ποια ήταν η ιδεολογία και τα κίνητρα τους, ποιος ήταν ο βαθμός αυτενέργειας τους, ποια ήταν τα πολιτικά

⁷³¹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 165Α/ 15 -05 -1941, Ν.Δ. 33, *Περί απαγορεύσεως έκδηλώσεων εν σχέσει προς τόν διεξαγόμενον πόλεμον*.

⁷³² *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 182Α/31 -05 -1941, Ν.Δ. 109, *Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις Πολεμικάς έχθροπραξίας κατά τών ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών Δυνάμεων*.

σχέδια που επιδίωξαν να αναπτύξουν κλπ. είναι ερωτήματα που θα μας βοηθήσουν στην κατανόηση της δράσης τους και της επίδρασης τους στα γεγονότα της κατοχής.

Οι 2000 περίπου νόμοι της κυβέρνησης Τσολάκογλου, κάποιους από τους οποίους εξετάσαμε στην παρούσα εργασία, δείχνουν ότι η πρώτη κατοχική κυβέρνηση επιδίωξε κάτι περισσότερο από το να διευθύνει τα υπουργεία και να διατηρήσει σε λειτουργία τις δημόσιες υπηρεσίες. Σε ένα βαθμό αυτή η τεράστια νομοθετική προσπάθεια ήταν αναγκαία για να μπορεί να αποσείει την κατηγορία της συνεργασίας. Μια κυβέρνηση συνεργατών ήταν σημαντικό να μπορεί να περιβληθεί με το κύρος του νόμου, ώστε να δείχνει προς τα έξω ότι υπηρετεί το κρατικό συμφέρον και ότι δεν εκτελεί απλά εντολές των κατακτητών.⁷³³ Η κυβέρνηση όμως δεν έμεινε εκεί. Επιδίωξε να συγκροτήσει και τη δική της "εξουσία" στο βαθμό που της επέτρεπε η εποχή, με κάποιες τομές, αλλά κυρίως σε συνέχεια με την προηγούμενη κατάσταση.

Σε αντίθεση με την κυβέρνηση Ράλλη που είχε καταλάβει ότι ο πόλεμος είχε κριθεί και το ζήτημα ήταν η αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού, η κυβέρνηση Τσολάκογλου υπήρξαν στιγμές που φαίνεται ότι οραματίστηκε τη θέση της Ελλάδας σε μια νέα Ευρώπη με νικητή τον Άξονα. Κάποιοι από τους θεσμούς που βρήκε έτοιμους και διατήρησε ή προσπάθησε να επεκτείνει, όπως ήταν οι θεσμοί εκπροσώπησης και συνδιαλλαγής εργοδοτών και εργαζομένων, θα ταίριαζαν σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Βέβαια πολύ γρήγορα, όπως είδαμε, αυτοί οι θεσμοί εξελίχθηκαν σε καρικατούρες, ξεπεράστηκαν από τα πράγματα και δεν έπαιξαν κανένα ρόλο στα γεγονότα. Εκτός όμως από την ιδεολογική συμπάθεια προς τις δυνάμεις του Άξονα, η κυβέρνηση προχώρησε και σε εκκαθαρίσεις στον κρατικό μηχανισμό, όπως και στη διάλυση των σκληρά μεταξικών οργανώσεων. Εντούτοις τα στοιχεία συνέχειας με το παρελθόν είναι περισσότερα και εμφανέστερα.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, υπήρχε μια εξωτερική ομοιότητα ως προς τη μορφή διακυβέρνησης. Η κυβέρνηση ήταν μια στρατιωτική δικτατορία χωρίς στρατό. Η

⁷³³ Είναι πολύ ενδιαφέροντα, για να καταλάβουμε πώς μπορούσε να λειτουργεί η επίκληση του νόμου, τα όσα λέει ο Δ. Κουσουρής για το πώς αργότερα μετά την Κατοχή, κατά την περίοδο των δικών των δωσιλόγων, η υπερασπιστική γραμμή πολλών κατηγορούμενων ήταν ακριβώς ότι αυτό που έκαναν ήταν να εφαρμόζουν την κείμενη νομοθεσία ή να λειτουργούν στα πλαίσια κρατικών οργανισμών. Στο Κουσουρής, Δ. (2014), *Δίκες των Δωσιλόγων, 1944 -1949: Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*. Αθήνα: εκδ. Πόλις, σελ. 382, 422 κ.α.

νομοθεσία της ήταν οι αποφάσεις της στενής ομάδας στρατιωτικών που είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση, πολλές φορές μάλιστα του ίδιου του Τσολάκογλου. Σε αυτό το σημείο δεν είχε ιδιαίτερες διαφορές με την προηγούμενη κατάσταση. Μάλιστα ως κυβέρνηση στρατιωτικών, συχνά οι ενέργειές της (πχ. η στρατιωτικοποίηση των αγορανομικών δικαστηρίων, ή κάποιων αγορανομικών υπηρεσιών) έδιναν την εντύπωση ότι θεωρούσε πως θα μπορούσε να αντιμετωπίσει περίπλοκα οικονομικά και πολιτικά ζητήματα με μια στρατιωτικού τύπου διοίκηση και ένα αυστηρό πλαίσιο ποινών. Εννοείται ότι όλα τα παραπάνω γίνονταν μέσα στα όρια που έθεταν οι κατακτητές.

Από εκεί και πέρα, η κυβέρνηση δεν είχε ούτε το χρόνο, ούτε ιδιαίτερες γνώσεις, αλλά ούτε και ιδιαίτερο λόγο να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές στον κρατικό μηχανισμό, γι' αυτό και χρησιμοποίησε ως βάση για την πολιτική της όλο το προηγούμενο νομικό οικοδόμημα του κράτους και τους μηχανισμούς του. Έχοντας να αντιμετωπίσει με ελάχιστα μέσα και χωρίς σοβαρή δύναμη επιβολής, περίπλοκα και ζωτικά προβλήματα, περισσότερο προσπάθησε να διαχειριστεί καταστάσεις, παρά να βάλει τις βάσεις για κάποιες πολιτικές με ιδιαίτερη δική της ταυτότητα. Όμως δεν έμεινε στην απλή διοίκηση του υπάρχοντος οικοδομήματος, αλλά μέσα από μια σειρά αναδιαρθρώσεις του κράτους που περιγράψαμε, προσπάθησε να δημιουργήσει τα δικά της ερείσματα και τις δικές της συμμαχίες στον κρατικό μηχανισμό, αλλά και να συγκροτήσει δίκτυα πελατείας και εξαρτήσεων.

Το βασικό ζήτημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει, αυτό του επισιτισμού, προσπάθησε να το αντιμετωπίσει συγκεντρώνοντας την παραγωγή και οργανώνοντας τη διανομή, χρησιμοποιώντας εργαλεία της προηγούμενης περιόδου: τους μηχανισμούς συγκέντρωσης του μεσοπολέμου, όπως ήταν η ΚΕΠΕΣ και το δελτίο που ήταν ήδη σε λειτουργία. Στη συγκέντρωση της παραγωγής, ειδικά στην πρώτη φάση της, απέτυχε, ενώ και το σύστημα του δελτίου, το οποίο όπως διαπιστώσαμε από ένα σημείο και μετά είχε αποδιαρθρωθεί λόγω αντικειμενικών συνθηκών δεν μπορούσε να επιτελέσει το ρόλο του, καθώς η έλλειψη αγαθών οδηγούσε αντικειμενικά στη γιγάντωση της μαύρης αγοράς. Παρόλα αυτά, ως σύστημα διανομής συνέχισε να λειτουργεί και με κέντρο το δελτίο δημιουργήθηκαν μηχανισμοί που χρησιμοποιούνταν σε όλη τη διάρκεια της κατοχής.

Και τα δύο παραπάνω σημεία είχαν σημαντικές πολιτικές συνέπειες. Πολλοί αγροτικοί πληθυσμοί ριζοσπαστικοποιήθηκαν, ακριβώς επειδή έβλεπαν να

φορολογούνται σε βαθμό που θεωρούσαν ότι ληστεύονται. Από την άλλη πλευρά η ύπαρξη του δελτίου, επέτρεψε στον κρατικό μηχανισμό να διατηρήσει ως εγγυητής κάποιων λειτουργιών ένα σχετικό κύρος σε όλη την κατοχική περίοδο. Το δελτίο, όσο και αν εκ πρώτης όψεως έδειχνε ένα απλό τεχνικό ζήτημα, ήταν μηχανισμός με βαθιές οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις. Σε οικονομικό επίπεδο ήταν μια προσπάθεια κρατικής παρέμβασης στο κύκλωμα διανομής των προϊόντων η οποία όμως ήταν καταδικασμένη να αποτύχει σε μια περίοδο έλλειψης προϊόντων από τη στιγμή που το ατομικό κέρδος ως βασική οικονομική αρχή δεν αμφισβητήθηκε ποτέ. Εντούτοις πολιτικά συμπύκνωνε την εξουσία του κράτους στη διανομή των προϊόντων και συνακόλουθα στο δικαίωμα επιβίωσης των κατώτερων τάξεων και γι' αυτό έγινε αντικείμενο σημαντικών συγκρούσεων.

Παράλληλα το κατοχικό κράτος ενθάρρυνε θεσμούς όπως ήταν οι συνεταιρισμοί, ώστε να λύσουν μόνοι τους το πρόβλημα του επισιτισμού, όσοι μπορούσαν. Με αυτόν τον τρόπο όμως απελευθέρωσε και δυνάμεις που δεν μπορούσαν να ελεγχθούν εύκολα. Η δραστηριοποίηση και η αυτενέργεια που επέδειξαν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε αυτή την πρώτη περίοδο της κατοχής σε συλλογικές δράσεις, όπως ήταν οι συνεταιρισμοί αλλά και τα συσσίτια, υπήρξε απρόβλεπτη συνέπεια για την κυβέρνηση. Και σίγουρα η κινητοποίηση ενεργών κομματιών του πληθυσμού σε τέτοιες δραστηριότητες δεν μπορεί να μη συσχετιστεί και με την ανάληψη δράσης σε πιο πολιτικά ζητήματα, με την εμπλοκή τους δηλαδή στην αντίσταση. Γι' αυτό και οι συνεταιρισμοί καταξιώθηκαν ως θεσμός στην κατοχή και υπήρξαν και αυτοί πεδίο σημαντικών συγκρούσεων.

Στο ίδιο πλαίσιο και η παράδοση της προνοιακής πολιτικής σε μεγάλο βαθμό σε θεσμούς που δεν ήταν κομμάτια του στενού κρατικού μηχανισμού, όπως ήταν η εκκλησία, ενίσχυσε το ρόλο της ή ακόμα άφηνε περιθώρια δραστηριοποίησης και άλλων μηχανισμών, όπως ήταν αυτοί των οργανώσεων της Αντίστασης, ενισχύοντας έτσι ακόμα περισσότερο το κύρος τους. Η επιλογή να διατηρήσει το κράτος κυρίως την εποπτεία αυτών των μηχανισμών και να μην εργαστεί για τη συγκρότησή τους, εδραιώσαν στα στρώματα που είχαν πληγεί από το λιμό την αίσθηση ότι είχαν εγκαταλειφθεί όχι μόνο από τους κατακτητές, αλλά και την ντόπια κρατική εξουσία. Παράλληλα δημιουργούσε ένα κενό που έπρεπε να καλυφθεί. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στα συσσίτια και στη δραστηριοποίηση διάφορων φορέων και της αντίστασης γύρω από αυτά. Η αυξανόμενη σημασία προνοιακών δομών, όπως ήταν τα συσσίτια,

δημιούργησε μηχανισμούς γύρω από αυτά, αλλά και γέννησε συγκρούσεις που αφορούσαν και τον έλεγχο και την επέκτασή τους. Γι'αυτό και οι κινητοποιήσεις γύρω από τα συσσίτια ήταν από τις ιδρυτικές πράξεις της Αντίστασης.

Την ίδια περίοδο με τη γιγάντωση της μαύρης αγοράς ολόκληρη η ελληνική κοινωνία αναδιατάχθηκε. Κάποια στρώματα πλούτισαν, ενώ άλλα καταστράφηκαν με ό,τι αυτό σήμαινε για τις σχέσεις και των δύο με το κράτος. Οι επιθέσεις του τελευταίου στη μαύρη αγορά αποδείχτηκαν ταξικά μεροληπτικές και τελικά άφησαν αλώβητους τους οικονομικά ισχυρότερους, ενώ έπληξαν και εδώ τους φτωχότερους. Και φυσικά η πεποίθηση όλων ότι οι ενεχόμενοι σε μαύρη αγορά στρατιωτικοί των κατακτητών ή οι συνεργάτες τους έμεναν πάντα ανέγγιχτοι ενίσχυαν το αίσθημα της οργής όσων υπέφεραν. Την ίδια στιγμή φυσικά υπήρχαν αρκετοί που ευνοήθηκαν από τη νέα κατάσταση.

Όλα τα παραπάνω, με κυρίαρχο στοιχείο τη χαρακτηριστική αδυναμία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει το λιμό, αλλά και τη ραγδαία πτώση του συνολικού βιοτικού επιπέδου των λαϊκών στρωμάτων της πόλης, σε συνδυασμό με την αντιπάθεια που καλλιεργήθηκε στις αγροτικές μάζες απέναντι στο κατοχικό κράτος, συντέλεσαν στην γρήγορη συγκρότηση και οργάνωση του αντίπαλου δέους σε αυτό, της μεγαλύτερης αντιστασιακής οργάνωσης της κατοχής, του ΕΑΜ. Αναγκαστικά από τη στιγμή που το κατοχικό κράτος είχε αναλάβει ευρείες πρωτοβουλίες που είχαν να κάνουν με την εσωτερική ζωή στην κατεχόμενη χώρα και τα προβλήματά της, η συγκρότηση αυτή έπρεπε να γίνει ενάντια στον κατακτητή και τους συνεργάτες του.

Εντούτοις παρά τις σημαντικές ελλείψεις ή και αποτυχίες της στα μείζονα ζητήματα της περιόδου η πρώτη κατοχική κυβέρνηση είχε μία σημαντική επιτυχία: με το πλήθος των πρωτοβουλιών της διατηρούσε το κράτος ως ένα οργανωτικό και πολιτικό κέντρο σε λειτουργία όχι με την τυπική διεκπεραιωτική έννοια του όρου, αλλά με την ουσιαστική. Το κατοχικό κράτος εξακολουθούσε να μπορεί να διευκολύνει όσους ήθελαν να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που έδινε η περίοδος. Σε αυτό έπρεπε να απευθυνθούν όσοι ήθελαν να παρακάμψουν περιορισμούς, όπως όσοι ήθελαν να μπορούν να μεταφέρουν ανενόχλητοι προϊόντα νόμιμα. Το κράτος επίσης εξακολουθούσε να μπορεί να αναλάβει πρωτοβουλίες μεγάλης κλίμακας όπως ήταν η διανομή των δελτίων, ακόμα και αν αυτές δεν ήταν εντελώς επιτυχημένες. Αλλά και από το κράτος μπορούσαν να διεκδικήσουν όσοι κινητοποιούνταν το σημαντικότερο αγαθό της περιόδου, τα τρόφιμα

Παράλληλα διοικώντας τον κρατικό μηχανισμό και διατηρώντας υπό τον έλεγχο της τα σώματα ασφαλείας, τα δικαστήρια και ένα κομμάτι των αξιωματικών η πρώτη κατοχική κυβέρνηση διατηρούσε στη ζωή θεσμούς που την επόμενη μέρα του πολέμου θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμοι σε όσους επιδίωκαν να επιβάλουν τη θέληση τους στον τόπο. Βέβαια την περίοδο της κυβέρνησης Τσολάκογλου το κατοχικό κράτος δεν απέκτησε μια ένοπλη δύναμη, όπως ήταν αργότερα τα Τάγματα Ασφαλείας, ενώ η Αστυνομία του είχε μάλλον περιορισμένη αποτελεσματικότητα και εμφάνισε αργότερα σημάδια διάβρωσης από το ΕΑΜ. Ο κρατικός μηχανισμός όμως ως σύνολο ήταν ένας μηχανισμός με πλήθος εν ενεργεία στελέχη που είχαν διαπαιδαγωγηθεί στο σκληρό αντικομμουνισμό -ο οποίος άλλωστε ήταν κομμάτι της ιδεολογίας και της κυβέρνησης Τσολάκογλου- και θα μπορούσε να δεχτεί και να υποστηρίξει ομάδες όπως ήταν τα Τάγματα Ασφαλείας.

Το τέλος της θητείας της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης συμπίπτει με μια νέα κατάσταση στην κατεχόμενη χώρα. Η οικονομία έχει αποδιարθρωθεί και η εκτεταμένη φτώχεια ήταν φυσικά η ο κανόνας, αλλά πλέον όλοι έχουν κατανοήσει ότι ο χειμώνας του 1941 -42 δεν θα επαναλαμβανόταν. Ταυτόχρονα, η διεθνής βοήθεια έδινε στο κράτος τουλάχιστον τη δυνατότητα να διατηρήσει κάποιο από το κύρος του, τουλάχιστον ως ρυθμιστής μέσω του δελτίου του συστήματος διανομής. Από την άλλη πλευρά, όπως έγινε σαφές και το Σεπτέμβριο του 1942, ο αντίπαλος πόλος, η αντίσταση, έχει πλέον συγκροτηθεί. Παράλληλα οι εξελίξεις στον πόλεμο άρχιζαν να δημιουργούν την ελπίδα και να δυναμώνουν την εντύπωση ότι η Γερμανία πάλι δεν θα είναι ο νικητής, εντύπωση που τους επόμενους μήνες -και ειδικά μετά την ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ το Φλεβάρη του 1943- για πολλούς θα γίνει βεβαιότητα.

Μετά από αυτές τις εξελίξεις, το επόμενο διάστημα το κύριο ζήτημα για τις κατοχικές κυβερνήσεις δεν θα είναι η στοιχειώδης αντιμετώπιση των βασικών προβλημάτων επιβίωσης, αλλά η στρατηγική προετοιμασία του κράτους για τη μεταπολεμική κατάσταση και την αντιμετώπιση του κινδύνου που αντιπροσώπευε το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η κυβέρνηση Τσολάκογλου, αν τη δούμε σε σχέση και με όσα προηγήθηκαν και με όσα ακολούθησαν, αυτό που έκανε ήταν να διασφαλίσει τη συνέχεια του κράτους που θα έφερνε σε πέρας αυτή την αποστολή.

Πηγές και Βιβλιογραφία

I. Νομοθετικά κείμενα της Ελληνικής Πολιτείας

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α και Β, 29/04/1941 -02/12/1942

II. Εφημερίδες

Ακρόπολις

Καθημερινή

Πρωία

III. Ημερολόγια -Βιογραφίες -Απομνημονεύματα

Αντωνοπούλου, Μ. (2014). *Ημερολόγιο Κατοχής [1941 -44]*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Βενέζης, Ηλ. (1981). *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Οι χρόνοι της δουλείας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της "Εστίας".

Ζαχαριά, Ειρ. (2016). *Ημερολόγιο Κατοχής, 1941 -1943*. Αθήνα: εκδόσεις Εύμαρος.

Μαρκογιαννάκη -Παππά, Ν. (2010). *Με τα μάτια της Ναυσικάς, Τα δύσκολα χρόνια 1941 -42*. Αθήνα: Πορεία.

Παππά, Γ. (2018). *Ημερολόγιον Πολέμου -Κατοχής -Απελευθερώσεως*, (επιμ. Παντελής Γ. Παππάς). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Τσολάκογλου, Γ. (1959). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: Έκδοσις "Ακροπόλεως".

Χρηστίδης, Χ. (1971). *Χρονικά Κατοχής 1941 -1944 Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Αθήνα.

IV. Δημοσιευμένες υπηρεσιακές εκθέσεις

Overkott (1945). Έκθεση από τον ανώτερο αγροτικό σύμβολο δρα Overkott, (μτφρ. Γκιούρας, Θ.). Στο Γκιούρας Θ. -Ψαλιδόπουλος Μ. (εισαγ. -επιμ.), *Κατοχή Ναζισμός και Ελληνική Οικονομία, Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, (σελ. 347 -359). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις (2015).

V. Διαδικτυακοί κατάλογοι

Κατάλογος ελληνικών κυβερνήσεων

http://www.ggk.gov.gr/?page_id=776&sort=time

Βουλή των Ελλήνων (1977), *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, σελ. 60. Ανακτήθηκε στο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1822-1935.pdf>

VI. Βιβλιογραφία

- Αυγουστίδης, Αγγ. (1989). Το εργατικό ΕΑΜ. Στο Φλάισερ Χ. -Σβορώνος Ν., *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 277 -286). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Βόγλης, Π. (2017). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941 -1944*. Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Close, D.H. (1989). Η Αστυνομία της 4ης Αυγούστου (σελ. 77 -91). Στο Φλάισερ Χ. - Σβορώνος Ν. (επιμ.), *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Γασπαρινάτος, Σπ. (2015). *Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις-Δίκες κατοχικών δοσιλόγων και εγκληματιών πολέμου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Δασκάλου, Γ. (1992). *Αστικοί και γεωργικοί συνεταιρισμοί: Ιστορία -αρχές -νομοθεσία -οργάνωση -οικονομία*. Αθήνα. Σύγχρονη Εκδοτική.
- Θωμαδάκης, Στ. (1984). Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία. Στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 -1950, Ένα έθνος σε κρίση*, (σελ. 117 -144). Αθήνα, Θεμέλιο.
- Καλούσης Α. (2018), *Η δράση του Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΣΥΕΤΕ) την περίοδο της Κατοχής -Αντίστασης και την περίοδο των Δεκεμβριανών*. Αθήνα: Πρόταση Προοπτικής.
- Καράβης, Στέλιος -Περικλής (2015). *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941 -1943). Η πολιτική επιβολής και καταστολής από την XI στρατιά*. (Διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42126>
- Κουκουλές, Γ. (2003). Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη - Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 -1948. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.) *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*. (σελ. 235 -290). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κούκουνας, Δ. (1991). *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*. Αθήνα: εκδόσεις Μέτρον.

- Κοσμόπουλος, Δ. (1990). *Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*. Πάτρα: εκδ. Konsum.
- Κουσουρή, Δ. (2014), *Δίκες των Δωσιλόγων, 1944 -1949: Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*. Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Κωτσάκης, Σπ. (1986). *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λούκος, Χ. (2009). Η πείνα στην κατοχή. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή - Αντίσταση 1940 -45*, (σελ. 219-261). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λούλος, Κ. (2003). Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας δια μέσου των "εκκαθαρίσεων", 1936 -1946. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Μαθιόπουλος, Β. (1989). Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής (σελ. 248 -257). Στο Φλάισερ Χ. -Σβορώνος Ν. (επιμ.), *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.
- Μανουσάκης, Β. (2014). *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940 -1944)*, (διδακτορική διατριβή). Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35430>
- Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: άνοιξη 1941 - φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μαργαρίτης, Γ. (2009). *Προαναγγελία Θυελλωδών Ανέμων...* Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Mazower, M. (2009). *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη* (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (2008).
- Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, (επιμ. μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (1993).
- Mogens, P. (2003). Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού -Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.) *Η Ελλάδα '36 -'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, (σελ. 370 - 399). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Παπαναστασίου Ν. και Φλάισερ Χ. (2009). Το "οργανωμένο χάος", Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.),

- Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 -149). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Papastratis P. (1984), *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-44*, New York: Cambridge University Press.
- Πετμεζάς, Σ. (2009). Αγροτική οικονομία. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, τ. Β΄*, (σελ. 188 -249). Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009.
- Πουλόπουλος, Κ. (2014). Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη. Στο Λυμπεράτος Μ. - Παπαστράτης Π. (επιμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 -1960*, (σελ. 468 -478). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Petrov, B. (2009). Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του '30. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 -149). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Rodogno, D. (2009). Η ιταλική κατοχή. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄ Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 101 -149). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 69 -99.
- Σακελλαρόπουλος, Τ. (2009). Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ΄, Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 286 -366). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Στέρπης, Χρ. (2014). *Διεθνής βοήθεια και επισιτισμός στην Κατοχική Ελλάδα, (1941 -1944)*, (Διπλωματική εργασία). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, ΠΜΣ "Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία", Αθήνα. Ανακτήθηκε στο <https://www.openarchives.gr/aggregator-openarchives/edm/Pandemos/000014-iiid%3A16467>
- Τριγώνης, Τ. (2014). "Τα Χρυσόφυλλα του Καπνού": Συγκρότηση και λειτουργία της Εγχώριας Καπνοβιομηχανίας την περίοδο της Κατοχής. Στο Λυμπεράτος Μ. - Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 -1960*, (σελ. 588 -601). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

- Φακιόλας, Ρ. (2003). Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 -'40. Στο Φλάισερ Χ. (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 -'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και Συνέχειες*, (σελ. 321 -350). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Φλάισερ, Χ. (1987). *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944, τ.Α΄*, Αθήνα: Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 2009.
- Φραδέλλος, Κ. (2009). Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. - Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, τ. Γ2 Κατοχή -Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χανδρινός, Ι. (2015). *Πόλεις σε πόλεμο, Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939 -1945* (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα. Ανακτήθηκε στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36608>
- Χαραλαμπίδη Μ. (2011). *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα, Το εαμικό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας*, (Διδακτορική διατριβή), Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα. Ανακτήθηκε στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/33069>
- Χατζηιωσήφ, Χρ. (2009). Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης. Στο Χατζηιωσήφ Χρ. -Παπαστράτης Π. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή -Αντίσταση 1940 -45*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζής, Θ. (1983). *Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*, τ.1. Αθήνα: Εκδόσεις Δωρικός.
- Χατζής, Θ. (1996). *Οι ρίζες της Εθνικής Αντίστασης, Προλεγόμενα στη Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Χιονίδου, Β. (2011). *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941 -1944*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989). Μορφές Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα. Στο Φλάισερ Χ. -Σβορώνος Ν. (επιμ.). *Ελλάδα 1936 -1944, Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση*, (σελ. 98-144). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ.